

A black and white portrait of a man in a military uniform, likely a pilot, with a mustache and a serious expression. He is wearing a dark uniform with a light-colored belt and a pilot's wing badge on his left shoulder. The background is dark and textured.

Hambartsum Karapetian

ANDRANIK

There are sons, who represent in the name of the nation, and there are sons, in whose names the nation is represented.

FAMILY AND THE ENVIRONMENT
HAIDUK (GUERRILLA) AND HAIDUK'S CHIEF
COMMANDER AND THE WARS
POLITICAL STRUGGLE AND
POLITICAL CONVICTIONS
OBJECTIONS AND OBJECTORS
PERSON AND COMMANDMENT

YEREVAN «Haiastan»
1994

(Սկիզբը երկրորդ պրակում)

10 ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ, ՋԱԼԱԼՕՂԼԻ,
ԴԻԼԻՋԱՆ

Էրզրումյան ողբերգության պատճառը Անդրանիկը համարել է կազմակերպվածության բացակայությունը, ավանդական հայրենասիրության նվազումն ու խունապի ծավալմանը զուգընթաց դավաճանության սողոսկումը:

Երբ մտել եմ Սարիղամիշ, Նազարբեկովի առջև խնդիր է դրել, որ միջոցներ ձեռք առնվեն այնտեղ եղած պահեստների ապրանքները պահպանելու եւ այդ նպատակով Ալեքսանդրապոլ փոխադրելու համար: Նազարբեկովը հակառակ կարծիք է հայտնել, գտնելով, որ Սարիղամիշը չպետք է հանձնել: Ալեքսպոլում, առաջնորդարանում պետկած օրերին, այժմ էլ այստեղից է պարենի պաշարները քաղաքից հանելու, Լոռի փոխադրելու հարց բարձրացնում: Ով գիտե, հուսահատությունն է նրան թելադրում, թե՛ հաստատ համոզմունքը: Թուրքերին լավ գիտեր, չէր հավատում, թե նրանք պայմանագրին հավատարիմ կգտնվեն եւ չեն դրժի: Համենայն դեպս, երբ Սարիղամիշի պահեստները դատարկելու առաջարկ էր անում, թուրքերը դեռ Սարիղամիշը չէին գրավել, իսկ երբ Ալեքսպոլից էր պարենամթերքը տեղափախելու հարց դնում, Սարիղամիշն արդեն գրավված էր, եւ մույն բախտին կարող էր արժանանալ մաեւ Կարսը:

Անդրադից Թիֆլիս տեղափոխվելուց հետո են, ինչպես երեսաց վերք բերված գործունեից, Անդրանիկին վերստին գործի հրավիրելու գործառնա կազմակերպելու առաջարկի գործնական քայլեր արվել: Այն օրերն են եղել, երբ Թիֆլիսում պատրաստ կանգնած էր թուրքական բանակի կազմից վերցված հայ զերիներից ձեավորված վաշտը, որը գրագործություններում Սիբիրյան էր կոչվում: Այդպես էր, ամուհը Սիբիրյան էր, բայց կազմը հայեր, թուրքական կողմից իրենց գործառնա կոիվների բերումով գերի ընկած, իրկուտակ աքսորված հայ զինվորներ: Դեռ հեռվից էին նամակ գրել նրանք, Անդրանիկի զինվոր դառնալու ցանկություն հայտնել: Հեռվում էլ վաշտը խմորվել էր եւ այնտեղ ու Թիֆլիսում գումարվելուց հետո մարզվել ռուս հրամանատարների կողմից: Վաշտը կանոնավորապես մարզել էին ռուս հրամանատարները: Վերցնելով այդ վաշտը եւ իր մոտի ութ հարյուր արեւմտահայ զինվորներին, Անդրանիկն ապրիլի 1-ին զընացքով ճանապարհվում է Ալեքսոլ: Նույն օրը Ազգային խորհրդի զգուշական հեռագիրն է ուղարկվել Ալեքսոլ՝ Նազարբեկովին: Այն գրել է Դաշնակցության հեղինակավոր դեմքերից Տիգրան Բեկզադյանը, որը կորպուսի հրամանատարին խորհուրդներ է տալիս, որոնք պարզ են դարձնում կորպուսի դերի հետ կապված՝ ժամանակին հրապարակման չենթակա հետեւյալ մի քանի ճշմարտությունները:

Անդրանիկն այդ գործառնա կազմել է Նազարբեկովի, որպես կորպուսի հրամանատարի, թույլտվությամբ: Այդ պատճառով է, որ Ազգային խորհուրդը թեւեւ դեռ լինելով գործառնա ռազմաճակատ ուղարկելուն, արգելք չի հարուցել դրա դեմ: Միաժամանակ Նազարբեկովին զգուշացվել է, որ պատշաճ չէ Ազգային խորհրդի վստահությունն Անդրանիկի նկատմամբ, ցանկալի համարելով, որ նա գործառնան այնպիսի մի խնդիր առաջադրի եւ այնպիսի հեռավոր մի վայր ուղարկի, «որպեսզի նրա գործողությունները վնասակար ազդեցություն չունենան»... կորպուսի մարտական խնդիրների կատարման վրա: Միաժամանակ դիվիզիայի վաշտերից մեկն էլ, որ Սիբիրյան էր կոչվում, նպատակահարմար է գտնվում, որ Նազարբեկովը վերցնի իր անմիջական տրամադրության տակ, այսինքն պահի առանձնահատուկ հսկողության ներքո: Մեծ նշանակություն տալով այս զգուշացումներին, հեռագրում անհրաժեշտ է համարվում, որ Նազարբեկովն Անդրանիկին նշված ցուցումները տա հենց Ալեքսանդրապոլի կայսրանում, նրա տեղ հասնելուն պես:

Դժվար է հիմա ասել, թե Նազարբեկովը հեռագիրը ստացել, ե

կայսրան եկել է, թե՛ ոչ, խորհուրդները այնտեղ է տվել, թե մի ուրիշ տեղ, մի բան, սակայն, պարզ է, որ իսկապես Անդրանիկն իր գործառնա մյուսներից, այսպես ասած, անջատվել, առանձնացվել, թշնամու հարձակման գլխավոր ուղղությունից մի կողմ գտնվող գծի վրա է ուղարկվել: Ուզում էր, թե չէր ուզում դա Նազարբեկովը, հասնեալն դեպս նա հնազանդ էր Ազգային խորհրդին ու հոծարաւլամ՝ ի վերուստ տրված հանձնարարականների նկատմամբ:

Եթե նույնն էր Նազարբեկովը, ապա ուրիշ չէր նաեւ Անդրանիկը: Դարձյալ իրեն հատուկ նվիրվածությամբ ու մեծ եռանդով է նա ձեռնամուխ եղել նոր գործառնա կազմավորմանը: Եվ վերջին փուլի գործը գլուխ է քերել բառացիորեն մի քանի օրում: Ջորամասի զինվորներն արագ կերպով գումարվում են այդ մի քանի օրվա ընթացքում, բոլորն էլ՝ կամովին: Թիֆլիսում սկսված կամավորների հոսքը շարունակվում է Ալեքսոլում: Գալիս միանում է միշտ անբաժան մերսան իր խմբով: Գալիս են թե բոլորովին նորաստեղծ, թե մինչ այդ կոիվներին մասնակցած տղաներից կազմված խմբեր: Եկել էր հրամանատարը, ուրիշ որտեղ պետք է լինեին զինվորները: Ոչ ստույգ տվյալներով, այլ, ըստ հուշերի, ձեւավորվելով կամեցողներից ընտրելու կարգով, գործի թիվն անցնում է երկու հազարից:

Պետք է որ ուռնացված չլինի այս թիվը: Ուսումնասիրվող նյութերում կա նաեւ այն մասին, որ մարտի 10-ին Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ Անդրանիկին հայտնվել է, որ Օդեսայից Թիֆլիս են հասել «հին կամավորներից» մոտ 1000 տղաք... իրենց զենքերով ու շորերով», եւ նրանք բոլորը սպասում են իր հրամանին: Հազարը մեծ թիվ է: Նրանք կարող էին լինել ոչ միայն կամավորական ջոկատի զինվորներ, այլեւ ֆիդայական կոիվների ընկերներ... Ապրիլի 7-ին Իգդիրից են նրան գրել. «Համուն տանջված եւ հալածված ժողովրդի ազատության, մեր սրտերը խոնարհված է եւ խոնարհվելու է Ձերո հրամանների առաջ»¹: Նույն օրը հին հայրուկ տղաներից երկուսը այսպիսի նամակ են նրան հղել. «Մենք պարտավոր ենք լսելու եւ կատարելու Ձերո բարձր հրամանները, որ մինչեւ հիմա ալ մեզ եւ ընդհանուր գործի համար սրբություն է եղած»: Հավանաբար ապրիլի առաջին այդ օրերին դիվիզիայի կազմավորման համար հրապարակային գորակոչներ են եղել ու փոխադասավորվածություն: Նույն ապրիլի 7-ին Կարսից են գրում Անդրանիկին. «Ղարսում Ձեր դիվիզիայի անվան շուրջ հավաքված է 250 ձիավոր եւ 400 հետեւակ, որից

1 ՀՀ ԴԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 1, թթ. 1—10 (Հարություն ճապալանի հուշերը):
2 Ն. տ.: 3 Ն. տ.:

բացի էլ կան մշեցի Մուրադի 400 հետեւակ զինվորները... որոնք սակ էն՝ մենք գեներալ Անդրանիկից բացի ուրիշի չենք ուզում ճանաչել...»¹: 1918-ի ապրիլի 6-ի թվակիր փաստաթղթում նշվում է, որ Կարսում էլ ենթասպայական դպրոց է եղել: Անդրանիկի նախաձեռնությամբ է բացված եղել եւ նրա հետապնդած նպատակին ծառայել: Հավանաբար կարճատեւ դասընթացներ են եղել: Մանավանդ որ շուտով պարզվել է, որ դպրոցի համար բավարար թվով ուսուցիչներ էլ չկան: Խմորվել է դժգոհություն: Դպրոցի սաները մինչեւ իսկ իրենց անբավականությունն են հաղորդել Անդրանիկին²:

Անկախ այդ բոլորից, այլեւս սովորելու համար օրեր էլ չէին մնացել: Թշնամին առաջ էր շարժվում: Գիտեին ռազմի գործը, թե ոչ, երիտասարդները գալիս էին թե՛ առանց ռազմական ուսուցման եւ թե՛ առանց կանչագրեր ստանալու, կանչողը հայրենիքն էր: Եվ հրամանատարն էլ սովորական Անդրանիկը չէր, այլ գեներալ Անդրանիկը:

Ռուսաց թագի տակ հայերը գեներալներ ունեցել էին եւ այն էլ պանծալի զորավարներ. Մադաթով, Բեհրություն, Լազարեւ, Տեր-Ղուկասով, Լոռիս-Մելիքով, բոլորն էլ հայրենակիցներ եւ հայ գեներալներ, բայց, ցավոք սրտի, ո՛չ հայոց գեներալներ: Գուցե նաեւ այն է պատճառը եղել, որ նրանց ազգանվան «յանը» «ով» էր դարձված, որպեսզի հանկարծ մեկը նրանց հայ ու հայոց գեներալ չկարծեր: Ինչպե՛ս կարելի էր՝ հայից հայոց գեներալ: Անդրանիկը միակն էր ու միաժամանակ առաջինը, որը ե՛ւ հայ գեներալ էր, ե՛ւ լիովին հայոց գեներալ: Նա գեներալ Անդրանիկն էր անունով, այլ ոչ գեներալը՝ ըստ ազգանվան, որի բնորոշիչ վերջումս «յանը» նույնպես դժվար չէր լինի «ով» դարձնել, բայց, բարեբախտաբար, բանը դրան չէր հասել: Ռուսական հրամանատարության փաստաթղթերում անվան դեմ արդեն սկսվել էր ոտնձգությունը. շատերում Անդրանիկ գրելու փոխարեն «Անդրոնիկ» էին գրում, հրամանատարներն էլ բանավորում առանց ներողություն խնդրելու, որ աղճատում են, նույն ձևով «Անդրոնիկ» էին հորջորջում: Եթե բանը ազգանունը աղճատելուն էլ հասներ, փստահ ենք, որ նրա կյանքի մի էջն էլ պապենական այս արքայաճը տեր կանգնելու կոիվն էր լինելու, թեեւ մնացած բոլոր պատմածը, վերջին հաշվով, նաեւ այդ «տեր կանգնելն» էր:

Բայց կար նաեւ ուրիշ մի տեր կանգնել: Եվ դա Անդրանիկի կյանքի հետերգրումյան պատմության այս էջն էր ու դրան հաջորդող մոր փուլը: Անդրանիկի շուրջը, Ապահովության խորհրդի ցանկու-

թյամբ ու նախաձեռնությամբ եւ Անդրասյուր լույս, լուսաւ առաւ
ենք, ոչ անտարբեր մասնակցությամբ ձեւավորվող մոր ռազմական
միավորին այս անգամ վիճակված էր կոչել Հայկական առանձին
հարվածող զորամաս: Անդրանիկն էր հրամանատարը: Այս պահից ի
վեր, մինչեւ 1919-ի ապրիլը ներառյալ, Անդրանիկի կյանքի պատ-
մությունը այդ զորամասի պատմության բաղկացուցիչ մասն է, ինչ-
պես որ զորամասի պատմությունը Անդրանիկի կենսապատմության
տվյալ գլխի հիմքն է ու որոշիչը: Երկուստեք է: Այդ ամբողջը
դարձյալ օրագրության ձեւով գրի է առնված, այս անգամ հրամա-
նատարի թիկնապահ եւ քարտուղար Եղիշե Քաջունու գրչով: Եվ դա
առանձնապես արժեքավոր է իր հավաստիությամբ նրանով, որ
գրվել եւ լույս է տեսել ոչ միայն իր իսկ՝ Անդրանիկի կյանքի օրոք
(1921 թ.), այլ նրա «անմիջական հսկողության տակ»¹:

Ըստ այդմ, զորամասի կազմավորումն ավարտելու օրը համարվում
է 1918-ի ապրիլի 10-ը, վայրը՝ Ալեքսանդրապոլը: Ինչպես երկրա-
պահ դիվիզիան, սա եւս հայկական կորպուսի բաղկացուցիչ էր եւ
սկզբնափուլում հրամանատար Նազարբեկովին ենթակա: Առաջին
պահին զորամասի խնդիրն է համարվում Ալեքսանդրապոլ-Ախալքա-
լաք խճուղու պահպանությունը: Այդ խնդիրը հանձնարարելով զորա-
մասին, սկզբից էլ հայտնի էր, որ դրա համար քանիցս ավելի ուժեր
կպահանջվեն: Բավական երկար էր Ալեքսալից մինչեւ Ախալքալաք
ձգվող տարածությունը, որի մի ծայրից մյուսը զինվորներին ցրելը
կշխատեր զորամասը, եւ նրա համար հեշտ չէր լինի գործել որպես
միասնական հարվածող ուժ²:

Նազարբեկովը գիտեր ե՛ւ օրվա խնդիրները, ե՛ւ կարող էր նաեւ
կուսել, թե գործողություններն ի՛նչ ուղղություններով կարող էին
զարգանալ, որտե՛ղ վճռական ու ոչ վճռական դեր խաղալ: Հիշելով
վերը նշված զգուշողականը, նա Անդրանիկին մոտ բերելու եւ
հակառակորդի գերակշիռ ուժերի սպառնալիք կենտրոնացման գծի
վրա կանգնեցնելու փոխարեն, ծայրանկյուն մի տեղամաս է տալիս,
որտեղ նա դրվում է յուրատեսակ ինքնավար դրության մեջ եւ
գործում իր կողմնորոշմամբ ու տեղանքի թելադրությամբ:

Նազարբեկովը, զինվորի դերը խորապես գիտակցող զորավարը,
այս դեպքում, կամա թե ակամա, առաջնությունը տեղին է տալիս:
Մինչդեռ Անդրանիկը, տեղի հետ հաշտ թե անհաշտ, ինչպես միշտ՝
դերի մասին էր մտածում: Կորպուսի հրամանատարության հանձնա-

1 Ժեներալ Անդրանիկ. Հայկական առանձին հարուածող զորամասը, Պոսթոն,
1921 թ. (այսուհետեւ՝ «...հարուածող զորամասը»), էջ 5—6: 2 Ն. տ. էջ 12:

ստորագրելու և լուրջ և Հայաստանի նշանակալից շրջաններին՝ Ախալքալաքի և Ախալցխայի կողմերը թուրքերի հնարավոր ներխուժումը կանգնեցնելու գործին։ Անմիջապես տեղափոխվում է Ադրաբա մեծ գյուղը, այնտեղ և մերձակա գյուղերում տեղաբաշխում իր զինվորներին, որոնք սահմանը հսկելու հետ մեկտեղ, զբաղվում էին նաև գործադրությամբ։ Այսպես, շուրջ քսան օր, ըստ որում ամբողջ այդ ժամանակամիջոցում գտնվելով ոչ տառաջիրեն նույն կետում եւ ոչ էլ զբաղված լինելով միեւնույն խնդրով։ Ապրիլի 13-ին, ի փոփոխումն ապրիլի 5-ի իր կարգադրության, Նազարբեկովը, թողնելով նույն ուղղության վրա, Անդրանիկին առաջադրանք է տալիս իր գործառնալով գնալ դեպի Խանչալի գյուղ լիճը, մնալ այնտեղ, պահպանելով լիակատար հանգիստ իրավիճակ Ախալքալաքի գավառի հարավային մասում և հետեւել այն գործողություններին, որոնք կատարվում են Կարսի մարզի սահմանից դուրս։ Նազարբեկովն Անդրանիկի ուղադրությունը հրավիրում է հատկապես Ախալքալաքի և Ալեքսանդրապոլի միջև անվտանգություն պահելու վրա։ Դրա համար անհրաժեշտ է համարվում Ախալքալաքից մինչև Գյուլի Բուլաղ տանող ճանապարհի վրա պահակակետեր հաստատել։

Գյուլի Բուլաղը Ալեքսանդրապոլի աջ թեւում էր, նույն այն շարքում, որտեղ արեւմուտքից, թուրքերի հնարավոր հարձակման ճանապարհին գտնվող Օրթաքիլիսա և Ղազանչի գյուղերն էին։ Նախապես ենթադրվել է, որ թուրքերը չեն անցնելու քաղաքի արեւմտյան կողմով հոսող Ախուրյան գետը։ Այդպես սահմանված է եղել 1918-ի մարտի 3-ին Բրեստ քաղաքում Գերմանիայի և նրա դաշնակից տերությունների՝ Ավստրո-Հունգարիայի, Թուրքիայի և Բուլղարիայի հետ, Ռուսաստանի ստորագրած չարաքաստիկ պայմանագրով։

Նոր Ռուսաստանի նոր կառավարությունը տվյալ դեպքում հայկական հողերի հետ նույն կերպ էր վարվում, ինչպես որ ցարերն ու նրանց կառավարությունը. ամեն անգամ, թուրքերի հետ իրենց պատերազմն ավարտելուց հետո. հաղթում էին՝ աշխատում էին Կարսը պահել սահմանի այս, ռուսաստանյան, կողմում, պարտվում էին՝ հանձնում էին թուրքերին։ Կարսն ու հարակից հողերն էին պատասխան տվողը։ 1914—18-ին Ռուսաստանը հաղթող կողմ էր, պետք է որ առնվազն Կարսն իր մարզով մնար, եթե Արեւմտյան Հայաստանի գրավված հողերը միավորելու պահանջ չէր դրվում։ Բայց այս անգամ ուրիշ կերպ եղավ։ Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավար Լենինը գտնում էր, որ երկիրը հյուծված է, ի վիճակի չէ պատերազմը

շարունակելու, բանակը հոգնած է՝ կռվել չի ուզում։ Իսկ հեղափոխության դիրքերը պետք էր ամրապնդել, պետք էր հաստատուն դարձնել իշխանության գլուխ անցած նոր կառավարության՝ Ժողկոմխորհի դրությունը։ Արտաքին ճնշման դեմ կանգնելու միակ միջոցը համարվում էր զիջումների քաղաքականությունը։ Արտաքին ճնշողները որպես Բաղյակ դաշինք միավորված պետություններն էին՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Թուրքիան և Բուլղարիան։ Պահանջողներին հյուսիսում շուրջորեն զիջվում էին սահմանակից մեծագնացված տարածքներ։ Հարավում՝ Թուրքիայի հետ Կովկասյան սահմանում, ուրիշ ոչինչ որ չլիներ, Կարսը, նրա հետ Արդահանը, Կար ու կար։ Բայց դա այս անգամ արվում է ցարի հանձնելու ձեռք թողնողին տարբեր եղանակով։ Նախ հռչակվում է ռուսական զորքի կողմից գրավված Արեւմտյան Հայաստանի բնակչության ինքնորոշման իրավունքը, մա՛ պետք է որոշեր իր ցանկացած պետական իշխանության ձեռք, տնօրինել իր հարցերը։ Միաժամանակ Ռուսաստանը պարտավորվում է գրավված մարզերից, որոնք հիմնականում հայաբնակ էին և հայկական, դուրս բերել ռուսական զորքերը, որոնք, ի դեպ, հիմնականում արդեն դուրս էին բերված։ Բայց, անհաշարտի 3-ին պայմանագիրն ստորագրելիս, Արեւմտյան Հայաստանի մասին ոչ մի խոսք չասելուց բացի, Կարսն ու Արդահանն էլ էին զիջվում Թուրքիային։ Եվ այդ այն դեպքում, երբ դրանք ռուսաստանյան տիրապետության տակ գտնվող հողեր էին, իսկ Ռուսաստանն էլ դաշնակիցն էր Անտանտի տերությունների, որոնք հաղթող կողմ էին և նրանցից մեկնումների կողմից պարտվողին հողեր զիջելու մասին պատերազմն ավարտելուց հետո որեւէ խոսք չէր կարող լինել։ Բայց հիմա Ռուսաստանն այլես առաջվանը չէր, մա խորհրդային էր, որի կառավարությունը ընտրել էր կյանքի սոցիալիստական ուղին և իր կապերը խզել պատերազմ մղող Անգլիայից ու Ֆրանսիայից, իսկ Բրեստի պայմանագիրն էլ, հետեւապես, նրանցից անջատ էր, սեպարատ։ Սեպարատ պայմանագիրը պետք է վերջ դներ պատերազմին, և Ժողկոմխորհն էլ պետք է ձեռնամուխ լիներ իր տիրապետությունը ամրապնդելու, երկրում նոր քաղաքականություն ծավալելու գործին։ Մեջտեղը տուժում էր հայ ժողովուրդը։ Թուրքիայի ձեռքերն ազատ էին արձակված։ Ռուսական հին բանակն էլ չկար։

Պայմանագիրը կնքվելուց հետո Թուրքիայի համար այն դառնում է պարզապես առաջ շարժվելու և գրավելու շարժում մի անցաթուղթ՝ երբ ուզենար և ինչքան ուզենար։ Այնպես որ, թուրքերը պայմանագիրը ազատորեն խախտել էին, և Կարսը գրավելուց հետո

նրանց գործերը անցել են թե՛ Ախուրյանը, թե՛ մյուս բնագծերը եւ մայիսի 15-ին հայտնվել Ալեքսանդրի պատերի տակ, որտեղ մղված երկթմայա կովից հետո, ինչպես գրում է Անդրանիկը, կանոնավոր հայկական գորքը քաղաքը հանձնել է եւ անհանգել դեպի Ղարաքիլիսա քաղաքը: Անդրանիկը, այդ բոլորին անտեղյակ, իր խաղաղ հանգրվանում հանկարծակի հայտնվել է թուրքական գորքին դեմ հանդիման... «Իմ վրա եկող թուրքական զորամասի հետ 3 օր կռիվ ունեցա, առանց մեր զորամասերեն ոչ մեկուն հետ կապ ունենալու», — այսպես գրել է Անդրանիկը, առանց հրամանատար Նազարբեկովի անունը տալու, անպայման համոզված, որ զորամասերի միջեւ կապի խզումը տաղանդավոր զորավարի ոչ գիտելիքներին էր համընկնում, ոչ էլ նրա հարուստ մարտավարական փորձին: Դրանից Անդրանիկի գորքը կարող էր պաշարվել, որպիսի հնարավորությունից թշնամուն գրկել են նրա արագաշարժությունն ու հակահարձակումները¹:

Օրագրողը վկայում է, որ Ալեքսանդրի հետ վերջին կասյը եղել է հենց քաղաքի վրա թուրքերի վճռական հարձակման պահին, երբ ամեն ինչ այլես ուշ էր, եւ մինչեւ քաղաքը հանձնելը՝ ընդամենը ժամերի հաշիվ: Նազարբեկովը հրահանգել է. «Թուրքերը հարձակվեցին Ալեքսանդրի վրա, զարկիր կողքից»: Սա օրագրողի բառերն են: Մինչդեռ պահպանվել է Նազարբեկովի 1918-ի մայիսի 15-ի ցերեկվա ժամը 12-ի գրությունը «Գեներալ Անդրանիկին»: Նա պարզ ու որոշ գրում է, որ թուրքերը առանց հայտնելու, մույն այդ օրը ժամը 7-ին հարձակման են անցել: Վաղ առավոտից էլ սկսվել են կռիվները: Թուրքերը անմիջապես վերջնագիր են ներկայացրել, քաղաքը անհապաղ մաքրելու եւ մինչեւ 25 կիլոմետր ետ քաշվելու պահանջով: Միաժամանակ նրանք խնդիր են դրել, որ երկաթուղու ամբողջ շարժական մասը, Ալեքսանդրից մինչեւ Զուլֆա, որվի իրենց տրամադրության տակ՝ անգլիացիների դեմ օգտագործելու նպատակով: Ելնելով այս ամենից, Նազարբեկովը, այնուամենայնիվ կատարելով հրամանատարի իր պարտքը, Անդրանիկին մարտական առաջադրանք է տալիս՝ Ախուրյանի ափին գտնվող իր զորամասի առանձին ստորաբաժանումներով դիրք գրավել հարձակվող թշնամու համապատասխան թեւում եւ գործել ինչպես որ կթելադրեն դեպքերը, օգնություն ցույց տալով Ալեքսանդրի զորախմբին: Ընթերցել է Անդրանիկը այս փաստաթուղթը եւ վրան գրել. «Թուրքերը ուղիմաթում կուտան Նազարբեկովին»²: Այս է, որ օրագրողը ասում է. «զարկիր կողքից»:

Հրանդթների զորավոր թնդյունները հետվից անգամ լսելի են եղել:

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 40ա, թ. 101: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 2:

Իսկ տեսել է ընդամենը երեք ժամ, որից հետո ոչ մի տեղեկություն: Միայն վրա հասած լուրջումից պետք էր կռահել եղելությունը:

Հուլիսի մի դուռ էլ փակվեց: Թուրքերին տիրելու մի բուռ հայկական հող է մնում: Անդրանիկն իր զինվորներով փակուղի է մտնում: Երկաթուղուց բացի նրանց չորս կողմը փաստորեն թուրքերն էին զբաղեցնում: Մոտակայքի գյուղերի ահ ու սարսափի մատնված բնակիչները օգնության հույսով վիստում էին անդրանիկյան գորքի աջ ու ձախ կողմերում: Նրանք էլ, որպես արեւելահայ ժողովուրդ, որ Ռուսաստանին միավորվելու օրից շուրջ հարյուր տարի ի վեր գաղթ բառը օգտագործել էին միայն պատմություններ անելիս, հիմա մտքներում միակ հուսադրող բառը այդ էին տեսնում: Նրանց նախնիների մեծ մասը հին գաղթականներ էին, ժառանգները հիմա դառնալու էին նոր գաղթականներ, որոնց երթը վերջնագաղթն էր լինելու: Բայց ո՞ր պիտի գաղթեին նրանք, արեւմտահայերի շառավիղները, երբ հիմա հուսապահ Արեւելյան Հայաստանն էր ոտքի տակից գնում: Եվ գամվում են անդրանիկյան զինվորին ու գորքին, գումարվում են ու տուն առ տուն, գերդաստան առ գերդաստան ձուլվում որպես գաղթականների հոծ բազմություն:

Օրագրողը, որ դեպքերը գրի է առել Անդրանիկի վերհուշին ունկընդիր, պատմում է*, որ Ալեքսանդր հանձնելուց հետո Անդրանիկն այլես ընկնելով անելանելի վիճակի մեջ, միայնակ պիտի վճեր իր անելիքը: Գրեթե բոլոր կողմերից էլ թուրքեր էին՝ Աղբաբայի թուրքեր, Ախալքալաքի թուրքական շրջան, Բորչալուի թուրքեր, եւ շարժվելու համար մնում էր միայն երկաթգիծը, այն էլ, ինչպես շատ շուտ պարզվեց, վտանգի ենթակա, որովհետեւ գրավվեց եւ հապաղելու դեպքում այդ ճամփան էլ կփակվեր: Միակ միջոցը Անդրանիկը տեսնում է, ըստ օրագրության, դեպի երկաթգիծը շարժվելը, որտեղից հնարավոր կլիներ կորպուսի մյուս զորամասերի հետ կապ հաստատել եւ մտնել գործունեության ընդհանուր ոլորտի մեջ:

Խումապի էր մատնված թե՛ արդեն գրավված, թե՛ դեռեւս չգրավված վայրերի հայ բնակչությունը, որն այս ու այնտեղ զանգվածաբար գումարվել եւ գաղթի ուղիներ էր որոնում: Ուստի Անդրանիկն իր գորքի մի մասին շարժել է դեպի մոտակայքի Գյուլի Բուլաղ գյուղի բարձունքները, որպեսզի տեղաշարժվող գաղթականությանը պահապան կանգնի թուրքերի հարձակումներից եւ հնարավորություն տա նրանց դուրս գալ դեպի խուսափելու հարմար ճամփաները: Անդրանիկը հիշելու առիթ է ունեցել. «Այս տեղեն 20 գյուղի հայ

* Թեեւ ժամանակները շփոթելով:

ժողովուրդը հետս առնելով ուղղվեցա Ջալալօղլու: 2-ի կրճար 20.0¹ գաղթականությանը թողնել բախտին՝ հեռանալ: Մեկուկես օր կովեր վերջն է միայն, որ գաղթականությունը բավականին ճամբա բռնել դեպի Քուլագիրան երկաթուղիի կայարանը, որով կրցա մեկնել Քուլագիրան գյուղը, ուր գտա բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը»¹:

Թուրքերը, չնայելով տեղանքի դժվարություններին, բարձրանում են դեպի լեռները եւ ձորերի միջով առաջանալով՝ շրջապատում Անդրանիկի գործմասի ձախ թեր: Կոիվը, որ դառնում է այլեւս անխուսափելի, տեսում է մինչեւ գիշեր եւ շարունակվում ճան հաջորդ օրը: «Այսօրվա կոիվը,— ասում է օրագրողը,— ամենակատաղին է, ... գաղթականությունը բռնել է ամբողջ շուտն եւ կշարժվի դեպի Լոռի, Ջալալօղլի, չգիտեմալով, թե որտեղ է լինելու վերջին կայանը»:

Եվ գործմասը բռնել է նախընտրած երթի այդ ուղին, այսուհետ մտնելով ճան գաղթող բնակչությանը պատվար կանգնելու պարտականության տակ: Ծամիեզրի հայ գյուղերը անտարբեր չեն եղել դեպի իրենց երկիրը մտած թուրքական գործմասերը: Նրանք մի դեպքում գեներով դիմադրել են ու պաշտպան կանգնել իրենց գյուղերին, մի ուրիշ դեպքում էլ փորձել են աղուհացի ուժով սանձել նրանց ու խուսափել արյունահեղությունից: Եղել է, որ ճան փող են հավաքել եւ գումար տալու միջոցին են դիմել: Անպաշտպան էին, անկազմակերպ, ուստի եւ՝ անգոր: Իսկ թշնամին մնացել է նույնը եւ գանձն է վերցրել, եւ բնակչությանն է սրի քաշել²:

Անտարբեր դիտողներ չէին ճամիեզրի թուրքական գյուղերի բնակիչները: Հարձակվել են նրանք տատապանքով ու տքմանքով գաղթող հայության վրա, թալանել ու կոտորել: Եվ հենց գաղթի այդ ճամիաների վրա էլ թուրքերի դեմ կովի մեջ մտած զինված ու անզեն հայ երիտասարդները ստացել են իրենց մարտական մկրտությունը. մայրերին ու քույրերին էին պաշտպան կանգնում, որ գերդաստանի գոնե մի ցորեն հատիկը ծարձակեր հայրենի հողի վրա:

Վտանգ կար, որ երկաթգիծն ու հարակից ճամիաներն էլ թշնամու ձեռքը կընկնեն եւ դռները կփակվեն չորս կողմից: Ծանր ու անելանելի էր վիճակը թշնամուց զերծ մնացած հայոց վերջին հողակտորի ճան մյուս հատվածներում, թշնամին այլեւս ոչ թե հեռավոր, այլ օրերի հաշվարկով մերձավոր խնդիր ուներ. մյուս կողմերով էլ առաջ գրճալ դեպի Ղարաքիլիսա, ապա Ալեքսանդրապոլից դուրս գալ Սար-

գոլի թուղի ուղիով, Արագած լեռան ստորոտներով Աշտարակ, եւ արդյուն թուր ճամիաներով՝ դեպի Երեւան, ուր եւ մի վերջին հարվածով լուծել հայության՝ որպես ժողովրդի, որպես մշակույթի եւ պատմության լինել չլինելու հարցը: Ծրագրավորված ցեղասպանության ճախախտի անբաժան մասն էր Ղարաքիլիսայի եւ Լոռու բարձրադպրոցների ու նրանց հետ Ջալալօղլու գրավումը, որը շարունակվող գծի վրա հայ բնակչության հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո, թուրքական զորքերին դուրս կբերեր դեպի Ղազախ ու այդտեղ էլ դեպի Ադրբեջանի խորքերը տանող ճամապարհը: Այնպես որ, իսկ ամենը կոսհող Նազարբեկովը հետազայում, կանգնած լինելով ճամիի առաջ, ըստ երեւույթին այլեւս սուկ Ազգային խորհրդի հարկականներով չի դեկավարվել, որ դեպի Երեւան թուրքերի առաջխաղացման ամենավտանգավոր պահին անգամ Անդրանիկին իր բանակով դեպի Երեւան տեղաշարժի առաջարկ չի արել: Ուժերը տեղաբաշխված էին: Հիմնական զանգվածը կուտակվում էր երեւանյան ուղղությամբ վրա, մնացածը Համամլու—Ապարան—Աշտարակ գիծը պահելու էր տրամադրված, իսկ դեպի Ջալալօղլի թուրքերի ճամապարհին Անդրանիկի գտնվելը այլեւս ոչ միայն դեպքերի բերումով էր, այլեւ նրամանադարության պաշտպանական մտահոլացմանը համաձայն:

Ծամանակին, կոիվների բուն ընթացքում, երբ Ղարաքիլիսայում թուրքական զորաբանակների դեմ մահու եւ կենաց կոիվներ էին, ժողովուրդը խոր տարակուսանքի մեջ էր եւ իրեն կեղեքող հարցին պատասխան տալու համար միշտ եւ շինծու զանազան, իրարամերժ պատճառներ էր եմթադրում, որը բացասաբար էր անդրադառնում կովող մարտիկների հոգեկան աշխարհի վրա:

Հին դարաքիլիսեցիները մինչեւ 40-ական, 50-ական թվականներն էլ ախով ու վախով, խոր ցավով ու ափսոսանքով վերհիշելով, ասում էին. «Բողոքիս աչքը ջուր կտրեց, այդպես էլ Անդրանիկը չեկալ, ասում էին գծոված էր Ղարաքիլիսայում կովող Նժդեհի հետ, խոտով էր նրանից...»: Այս էր՝ խոտով էին, գծոված, համերաշխ չէին իրար հետ, կարծես թե հայերը պարտության, անհաջողության ու ճանաչելի ուրիշ պատճառ չպետք է ունենային: Եվ ժողովրդի աչքը ճամապարհին մնաց, որի պատճառը Անդրանիկի ետ մղված լինելու առեղծվածն էր: Եթե սա մեղք է, ապա դրանում Անդրանիկը բացարձակապես ոչ մի բաժին չունի: Ժողովուրդը ճշմարիտն իմանալու համար բանահյուսուրեն էր պատճառները որոնում, իսկ հրամանա-

* Այդտեղ, հետազայում կիրովական անվանված այդ մեղմ ու բարեհամբույր մարդկանց բաղաբում է անցել սույն գրքի հեղինակի ուրախ ու տխուր մանկությունը:

1 «Ջօրավար Անդրանիկ կը պատասխանէ...», էջ 25—26: 2 «...հարուածող պրամասը», էջ 17—18:

տարությունն ամեն ինչ իմանալով հանդերձ, անկեղծության դեպքում դրանցում Անդրանիկի մեղքի ոչ մի բաժին չէր կարող տեսնել եւ ակնարկել: Կովկասյան ռազմաճակատի ընդհանուր սպայակոյտի նախկին ենթասպետ Գ. Ղորղանյանը հատուկ գիրք է գրել «Հայերու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատին վրա» խորագրով, որում եւ ընթացքի փաստաթղթերն են, եւ մասնակցի հուշերը. «Զօր. Անդրանիկին, որը մայիսի 1-ին իր ջոկատով կը գրավեր Գյուլի Բուլաղ գյուղը, հրամայվեցավ գործել թուրքերու ձախ թեւին դեմ, պահպանելով ճամբաները դեպի Ախալքալաք եւ Վորոնցովկա (Լոռիի դաշտին մեջ): Միաժամանակ զօր. Նազարբեկյան կարգադրեց կազմ ու պատրաստ դարձնել երկու տեղական գունդերը՝ Ախալքալաքի եւ Լոռիի: Հրամայվեցավ, որ անոնցմէ երկրորդ մտնէ Անդրանիկի ջոկատի կազմի մեջ, իսկ Ղազախի գունդը երթա դեպի Ղարաքիլիսեն եւ մտնէ հայկական զորաբաժնի կազմի մեջ: ...Զօր. Անդրանիկ կապահովեր գլխավոր ուժերու աջ թեւը, ...իսկ գլխավոր ուժերը իրենց դասավորությամբ կապահովէին Երեսան եւ Ղարաքիլիսեն—Դիլիջան տանող խճուղիներու հանգույցը: Վերջապէս Ա եւ Բ առանձին կիսաբաժնիները Սարդարաբադ փոխադրվելով, կը զորացվեր Երեսանի ջոկատը, որը կը պաշտպաներ Հայաստանի հարավային շրջանները եւ կապահովեր անոր մայրաքաղաքը»: Եվ ուժերի նման տեղափոխման գնահատականը՝ «Զօր. Նազարբեկովի ընդունած որոշումը լիովին կը համապատասխաներ ստեղծված կացության՝ նկատի ունենալով թշնամիի ուժերուն գերազանցությունը եւ հայկական զորքերու բարոյական նվազումը»:

Ծիշտ է, Ղորղանյանը հիացած չէ Անդրանիկի տվյալ կովի արդյունքներով, բայց դա հանգամանքներով է բացատրվում, այլ ոչ անձնավորությամբ. «Անդրանիկ չհաջողեցավ Գյուլի Բուլաղին կողմէն ազդել թուրքերու ձախ թեւին վրա: Իր դեմ կը գործէին գերազանց ուժեր (5-րդ թուրքական զորաբաժինը), որոնք Գարախաչի լեռնանցքի մոտ (Ալեքսոլ—Թիֆլիս ճամբուն) տեղի ունեցած կովեն հետո գրավելով Մոկրիյա Գորի (Թաց լեռներ) անցքէլը, Էլան Լոռիի դաշտը ու Անդրանիկը մայիսի 19-ին ստիպվեցավ քաշվել դեպի Զալալօղլի: ...Անդրանիկը, որ երկու օր շարունակ կը կռուցներ թուրքերու շարժումը Զալալօղլիի մոտ, հարկադրված նահանջեց եւ մայիսի 22-ին բանակեց Դսեղ գյուղի մոտ...»:

Ռազմագետի խոսքը պատմառաքանություն է, այլ ոչ անձնական

հանդիմանություն: Ինչպես նկատվեց, Գ. Ղորղանյանը չի անդրադառնում Անդրանիկին ռազմաճակատի տվյալ հատվածում նշանակելու մասին Նազարբեկովի վճռի ճիշտ ու սխալին, պարզապէս գրեմելով, որ Անդրանիկի գորքը, ինչպես ամեն մի այլ զորաբաժին, կարող էր նաեւ այդ հատվածում տեղաբաշխված լինել: Սա ուրիշ հարց է:

Բայց ահա մի դեպք, երբ ռազմի գործի վերաբերյալ բանաստեղծի խոսքն է նույնքան համարձակ ու վճռական, որքան կարող էր լինել ռազմագետինը: Դարձյալ այդ խոսքի հեղինակը Հովհաննես Թումանյանն է: Նրա արխիվում պահպանված է իր ձեռքով նստուկ գրված հակիրճ մի բացատրություն: Երեսում է ինքն էլ դժգոհ է տարակուսանքների առօրյա առատությունից.

«Ղարաքիլիսայի անկման օրից սկսած անդադար մարդիկ են պատահում, որոնք դատապարտում են Անդրանիկին, որ Ղարաքիլիսայի պատերազմի ժամանակ խոշոր ուժերով մնաց Էնքան մոտիկ Դսեղ նստած, մինչդեռ եթե օգնության հասներ Դվալից, պատերազմը բոլորովին ուրիշ էլք կունենար:

Այո, միանգամայն ճշմարիտ են ասում, որ եթե Անդրանիկը Լոռու կողմից, Դվալից օգնության հասներ, պատերազմը անկասկած ուրիշ էլք կունենար, սակայն բոլոր խոսողները մի բան չգիտեին, որ հենց Էդպես էլ ծրագրված էր եւ պատրաստվելու վրա էր, երբ զինվորական բարձր հրամանատարությունից հրահանգ եկավ Անդրանիկին մնալ Դսեղ եւ պաշտպանել երկաթուղու գիծը: Դսեղից արված տեղեկության հետեւանքով մինչեւ էս հրամանը փոխվեց, արդե՞ն երրորդ օրն էր, եւ գրեթե միաժամանակ եկավ Ղարաքիլիսայի անկման բոլորը»:

Հ. Թումանյանն իր ակնարկներում փաստեր նկատի ունի: Ինչ ասել է՝ «հենց Էդպես էլ ծրագրված էր»: Նշանակում է, նախապես այդպես է նպատակահարմար գտնվել: Հնարավոր է, որ նախապես որոշվածն էլ հայտնի է դարձել դրսում, եւ ծագել են հրապարակային տարակուսանքները: «Բարձր հրամանատարությունը» Ազգային խորհրդի եւ Ապահովության խորհրդի կամքը կատարող Նազարբեկովն էր: Ավելի հետաքրքիր է «Դսեղից արված տեղեկության հետեւանքով» ակնարկը: Պարզ է, ինքը՝ Հովհաննես Թումանյանն է, որ Դսեղից հարց է բարձրացրել Անդրանիկին տեղաշարժելու մասին, բայց այլեւ ուշ էր:

Այս բոլորի պատճառն այն է, որ թե՛ բանակի հրամանատարու-

թյունը, թե՛ գործին մոտ կանգնած ազգային քաղաքական գործիչներից շատերը հակված չէին, որ Անդրանիկը կուլին աչքի ընկնող տեղում ու դերում մասնակցեր: Ըստ նրանց, ցանկալի էր, որ սովերի տակ մնար. Թուրքիան հարձակվող էր, նույն ընթացքում հաշտության բանակցությունները, առջեւում հաշտության հույսը, եւ ավելի լավ էր համարվում, այսպես ասած, ավելորդ տեղը նրա կրքերը չբորբոքելը, Թուրքիային գերադասելով Ռուսաստանից: Ռուսաստանի կազմում արեւելահայության կյանքի 90 տարին քիչ տառապանքներ չէին պատճառել հայության այդ հատվածին: Սա էլ օրվա մտայնությունն էր: Այդ տառապանքները ստվերարկում էին գոյատևման հաջողությունները եւ մինչեւ իսկ մոռացության մատնում ուրախալի այն խրախճանքը, որով արեւելահայությունը 1827-ին դիմավորեց ռուսաց զորքի մուտքը Երեւան եւ հաջորդ տարի՝ Թուրքմենչայ գյուղում կնքված պայմանագիրը: Ստացվում էր Թուրքիայի դեմ պատերազմ եւ նույն Թուրքիայի սիրաշահում: Ոմանք օրը տեւական ժամանակից վեր դասելով՝ պատմության հետ էին կատակ անում: Հակառակ դեպքում Անդրանիկի մտերիմներից մեկը Նազարբեկովի վերջ վկայակոչած մամակից ընդամենը հինգ օր անց, պարզ է, նրա բովանդակությանը անտեղյակ, Անդրանիկին չէր գրի. «Բո եւ մեր բոլոր գործունեությանց դեմ... համառ պրովոկասիոն եւ դավադրություններու փրփականդա է մղվում եւ ամեն կերպ աշխատում են մեր գործունեությանց արգելք լինել: Այդ պատճառով լավ կլիներ, որ միշտ չափավոր գործենինք»¹:

Ինչպես ասվեց, Անդրանիկը Էրզրումից Ալեքսյու վերադարձից հետո հիվանդ էր, քայց ոչ այն աստիճան, որ Նազարբեկովին դիմեր իրեն հրամանատարի պաշտոնից ազատելու խնդրանքով: Ռոզապոներն են հարկադրել: Նազարբեկովն էլ մի պատրվակի է սպասել: Եւ ծնվել է մարտի 17-ի հիշյալ պատասխանը. «Ալեքսյու, գեներալ Անդրանիկին, պատճենը գնդապետ Բեժանբեկովին...»: Անդրանիկի փոխարեն ժամանակավորապես զորամասի հրամատար է նշանակվում գնդապետ Բեժանբեկովը, իսկ հարցին վերջնական լուծում տալու համար Անդրանիկի դիմումը ուղարկվում է Կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատարին եւ Հայոց ազգային խորհուրդ²: Միշտ է, սրանով Անդրանիկին պաշտոնից չեն ազատել, քայց հարցը շարունակել է մնալ: Դա ուսումնական խնդրանք էր, որը չշուկվելով, ըստ նրա կամեցածի ու պահանջածի չլուծվելով՝

1 ՀՀ ՊԿԳԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 1, թ. 15—16: 2 ՀՀ ՊԿԳԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 2, թ. 2:

շարունակում էր ժողովրդի մեջ տեղիք տալ իր նկատմամբ տարակուսանքների խորացմանը:

Մայիսյան օրերին պարզ էր դառնում, որ Երեւանն էլ կարող էր ընկնել թուրքական կրակի տակ: Դժվար չէր դա կոսահել: Բայց այդ օրերին անգամ Անդրանիկի նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատարությունը այն էր դարձյալ, որ նա իր բանակով կենտրոնից հեռու մնար, մի կողմ քաշվեր: Նույնն էր կրկնվում, ինչ որ Ղազանչի ուղարկելիս: Ըստ որում այս անգամ համապատասխան անձինք ու հաստատությունները չեն զլացել նրան անձամբ տեղյակ պահել այդ մասին: Մայիսի 8-ին «Հայկական հարվածող զորամասի հրամանատար գեներալ Անդրանիկին» Թիֆլիսից պաշտոնական գրություն է հղել Հայաստանի ապահովության խորհրդի նախագահը՝ Վ. Փափազյանը: Երկուսն էլ արեւմտահայոց որդիներ էին, եւ թվում է, թե նրանց միջեւ փոխադարձ բարյացակամության հարցում տարակուսչալետք է լիներ: Հենց դրանից էլ սկսել է Վ. Փափազյանը, գրությունը վերնագրելով «Հարգելի հայրենակից» ջերմ բառերով: Հստակ երեւում է, որ Անդրանիկը մինչ այդ հատուկ նամակով բողոքել է իր վիճակից եւ առաջարկներ արել բանակային ուժերի ոչ ճիշտ տեղաբաշխման վերաբերյալ: Նամակն ստանալուն պես Ապահովության խորհուրդն «անմիջապես ժողով է գումարել», «ուշադրության է առել» եւ Անդրանիկի «տեղեկագրության հիման վրա, նաեւ հիմնվելով բարեկամների շարք մը թելադրանքների վրա» հարկ եղածի մասին հեռագրել Նազարբեկովին: Ինչպես երևում է՝ այդ հարկ եղածը պատճառաբանություններ են, որոնք, որպես Նազարբեկովին հղված հեռագրի պատճեն, ուղարկվել են նաեւ Անդրանիկին:

Հավաստիացվում է, թե տվյալ պահին «կովկասյան կառավարությունը ամեն զոհողություններով» ջանում է որեւէ առիթ չտալ, որ թուրքական բանակը սահմանն անցնի: Բայց սա չէ գլխավոր հոգսը, այլ այն, ինչը մինչ այդ նպատակահարմար չէին գտնում նրան բացեիքաց ասել. «Կը գտնենք, որ գլխավորապես թուրքահայ զորամասերի եւ Ջերմերկայությունը այնտեղ վերոհիշյալ տեսակետից կարող է հարմար առիթ համարվել թուրքական բանակի կողմից եւ անցանկալի արդյունք ունենալ թե՛ զինադադարի հարգման եւ թե՛ մանավանդ թուրքահայերի շահերի տեսակետից»:

Սա է նոր, պատերազմների պատմության մեջ մինչեւ այդ չեղյալ, փիլիսոփայությունը. հակառակորդը կոնվն սկսելուց հետո դեռ պիտի նաեւ իր կամքը թելադրի, թե ինչպիսի եւ ում դեկլարացիոն գորքեր որտեղ դուրս բերել իր դեմ: Այս էլ քանիեքորդ անգամ ակնարկ

վում է, թե հակառակ դեպքում թուրքական կողմը կարող է չհարգել զինադադարը: Ի՛նչ զինադադար: Կոիվը գնում է, թուրքերն առաջ են գալիս, քաղաք քաղաքի հետեից գրավում են եւ բնակչությանը չէ որ կոտորում են, այլ ամբողջ մի ժողովուրդ, ու դեռ այդ ժողովրդի բախտը տնօրինողները զորավար են ետ մղում ճակատների մի ետմաքակ, որ նրա ձայնը չլսի, նրա անունը հայտնի չդառնա, ու գուցե թե թշնամին էլ ավելո՛րդ զոհեր չտա: Սա այնքան անսպասելի է ու անհավատալի, որ եթե «բախտի» բերմամբ այս փաստաթղթերը մի դեպքում Տիգրան Բեկզադյանի, մի այլ դեպքում էլ Վահան Փափագյանի գրածները չլինեին, ով կհավատար այս խորիմաստությա՛նը: Հավանաբար բոլորն էլ համոզված են եղել, որ եթե ոչ այլ ոք, անպայման հարգարժան ու խոհեմ Անդրանիկը պետք է որ անմիջապես հասկանար, թե բանն ինչումն է եւ հիսուններեքամյա զինվորի ու զորավարի իր գլուխը խոնարհեր այդ իմաստնության սուշեւ: Այս էլ, ներողություն, դարձյալ մեր բառերն ու մեր դատողությունը չեն, այլ բառացի գրված են Վ. Փափագյանի մամակում. «Վստահ ենք, որ կը հասկանաք մեր երկյուղը եւ այս առիթով կորպուսի հրամանատարի հետ բանակցության մտնելով, կընտրեք հարմարավոր մեկ վայր, ուր Ձեր զորամասը պիտի կարենա ավելի կանոնավորվել...»¹:

Էլ ինչո՞ւ էր ժողովուրդն ակնասիշ սպասում, թե որտեղ է իր զորավարը հայտնվելու:

Համբերությամբ եւ խոռվահույզ հաշտվելով իր վիճակի հետ, Գյուլի Բուլաղի ճակատից Անդրանիկը ղեկավար մարմիններին հայտնում էր իր նկատառումները: Ապահովության խորհուրդ հղած իր հաշվետվության մեջ նա ուշադրությունը բեւեռում էր նրան, որ թուրքերը խախտում են զինադադարի պայմանները եւ հարձակումներ են գործում խաղաղ բնակչության վրա: Միաժամանակ նա նպատակահարմար չի գտել իր զորամասը նշված երկաշնամիզ ձեռով ճակատի այդ հատվածի մի ծայրից մինչեւ մյուսը փոշիացնելը: Այդպես թշնամու հնարավոր հարձակման դեպքում հեշտ չէր լինի ուժերը ի մի բերել եւ կանգնեցնել նրա երթը: Գուցե թե զորավարի նաեւ այս եռանդի համար է, որ Ապահովության խորհրդի ղեկավարությունը Նազարբեկովի ուշադրությունը հրավիրել է Անդրանիկին, նրա պահանջին հակառակ, այդտեղից էլ հեռացնելու, է՛լ ավելի «անվթար» մի վայր տեղափոխելու վրա: Ահա բառացի՜ն՝ «...խորհուրդը խնդրում է Ձեզ առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել

այն հանգամանքի վրա, թե որքանով է հարմար, որ ներկայումս զինադադարի ամենապատասխանատու եւ [վտանգավոր] հետեւանքներով հղի ժամանակին, թուրքական զորամասերի դեմ դուրս բերվեն թուրքահայերը եւ մասնավորապես մի այնպիսի չափազանց հեղինակավոր եւ վառ զորահրամանատար, որպիսին գեներալ Անդրանիկն է: Մենք այն կարծիքին ենք, որ գեներալ Անդրանիկի միայն ներկայությունը այնպիսի շրջաններում, ինչպիսին այժմ նրա գտնվելու վայրն է, հանգամանքների բերումով կաբող է ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնցում գեներալը հարկադրված կլինի շեղվելու Ձեր ցանկություններից, մուցնիսկ իր սեփական ցանկությունից անկախ»: Եվ պահանջը դարձյալ նույնն է. խորհուրդը համոզված է, որ Նազարբեկովը միջոցներ ձեռք կառնի, որպեսզի «առաջիկայում, մինչեւ ակտիվ մարտական գործողությունների հնարավոր անհրաժեշտությունը, նշված [Անդրանիկի] զորամասը փոխարինելու ճակատում գտնվող ուրիշ զորամասով, նրան ետ քաշելով մի ավելի նպատակահարմար վայր»¹: Այս էլ ոչ թե ռազմական, այլ ազգային-քաղաքական ու հայրենակցական ղեկավարության հոգատարությունն ու վճիռը: Ոչինչ որ դրսում ժողովուրդը կապասեր եւ պատճառներ կհորիներ²:

Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, Ալեքսպոլից կտրված Անդրանիկն իր ընթացքով հայտնվեց Զալալօղլում, որից հետո նա Դիլիջանից բացի ուրիշ տեղ չէր կարող նահանջել, ինչպես կոտեսներ ստորեւ, իսկ ալեքսանդրապոլյան զորամասերն իրենց ընթացքով մի ճյուղով դուրս եկան դեպի Սարդարաբադի դաշտը, որտեղ նրանց սպասվում էր թուրքական բանակի դեմ հայության ռազմական ուժերի վճռական մարտը, մյուսով՝ Համալիու—Ղարաքիլիսս գծի վրա, որտեղ անհապաղ ընդհարվեցին հակառակորդի՝ այդ կողմով արշավող զորքերի հետ: Սարդարաբադի դաշտում գալիս, կենտրոնանում էին վերելում քանիցս հիշատակված Միլիկյանի հրամանատարության տակ, իսկ Ապարանի կողմով արշավող թուրքերի դեմ պաշտպանական ուժերը ձեւավորվում էին Դրաստամատ Կանաչանի՝ Դրոյի նախաձեռնությամբ եւ ղեկավարությամբ:

Նազարբեկովը դեպքերի թելադրանքով տեղաշարժվում էր: Ալեքսանդրապոլը հանձնելուց հետո կորպուսի շտաբը տեղափոխվում է Ղարաքիլիսս, որը հանձնելուց հետո նա իր հրամանները հղում էր Դիլիջանից:

Ինչպես երեկ Ալեքսանդրապոլից, այսօր էլ Ղարաքիլիսսից Լ. կորպուսի հրամանատարությունը վերջին պահին Անդրանիկին տեղյակ պահում իր գործերի մասին, որոնք քաղաքը թողնելիս ու նահանջելիս, որն այս անգամ Դիլիջան տանող ճանապարհով է:

¹ Մի բառ անընթեռնելի է: ՀՀ ԴԿԳԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 5, թ. 4:

¹ ՀՀ ԴԿԳԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 5. ² Ն. տ.:

իներու: Հետախուսով Անդրանիկը Ջալալօղլուց մի կերպ կապել, հաջիվ երկու խոսք է ասել Նազարբեկովի օգնական Մանասյանին եւ լսել է նրա տխուր պատասխանը: «Լարսեքիիսան թողնում եւ գնում ենք Դիլիջան»: Հետախուսն այնու լուր է՝:

Ջալալօղլի մտնելուն պես Անդրանիկն աշխատել է որոշել իր անելիքը: Նա հաշվի է առնում, որ Ջալալօղլու բնակչության զգալի մասը ռուս էր, ռուսներ էին ապրում նաեւ մերձակա մի բանի գյուղերում: Հայերի հետ ռուս բնակիչները նույնպես Անդրանիկին սրտաբաց են ընդունել: Նրանք միացնում են իրենց ջանքերը, նշում է օրագրողը, ձգտելով «կազմակերպել եւ պաշտպանել իրենց գոյությունը թուրքական ավերիչ ուժերի դեմ»²: Անդրանիկը նրանց ներկայացուցիչներին խորհրդակցության է հրավիրում, որը հանգում է ներխուժողներին հակահարվածի պատրաստ լինելու եզրակացությանը: «Սկսվում են դիրքաշին աշխատանքները», — գրում է օրագրողը³: Ռազմական ուժերը դիրքավորվում են այն կողմում, որտեղից հաստատապես սպասվում էին թուրքական զորքերը: Թուրքերի մոտեցման առաջին իսկ պահից սկսվում է կոխիվ, որը տեսնում է շուրջ երկու օր: Եվ, ցավոք սրտի, զուր չեն անցնում ռուսների մեջ եղած տարակարծությունները: Նրանց գյուղերից մեկում բնակչությունն արգելք է կանգնում եւ չի թողնում, որ հայերի զինված ուժերը իրենց գյուղով անցնեն, գնան թուրքերի մոտքն արգելակելու:

Սա ազգային խնդիր չէր: Հայկական գյուղերում նույնպես չդիմադրելու տրամադրություն է արտահայտվել: Ժամանակակիցը այսպես է գրել դեպքերից ոչ շատ անց եւ հրապարակորեն. «...գյուղացիներից լսում ենք, որ Անդրանիկը Ջալալօղլի է հասել, օգնություն է պահանջել Լոռու գյուղերից եւ չի ստացել եւ որ նա անուսմենայնիվ կոխվ է սկսել թուրք կանոնավոր զորքի հետ՝ նախօրոք Ջալալօղլին դատարկել հրամայելով»⁴:

Կոխվր տեսել է երկու օր, որով եւ սպասվել է Անդրանիկի զորքի երկրապահ գործունեությունը Ջալալօղլիում: Այնուհետեւ գործամարքնում է դեպի Դիլիջան տանող ճանապարհը, միայն թե շրջանի սահմաններից դուրս գալուց առաջ Անդրանիկն իր գործամասի զինվորների հետ ծառայիտ անտառով եւ վար ու վեր կածաններով անցնում, գալիս է Դսեղ գյուղը, որտեղ այդ ժամանակ հայոց մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանն էր իր հայրական տանը գրություն:

Այստեղ՝ Դսեղում նույնպես, Անդրանիկը տեսնում է, որ գյուղացիք միակարծիք չեն: Միշտ է, հիմնական զանգվածը բոլոր ուժերով կովելուն կողմ է, հայրենի հողը ինչ գնով ուզում է լինի թշնամու մոտքից գերծ պահելու պատրաստակամ: Բայց մի մասն էլ համա-

ձայն է առանց կոխի անձնատուր լինելու եւ դռները թշնամու առջեւ բացելու մտքին, միայն թե կոխվ եւ արյունահեղություն չլինի՝:

Լարսեքիիսայից Դսեղում Անդրանիկին գտել, հետախուսի մոտ է հրավիրել այս անգամ անձամբ Նազարբեկովը: Դա եղել է քաղաքից դուրս գալուց եւ հինգ օր անց վերադառնալուց հետո: Նազարբեկովն իր աչքով տեսել էր, թե ինչ ասել է բնակչությանը թրի հովանավորությանը հանձնելը: Եվ նա պաղատագին խնդրել էր Անդրանիկին. «Ի սեր ասածո, ի սեր Քրիստոսի, ի սեր մահատակներուն եւ Հայրենիքին պահես Լոռին եւ չի թողու որ թշնամին մեր կոնակը անցնի»: Անդրանիկի պատասխանը պարզ էր. «Որքան ատեն որ ժողովուրդը եւ զինվորը ինձի հետ են, պիտի կովիմ եւ բոլոր ուժովս չպիտի թողում թշնամին, որ քայլ մը իսկ առաջ ընթանա»⁵:

Լարսեքիիսան հանձնելու լուրն իմանալուց հետո Լոռու եւ մոտակա Ղազախի շրջանի հեղինակավորները եկել, խնդրել են Անդրանիկին, որ նա իր զորքով մնա իրենց երկրում եւ պահապան կանգնի բնակչությանը: Անդրանիկի կամքն էլ էր այդ: Դեռք էր միայն հոգավ գորքի ապրուստի մասին:

Այս բոլորին տեղյակ էր Հովհաննես Թումանյանը: Եվ նա էլ է իմացել, թե ինչպես հեղինակավորները գնացել ու դրժել են իրենց խոստումը: Ավելի լավ են համարել, կովից ու արյունից գերծ մնալու համար, սպիտակ դրոշը վերցնել ու թուրքերին ընդառաջ գնալ: Իմացել է այս ամենը Թումանյանը եւ գորավարի հետ անկեղծ զրույց քացել, որն այսպես է հիշում Անդրանիկը.

«Զորավաճ ր, այս ժողովուրդին ներկայացուցիչները որչափ որ քեզի խոստացան եւ երդում քեզի հետ հոս մնալու եւ կովելու, ապա եւ այնպես ասոնք ճերմակ ֆլեկով (դրոշակով)՝ Հ. Կ.) պիտի դիմավորեն թուրք բանակը եւ քեզ ոչ հաց եւ ոչ ալ ձիերով խոտ պիտի տան, ուստի ես՝ քու բարեկամդ եւ մտերիմդ, չեմ ուզեր հոս

ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ ԿԱՆԱՅԱՆ

1 «...Օրագրութիւնը», էջ 101—102: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 42, Գ. Տիտանյանի հուշերը: Նաեւ՝ «...հարուածող պորամարը», էջ 20:
3 Ն. տ., էջ 21: 4 Ավ. Տեր-Պողոսյան, Տաճիկ պորը Լոռում (Ականատեսի եռամսյա ապրումներից), «Ժողովրդի ձայն», №22, 28.09. 1918 թ.:

1«...հարուածող պորամարը», էջ 24: 2 «...օրագրութիւնը», էջ 102:

մնաս եւ երեսուն տարվան փառալոր գործունեությունդ արատալոր-
վի դավաճանությամբ»¹:

Լորջ Էին գորքի թե պարենավորման, թե հանդերձավորման հար-
ցերը: Անդրանիկը, սուրհանդակների եւ ամակագրության միջոցով
դիմել է զանազան հասցեներով: Մարդիկ ընդառաջում էին: Բնորոշ
է Ախալքալաքի հայոց ազգային խորհրդի նախագահի պատասխան
նամակը «Գեներալ մայոր Անդրանիկին», գրված 1918-ի մայիսի
13-ին. «...Խորհուրդս հանձն է առնում ամեն միջոց գործ դնել՝ բա-
վարարելու ձեր գործմասը պահանջված քանակությամբ հացով ու
գարով...», — գրել է ու շեշտել, որ դա այնքան էլ հեշտ գործ չէ,
քանի որ տեղի կարիքներն, ինքնին, չեն կարողանում հոգալ²:

Սուղ Էին միջոցները: Եվ դա իր հերթին խորացնում էր տրամադը-
րության անկումը: Վատ էր հատկապես Հարաքիլիսայի ճակատի հայ
զինվորների վիճակը: Նրանց շարքերում արդեն տեղ էր գտել դա-
սալությունը: Անդրանիկն առիթ է ունեցել հանդիպելու փախչող-
մերից հատկապես նրանց, որոնք Դիլիջանով ուզում էին դուրս գալ
դեպի Թիֆլիս: Անդրանիկի պահապանները մի անգամ զիջերը բռն-
ում եւ իրեն մոտ Դսեղ են բերում 39 սպա եւ մի քանի հարյուր փա-
խըստական զինվորների: Զորավարը Թումանյանի հետ միասին հար-
ցուփորձ է անում, նախ, իհարկե, հաց տալով նրանց: Ծարահատյալ
բոլորին էլ թողնում են, որ իրենց ճամփով գնան³: Անդրանիկին ու
Թումանյանին մնում էր միայն նրանց հրաժեշտի խոսք ասել եւ խոր-
հուրդներ տալ: Անդրանիկն իր գործմաստվ բռնում է դեպի Դիլիջան
նահանգի ցեխտոտ ու դժվարին ճամփան:

Դիլիջան հասնելու եւ այնտեղ գտնվելու առաջին օրերը շրջադար-
ձային եղան թե Անդրանիկի կյանքում, թե հայոց պատմության մեջ:

Թուրքական զորքերի հրամանատարությունը նամակ է ուղարկում
հայկական կորպուսի հրամանատարության հասցեով, որ թուրքերի
եւ Հայոց կառավարության միջեւ Բաթումում հունիսի 4-ին հաշտու-
թյուն է կնքված եւ հաստատված է պայմանագիր: Ըստ այդմ հայու-
թյանը մնում է չնչին մի հողամաս: Անդրկովկասյան Սեյմը լուծարվել
էր: Ամսի 26-ին՝ Վրաստանը, 27-ին՝ Ադրբեջանը եւ 28-ին Հայաս-
տանը հռչակվել էին անկախ հանրապետություններ: Հունիսի 4-ին
նույն Բաթումում Վրաստանի Առաջնության հանրապետության հետ
կնքված պայմանագրով Թուրքիային էին անցնում Կարսը, Արդվինը,
Արտաֆանը, Բաթումը, Ախալցխան ու Ախալքալաքը: Հայերի հետ

¹ Ն. տ., էջ 103: ² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 52, թթ. 18—19: ³ «Զօր. Անդ-
րանիկ կը խօսի», էջ 234—235:

կնքված պայմանագրով դրանց ավելանում էին Էջմիածնի ու Ալեք-
սանդրապոլի գավառների մեծ մասը, Սուրմալուի ամբողջ գավառը,
Երեսանի ու Ծարուր-Դարալագյազի գավառների առանձին մասերը:
Հայաստան Հանրապետությունը գետնովում է ընդամենը ինը հա-
զար քառակուսի կիլոմետր տարածքում: Պայմանագրում նշված սահ-
մանագծից դուրս են մնացել Նախիջևանի, Չանգեզուրի եւ Արցախի
գավառները¹: Հայերն էլ այսուհետեւ ոչ թե գորք էին ունենալու,
որպես սովորական բանակն է, այլ միլիցիայի պարտականություններ
կատարող մի զորախումբ:

Փաստաթուղթը, որ անվանվում է մերթ որպես 1918-ի Բաթումի
եւ մերթ՝ հունիսի 4-ի, կազմված է արտասովոր «քաղաքականու-
թյան» ոճով ու շնչով եւ հենց այդպես էլ միջազգային ասպարեզ է
եղել՝ «Հաշտության եւ բարեկամության պայմանագիր»: Չտեսնված
հաշտություն է եւ անմասն բարեկամություն: Նրանում օսմանյան
կայսերական կառավարությունը ի՛նքն է պարտավորվում հարկ եղած
օգնությունը ցույց տալ Հայաստան Հանրապետությանը եւ այլևս
ավելորդ են համարվում նրա տարածքում փաստորեն ուրիշ, քիչ թե
շատ գործունե նշանակություն ունեցող, ռազմական միավորումները:
Այս մեծահոգությամբ ի պատասխան Հայաստան Հանրապետության
կառավարությունին իր կողմից պարտք է ստանձնում «հակազդել,
որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի եւ չզինվի իր տարածքի
սահմաններում, ինչպես եւ զինաթափել ու ցրել բոլոր բանդաները,
որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ»: Ինչ ընտիր բառեր են՝ «բան-
դա», «թաքնվել»: Եվ ովքե՛ր են այդ բանդիտները, ո՛վ է նրանց
հրամանատարը, ի՛նչ թաքնվելու փորձի մասին է խոսքը: Հայազգի
Խատիսյանը, Քաջազնունին եւ Պապաջանովը, որ ստորագրել էին
այս բառերի տակ, շատ ավելի լավ գիտեին, որ այդ բանդիտները,
որը հայերեն ասած՝ ավագակներն են, Անդրանիկի զինվորներն են
նկատի առնված եւ ինքն անձամբ՝ Անդրանիկը: Փաստաթղթի տա-
նըշորս հողվածներից սա հիմնգերրոգն է: Կողմերը շտապով դա գրել,
առաջ են մղել ոչ միայն նրա համար, որ չմոռանան, այլեւ, որ իրենց
համար տվյալ հարցի կարեւորությունը առաջ մղեն:

Անդրանիկը պետք է շտապեր իր ճակատին փակցնել սվա-

¹ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին
քաղաքականության փաստաթղթերում, Ե., 1972 թ., էջ 531—537 եւ 771: 1918 թ.
հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուդրոսի պինդադարով օսմանյան կայսրության
պարտության ճանաչումից հետո թուրքական կորքերը հեռացել են Անդրկովկասից,
քաղաքությամբ Կարսի շրջանից, որը նրանց թողել են 1919-ի ապրիլին (տե՛ս ն. ա.,
էջ 771), իսկ Չանգեզուրն ու Արցախը մնացել են որպես Հայաստանի եւ Ադրբե-
ջանի միջեւ վիճելի տարածքներ, ² Տե՛ս նշվ. ժողովածուն, Ե., 1972, էջ 534:

գալ-բանդիտ պիտակը եւ նույնպիսի հապճեպությամբ ձեռնամուխ լինելը ցրելու իր գործամասը, հանդիմանելու համար, որ այն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բաթումյան պայմանագրով բանդիտային անվանվածը, պիտի լոեր եւ խոնարհաբար ենթարկվել այս աստիճան ստորացմանը:

ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆ

քի աչքը շարունակվում էր հառած մնալ Հյուսիսին, թեեւ այդ հյուսիսը վաղուց արդեն խաչ էր քաշել այդ ժողովրդի վրա¹: Չափազանցնում է Սիմոն Վրացյանը և չարաչար սխալվում, հարց չտալով իրեն, թե ինչու ապա աչքը Ռուսաստանին հառած: Սրանով Ռուսաստանին այնքան չսիրող Վրացյանը վիրավորո՞ւմ է Ռուսաստանին, թե՛ շոյում ու գուրգուրում: Այնպես որ տվյալ հանգամանքներում՝ եւ տվյալ ձեռով հանրապետության հռչակման հետ միաժամանակ ընդունված թալանչիական ու ստորացուցիչ փաստաթղթի նկատմամբ Անդրանիկի մերժողական վերաբերմունքը ղեկավարների նեղ կազմի կողմից է միայն հիվանդագին ընդունվել, այլ ոչ ժողովրդի: Ըստ որում հենց նրանք էլ՝ ղեկավարները, նրանց մեջ հատկապես վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանը, հարկ եղած դեպքերում ըմբռնումով էին ընդունում Անդրանիկի գալույթը:

1 Ս. Վրացեան, Անկախ եւ միացեալ Հայաստան, Բ. 1920 թ., էջ 46:

Իրիշան գալով, Անդրանիկը Նազարբեկովից հանձնարարություն էր ստացել այնտեղ գտնված հայկական մյուս զորամասերով արգելել թուրքական զորքերի ներխուժումը երկրի այս կողմերը:

Անկախ նրանից, թե ով ինչպես կրնալեր այդ պայմանագիրը, Անդրանիկն ընդունում էր այն որպես սրածայր սուր, ուղղված միաժամանակ նաեւ իր եւ իր զինվորների դեմ: Իբրեւ թե հայերը շատ զորք ունեին, այսուհետեւ փաստորեն եղածն էլ, չնչին բացառությամբ, արգելվում էր պահել: Եղածի մեջ առաջին հերթին Անդրանիկի հարվածող զորամասն էր նկատի առնված որպես վերացման եմթակա:

Անդրանիկն ու նրա զորքի լինել-չլինելը դարձել էին միջազգային դիվանագիտության հարց: Մենք նկատի ունենք նաեւ 1918-ի մարտին կնքված Բրեստի հաշտության բանակցությունները, որոնց ընթացքը զուգադիպեց Անդրանիկի երկրապահ դիվիզիայի ձեւավորման եւ Էրզրումի ճակատում գործողությունների հետ: Դիվիզիայի ապարեզ գալը, առավել եւս հաջող գործողությունները պետք է որ լրջորեն խանգարեին բանակցություններին մասնակցող թուրքական պատվիրակության՝ հայկական տարածքներ զավթելու ծրագրերի իրականացմանը: Ուստի միանգամայն բնական պետք է համարել, որ բանակցությունների ընթացքում Անդրանիկի գործողությունների մասին համապատասխան տեղեկություններ էին հայտնվում Մոսկվա, Ստամբուլ եւ Բրեստ-Լիտովսկ: Էրզրումյան անհաջողությունից հետո ազգությունների գործերի ժողկոմ Ստալինին հայտնվել է. «Թուրքական բանակի եւ տեղական քրդերի առաջին իսկ հարձակման ժամանակ գեներալ Անդրանիկի գլխավորած բանակը նահանջել է դառնալով վայրերից»¹:

Չնայած այդ ուրախալի՝ լուրին, թուրքական կողմը բանակցությունների ընթացքում շարունակում է պնդել, որ կողմերի միջեւ հաշտություն ստորագրելու պայմաններից մեկը թուրք-կովկասյան ճակատից ռուսական զորքերի եւ առհասարակ տեղական ռազմական ուժերի դուրս բերելն է: Ըստ այդմ էլ մարտի 3-ին կնքված պայմանագրի 4-րդ հոդվածով ռուսական կողմը անարդարացիորեն եւ անտրոնքն պարտավորվում է անել «իրենից կախված» ամեն ինչ՝ իրենցյան Անատոլիայի նահանգներից իր զորքերի դուրս բերումը համոզվելու համար»: Ավելին, ռուսական կողմը նաեւ պարտավորվում էր օժանդակել, որ Արդահանի, Կարսի եւ Բաթումի մարզերը

¹ ՌՍՀՄ արտաքին քաղաքականության արխիվ (ԱՐԱ) ֆ. 148, 1918—1920 թթ., 1, գ. 1, թ. 19:

համեմակելու ամեն ինչ անցնել հաշտ ու խաղաղ, ստանց «վրիժա-
նության ակտերի, կողոպտումների ու ոճրաբործության կամ այլ իրա-
վախախտումների», որպեսզի «կահույքն ու գույքը մնան անվթար եւ
չափերվեն»¹: Փաստաթղթում գաղտնի չի մնացել, թե այդ ունից էր
թուրքական կողմը իրեն ապահովագրում եւ ռուսական կողմն էլ՝
նրան օժանդակում: Իր բանակը գորացրելու պարտք ստանձնելուց
բացի, ռուսական կողմը հատուկ պարտավորվում է՝ «գորացրել եւ
լիովին լուծարքի ենթարկել հայկական խմբերը», որոնք կազմված են
թուրքա եւ ռուսա հպատակներից եւ գտնվում են ռուսական տարած-
քում ու Թուրքիայի գրավված մարզերում»²: Սա արվել է թուրքական
կողմի ուղղակի պահանջով: Բանակցությունների փետրվարի 3-ի
երեկոյան միստի մախաբահող Թալեաթը հարց էր դրել, որ «ռուսա-
կան զորքերի դուրս բերումից հետո» տեղական, հայկական եւ այլ,
զինված ուժեր այլեւս չմնան³: Բանակցությունների ալելի վաղ փու-
լում, հունվարի 8-ին, Իզգեթ փաշան իր թուրքական պատվիրակու-
թյան եւ կառավարության անունից հեռագիր է հղել Պետրոգրադ՝ Լ.
Բ. Տրոցկուն եւ բողոք հայտնել «Կովկասյան բանակի կողմից գրավ-
ված թուրքական տարածքներում հայկական բանդաներ ձեռավորելու
դեմ», պահանջելով, որ անհապաղ դադարեցվեն նման գործողու-
թյունները⁴:

Ուրիշ, այսպես ասենք, «չեւոս» չի եղել եւ եթե եղել էլ է, գըլ-
խավորը Անդրանիկի ձեռավորած արեւմտահայ տղաներից կազմը-
ված դիվիզիան էր, որին չեն բարեհաճել դիվիզիա բառով կոչել:
Անդրանիկը Բրեստի բանակցությունների փաստաթղթերի այս էջերը
ստանց կարդալու էլ չէր դժվարանալու կուսիել, թե ինչ պետք է
այնտեղ ասելին հայության մասին ընդհանրապես եւ նրա Անդրանիկ
գավակի մասին՝ մասնավորապես, Թալեաթ եւ Իզգեթ փաշաները: Եվ
իմանալով կամ կուսիելով, մեկ է, նա պետք է կարողանա՝ լռել:

Ըստ նրա՝ ստացվում էր իր դեմ ուղղված երկնյոտ հակառակու-
թյուն. թիկունքից՝ նման պայմանագիրն ստորագրելու պատրաստա-
կամ անխոհեմ գործիչները, ճակատից՝ թուրք փաշաները:

Անդրանիկը գիտեր, որ Անդրկովկասյան սելմի ղեկավարները,
նրանց հետ նաեւ հայոց ազգային ղեկավարները, դեռեւս շատ
շաքաթներ առաջ էին թուրքական կողմի հետ բանակցությունների
մեջ մտել: Բայց նա չէր կարծում, որ բանը մինչ այդ աստիճան

* Ռուսերենում чета:

1 Նշված ժողովածուն, էջ 431: 2 ԽՍՀՄ ԱԲԱ. ֆ. 413. ց. 1, գ. 11, թ. 143—
149: 3 Ն. տ., ֆ. 160, ց. 1, գ. 70, թթ. 1—3: 4 Ն. տ., ֆ. 413. 1917—
1918 թթ. ց. 1, գ. 87, թ. 5:

ստորացուցիչ պայմանագիր ստորագրելուն կհասնի: Մանավանդ որ
հայոց ազգային ղեկավարներից ոմանք, բնականով թուրքերի հետ
որեւէ ստորացուցիչ պայմանագրի ստորագրմանը Անդրանիկի դեմ
լիներ, վաղօրոք նրան տեղեկացնում եւ հավաստիացնում էին, որ
դա չի լինի: Ահա փետրվարի 21-ին Թիֆլիսից հեռախոսով Անդրա-
նիկին ուղարկված լուրը. «ոչ պաշտոնական ձեռով որոշել ենք
չմասնակցել պատվիրակությանը»: Մենք բողոքել ենք եւ շարունա-
կում ենք մինչեւ վերջ բողոքել: Մեր բողոքի մասին հայտնվել է
դաշնակիցներին»¹: Բայց որովհետեւ հայոց ղեկավարները տարա-
կարծիք էին, Անդրանիկը ժամանակին ստացել է նաեւ հարցական
մի հեռագիր, որը դարձյալ ուղարկվել է Թիֆլիսից. «Տրապիզոնի մեջ
կովկասյան ազգերի խաղաղության համաժողով է գումարվում, թըր-
քահայը մասնակցի», թե ոչ»: Ուրիշ ճար չկար: Հայաստանի արեւմը-
ւոյան հողերի ու հայ ժողովրդի նույն արեւմտյան հատվածի հետ ինչ
որ լինելու էր, եղել էր: Ինչպե՞ս վարվի ժողովրդի արեւելյան հատ-
վածը: Այս հարցն էր մնացել: Վրացին ու ադրբեջանցին միայն
արեւելյան էին, նրանք յաթաղանի քմահաճույքին հանձնված ո՛չ
արեւմտյան երկրամաս ունեին, ո՛չ էլ ժողովուրդ: Նրանց բանն ուրիշ
էր, կողմ էին թուրքերի հետ բանակցելուն, հաշտություն կնքելուն, եւ
անապարտ էին գրվելիք թուրք ստորագրել: Զե՞ որ ինչ թուրք էլ
ստորագրվեր, Հայաստանն ու հայ ժողովուրդն էր պատասխան տա-
լու: Սա բոլորից լավ գիտեր Անդրանիկը: Եվ նման հարց ծագելիս
պատասխանի վրա ժամանակ չէր կորցնում: Ուստի թիֆլիսյան այս
հեռագրին նա տեղնուտեղը պատասխանել է. «Ոչ մեկ թրքահայ թող
չուղարկեն Տրապիզոն պաշտոնապես: Եթե կուզեն ուղարկել, անձ մը
թող երթա անպաշտոն եւ շոշափե թուրք մտայնությունը»²: Սա
նույնպես էրգրումյան օրերին էր:

Անդրանիկին հայտնի էր, որ իր Զալալօղլի-դիլիջանյան օրերին
հաթումում Վեհիբ փաշայի հետ հայոց քաղաքական հեղինակու-
թյունները՝ Հովհաննես Բաշազանունին, Ալեքսանդր Խատիսյանը եւ
Միքայել Պապաշանյանը հաշտության բանակցությունների էին նըս-
տած: Պայմանագիրն ստանալով, երբ դեռ Դիլիջանում էր, միա-
ժամանակ իմացել է այդ օրերին շրջող այն լուրը, թե ամենախաչ-
տառակ այդ փաստաթուղթը ստորագրելուն լրջորեն նպաստել է Նա-
զարբեկյանի հեռագիրը, թե ինքը՝ Նազարբեկյանը «ոչ մի կովող
զինվոր չունի»: Ուստի հեռագրի մասին իմանալուց հետո, Անդրա-

* Այսինքն Թուրքիայի հետ բանակցելու համար անդրկովկասյան միացյալ պատ-
վիրակությանը:

1 ՀՀ ՊԿՊԱ. ֆ. 121, ց. 1, գ. 40, թ. 153: 2 «...օրագրությունը», էջ 89:

նկրդ պարտք է համարել անհապաղ իր կարծիքը հղել Նազարբեկյանին, պատճենները՝ հայոց կաթողիկոսին և Ազգային խորհրդին։ «Լեց հայրնոր տարվան սրկկության շրթան դարձյալ ձեր վիզն ու ոտքը կանցնեք ձեր ձեռքով։ Չեմ կրնար այս պայմաններում հանդուրժել, մոռնալով մեր երեսուն տարվան զոհերը և մեկ միլիոն անհատակները։ Սուսցեք ինձմե Դիլիջանը, որպեսզի ես մեկնիմ ուր կուգեմ»¹։

Չորավարը թալանչիական պայմանագրին բացարկ է հայտարարում, որը ոմանց կողմից միակողմանիորեն **ընկալվեց** ու այդպես էլ մեկնաբանվեց նաև որպես բացարկ պայմանագրին ստորագրողների ղեկավարությամբ ձեռավորված նորաստեղծ հանրապետության նորաստեղծ կառավարությանը։

Միայն Անդրանիկը չէր, իհարկե, հունիսի 4-ի փաստաթղթի սահմանած՝ թզուկ չափերի դեմ խոսվածույզ։ Ըստ որում եւ առարկողներ կային, եւ հաշտեր, որոնք մայիսի 28-ին հռչակված պետականությունը թե դիվանագիտական ու այլ կարգի փաստաթղթերում, թե հրապարակային մամուլի էջերում ոչ թե Հայաստանի, այլ **Արարատյան**, տեղ-տեղ էլ **Երեսանյան** հանրապետություն էին անվանում։ Որովհետեւ ելնում էին նրանից, թե Հայաստանը շատն է, մեծն ու ամբողջը, իսկ Արարատյանը՝ թզուկը, միայն այն, որ տարածքում որ յուրացնող թուրքական կողմը «մեծահոգություն» էր ցուցաբերել հանրապետություն հռչակելու նկատմամբ։ Հաշտերն էլ, առարկողներն էլ եւ հանրապետության ներսում էին, եւ նրա սահմաններից դուրս։ Ամերիկահայ դաշնակցական ու ոչ-դաշնակցական մամուլի էջերում բավական տեսական «գրապաշար» է մղվել «Արարատյան հանրապետությունը հայկական միակ կառավարություն ճանաչելու կամ չճանաչելու» հարցի շուրջը²։ Նույնպիսի իրարամերժ տրամադրություններ են արտահայտվել նաև ֆրանսահայ գաղթօջախում։ Սրա հետ սերտ կապ ունեւ այն, որ Անդրկովկասը, իր բաղկացուցիչ մասերով, Ռուսաստանից անկախ էր հռչակվել մեկուկես ամիս Բրեստ Լիտովսկի հաշտությունից հետո, որը Ռուսաստանը կնքել էր անջատ կերպով, առանց իր դաշնակից մյուս տերությունների մասնակցության ու համաձայնության՝ կատարելով տարածքային շուալ զիջումներ պատերազմում պարտության մատնված թուրք-գերմանական կողմին։ Սա հակասում էր եւ դիվանագիտության տարրական

1 Արսեն Ժամկոչեան, Չոր. Անդրանիկ կը պատասխանե իր հակառակորդներուն, Փ., 1945 թ., էջ 29, 30։ 2 «Արձագանք Փարիզի», №1—3, ապրիլ—10, մայիսի 1919 թ. (արտատպություն Բոստոնի «Ազգ» եւ Ֆրեդկոյի «Մշակ» (20.01.1920 թ.) թերթերից,

նորմերին, եւ պատերազմում հաղթող կողմի համար սովորական կարգին։ Հաղթող կողմը Անգլիա—Ֆրանսիա—Ռուսաստան եռյակ դաշինքն էր (Անտանտը)։ Ռուսաստանը, անջատվելով, մեծ-մեծակ էր հանդես եկել եւ զիջումները ստորագրել։ Բարեբախտաբար, թեւեւ մոր պայմանագիր չեղավ, բայց, կարճ ժամանակ անց, վերացվեցին **թե Բրեստ-Լիտովսկի**, թե հունիսի 4-ի գծած սահմանները։ Հայոց պետականությունը հաստատվեց թեւեւ ոչ Անդրանիկի ցանկացած, **բայց** անհամեմատ լայն տարածքում, քան սահմանված էին հիշյալ պայմանագրերում։

Պատմականորեն ստացվեց այնպես, որ նախապես բնական եւ փիմական եղան թե Անդրանիկի գալույթը հունիսյան փաստաթղթի **մեմ**, թե գոհունակությունը մույն այդ փաստաթղթի նշած տարածքում հանրապետության հռչակման նկատմամբ։ Անդրանիկյան մերժման առաին վերետում աավել է։ Գոհունակությունն ու ընդունելիությունը, **նախկանաբար**, մամուլում աավելի շատ էր արծարծվում, մերթ տառապանքով ու համակերպվելով, մերթ վիճակի հետ հաշտվելով, տրտմաւորով... Բնորոշ է հայագետ Մանուկ Աբեղյանի խոսքը. «...բայց մերն մեր սեփականը, [որը] չեղածից, ոչնչից լավ է»։ Նկատելով, որ **տեղեղծված** իրավիճակում մեծ չափեր է ընդունել փախուստը երկրից. **նա** մնալը գերադասում է փախուստից. «Այո՛, այս եւ ուրիշ շատ ծանր պայմաններ շատ են ճնշում, ընկճում մեզ, բայց մենք այժմ ունենք մի գոհար, որ դարեր շարունակ չենք ունեցել մեր տառապանքների մեջ»։ Այդ գոհարը **նա** համարում է «մեր նախնիների իղձն ու աղոթքը, մեր հուստ աստղը, որ պիտի մեզ թեւավորի եւ մեր ուժն ու աշխատանքի եռանդը բազմապատկի»¹։ Սա է այն պարզ ճշմարտությունը, որը սկիզբ է, այլ ոչ վերջակետ։

Ինչպես էլ ասենք, վերջը Անդրանիկին ենք վկայակոչելու։ «Վան-Տոսպ» թերթի թղթակիցը հենց շոշափվող հարցն է տվել նրան։ Եվ **նա** պատասխանել է. «Ամենեւ շատ ցանկացողը ես եմ եղած հայկական կառավարության մը ստեղծումին, բայց երբ խոսք կը վերաբերի Երեսանյան հանրապետության, ես պիտի ըսեմ, որ այդ հանրապետությունն ու կառավարությունը միանգամայն անընդունելի են ինձ համար»։ «Ինչո՞ւ» հարցին հայտնի պատասխանն է, այդ հանրապետությունը «շնորհ է բերված» «բարբարոս թուրք կառավարության կողմե», կառավարության, «որ հինգ ամբողջ դար իր բնի մեջ խեղդած էր հայությանը», իսկ վերջերս էլ «վանդալիզմի դեպքեր» է թույլ տվել հայ ժողովրդի նկատմամբ։

1 «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, №22, 28.09. 1918 թ.։

Նման արմատի վրա կառուցված լինելով էլ հենց Անդրանիկը պատճառաբանում է ու բացատրում նորաստեղծ հայկական կառավարության մի քանի գործողությունները, որոնք ուրիշ դեպքում երբեք եւ ոչ մի անգամ թույլ չէր տա որեւէ հայկական կառավարություն: Անդրանիկը թվարկում է դեպքեր, որոնք մահւ իր հետ են առնչվում՝ չարեմնավորեց Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը պաշտպանող իր բանակին, ռազմամթերք չտվեց նրան, չմտածեց նույն Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի գաղթականության մասին. «Զէ՞ որ անոնք ալ Հայաստանի մաս կը կազմէին»: Եվ հիշատակում է փաստ. «Խատիսյաններն ու Դրոնները» միջնորդել են կառավարության հետ հարաբերություններ հաստատելու համար, բայց ինքը այլեւս «իր համար անընդունելի է» գտել: Այստեղ ակնհայտ է Անդրանիկի անհատականությունը: Ուստի թղթակիցը տեղին է համարել հարց տալ իր գրուցակցին՝ բայց դրանում ի՞նչ մեղավոր է ժողովուրդը: Եվ Անդրանիկը ընդլայնել է իր ներկայացրած մեղադրանքի շրջանակները՝ «Եթե մեղավոր է կառավարությունը, նույնչափ եւ ավելի մեղավոր է ժողովուրդը»:

Հրապարակումը «Արձագանք Փարիզի» թերթում է, որը արեւմտահայության տրամադրությունների արտահայտիչն էր եւ իր էջերում այս հրապարակումից որոշ ժամանակ առաջ դժգոհել էր, որ «Երեսնյան կառավարությանը» ճանաչել է միայն Թուրքիան, որով նա թուրքահայերին զրկում է իրենց ճանաչելու պահանջ ներկայացնելու իրավունքից:

Գուցե ընթերցողն ուզում է հարց տալ, հարց, որը եղել է հենց դեպքերի օրերին, կա այսօր եւ լինելու է վաղը: Որովհետեւ դա սերունդների հարցն է Անդրանիկին, ժողովրդի հարցը իր որդուն. չէ՞ որ մայիսի 28-ին հանրապետությունն էր հռչակվել, չէ՞ որ դա վերածնունդն էր ու վերականգնումը, իր նոր ձեւի մեջ, հայոց հինգ հարյուր քառասուններեք տարի առաջ կորուսյալ պետականության: Մի՞թե այդպես է որդին ընդունում իր ժողովրդի անկախության հռչակումը:— Այո, ինչպես տեսնում ենք, այդպես է ընդունում, ընդունում, բայց ոչ՝ մերժում: Եվ եթե մեկը հիմքի թույլ քարի փոխարեն ամուրն է ուզում տեսնել եւ հաստատունը դնել, նա նույնպես հիմնադիր է ու կառուցող: Անդրանիկը երբեք ոչ մի անգամ հայոց պետականության վերածննդին դեմ չի եղել, բայց դեմ է, այո՛, դեմ՝ խախտու ու խարխուլին, կիսատ ու պոստին, կողմ լինելով, որ երկրի այժմ էլ արեւելյան հատվածի հողերն այդպես հեշ-

տությամբ, այդպես մեծազանգված չափերով չբռնազավթվեն եւ դեռ նրանց հնամենի որդիների զավակների ստորագրությամբ էլ չորոշմվեն որպես հրամայական փաստ: Անդրանիկն ուզում էր հողերը կորցնելուց հետո վերագտնելու հույսերը եւս չկորցնել, այդ հույսերի մեջ առաջին շարքում տեսնելով ժողովրդի ռազմական ուժը, որում իր դեկավարած դիվիզիան էր: Ստացվում է, որ պետություն չունենալու օրը ձեւավորած դիվիզիան պետք էր ցրել պետության վերականգնման ժամին: Նա քչին չէր դեմ, այլ եղածից քիչ լինելուն, ուզեմալով եւ ձգտելով ավելիին ու լիակատարին, որի համար էլ նա հանրապետության հռչակման իսկ օրից գեներլ վարդեգ: Հենց այդ էլ նրա մեղքն էր. պետականության վերածննդի իսկ օրից գեներլ պատյան չորեց: Համուն ինչի՞, մի՞թե նրա՛ համար, որ անքուն գիշերներն ու անդադար տառապանքը ավելի հեշտ ու հանգիստ էին ընտանեկան հանգստից ու վերածննդի խրախուսանքը տոնելուց: Մի ուրիշ, ներքին, կոիվ էր սկսվում, այլ ոչ բաժավեն: Կոիվ, որը սովորաբար կարող է նաեւ վախճան ունենալ, իսկ բանավեճը՝ դադար: Ազգային պետականության վերածննդին Անդրանիկի կողմ կամ դեմ լինելու պատասխանը վերելում դեպի մեծ գնալու ձգտումն էր, առջեւում նրա ընթացքը դեպի Սյունյաց ու Արցախ աշխարհները, որտեղ դարձյալ ոչ հանգիստ էր նա առնելու եւ ոչ էլ երանելի հանգստության թախտին էր բազմելու:

Անդրանիկը լավ գիտեր պատմությունը: Թուրքական կողմն էր, որը արդեն նվաճված էին Էրզրումը, Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը, հարկադրել եւ պարտավորեցրել, որ Հայաստանը Անդրկովկասի կազմում Ռուսաստանից անկախ հռչակվելուց հետո, հռչակվեր որպես անկախ Հայաստանի Հանրապետություն: Հայոց ազգային խորհուրդը **ճախապես** առարկել է տվյալ իրավիճակում եւ թուրքական կողմի պնդմամբ տվյալ պայմաններով անկախության առաջարկին: **Քաջատեղյակ Սիմոն Վրացյանը** հիշում է. «ճայների ճնշիչ մեծամասնությամբ անկախություն հայտարարելու առաջարկը», երբ կացությունն անելանելի էր, «անկախ պետություն կազմելը դառն հեղձանք միայն կարող էր թվալ...»: Չբավարարվելով այսքանով, Վրացյանը շարունակել է՝ «...տեղծված պայմաններում անկախությունը հավասար է տաճիկ բռնատիրության վերադարձին, հայ ժողովրդի ճահատակության մի նոր շրջանի»:

Անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը հռչակվեց փոքրիկ մի հողակտորի վրա: Հայոց ազգային խորհրդի այն նիստը, որ քննության առնվեց անկախությունը, Վրացյանը նմանեցնում է

1 «Արձագանք Փարիզի», №10—11, օգոստոս—10 սեպտեմբեր— 1919 թ.:

«սգալոր տան, որ անցեցալ կա դրված...»¹։ Այս ծննդյան պահի մասին։ Բայց որքան էլ ծանր էր այդ պահը, թե Անդրանիկը, թե Վրացյանը — երկու մերժողներ — առարկել են **որոշակիորեն**, այլ ոչ **պատմականորեն**։ «Ծագում է հրաշալի արշալույսը ազատության», — գրում է Վրացյանը։ Թուրքերի հարկադրած պաշմանագրի զավթումները մերժելու և Զանգեզուր — Արցախ հողամասի պահպանության համար Անդրանիկի մղած կոնկրետ նույն այդ արշալույսը ճանաչելու առհավատչյան էր։

Այնուամենայնիվ տարածքներով շատ տարբեր էին ինչպես ամբողջ Արեւելյան Հայաստանն ու նրա հունիսչորսյան այս պատուհիկը, այնպես էլ նույնը չէին առանձին-առանձին Արեւելյան Հայաստանն ու Արեւմտյան Հայաստանը՝ հայության ամբողջական հայրենիքի համեմատ։ Այս տեսակետից թերեւս ամենից ավելի խստապահանջը Պողոս Նուբարն էր։ Մինչեւ իսկ 1919-ի օգոստոսի 1-ին, երբ հունիսի 4-ի պաշմանագիրը կիրառության մեջ չեղյալ էր, եւ դրանով զավթված հողերը միավորվել էին Հայաստան Հանրապետության հովանու ներքո, նա Անդրանիկին նույնն է գրում։ Նա էլ գտնում էր, որ «հանրապետության կառավարությունը մայիսի 28-ին ինքն իրեն ամբողջ Հայաստանի միակ կառավարություն է հաստատել», այլ կերպ ասած՝ ինքնակոչ է։ Դժգոհ է, դա «ապօրինի և քաղաքական սխալ» է նա համարում, սխալ, որը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի «ազգային պատվիրակությունը չէր կարող ընդունել»։ Ուստի ինքն ու Ավետիս Ահարոնյանը միատեղ բողոքել են, որ Արեւմտյան Հայաստանը դուրս է մնացել եւ պահանջում են, որ հայոց պետականությունը վերականգնվի, հաստատվի «ամբողջ հայերի մասնակցությամբ», որպես ամբողջական, միացյալ անկախ Հայաստան²։ Անդրանիկը Պողոս Նուբարի համախոհն էր։

Եթե սույն կարծիքները համարենք որպես հանրապետության ծրնրդյան պահի արտաքին հանգամանքների նկատմամբ Անդրանիկի եւ մյուսների կողմն ու դեմը, ապա նույն բանը կարող ենք ասել ներքին քաղաքականության մասին՝ ըստ փարիզյան թերթում գետնելված հարցազրույցի։ Այստեղ էլ է Անդրանիկը ներքնապես անհամաձայն ու բառերի մեջ անգիջող։ Նույն «ինչու չի ճանաչում» հարցին ի պատասխան նա մատնացույց է անում կառավարությանը. «անհոգ է ժողովրդի մասին եւ, ընդհակառակը, կը քաջալերե գողերն ու ավազակները...»։ Սա եւս կարող էր պատճառ լինել, բայց որպես առօրեական մանրուք, որը բնական է եւ բնորոշ բոլոր կտրուկ քաղաքա-

կան վերափոխումներին, մանավանդ շեմքի մոտ։ Թերթը փաստ է վկայակոչում. «Քաջազնունու կառավարությունը, ծնված լինելով խուճապի մեջ», շարունակելով վերապրել խոնավալային իր տրամադրությունը, խզեց իր կապերը Անդրանիկի հետ եւ «թշմամական դիրք բռնեց նրա վերաբերմամբ...»։ Եզրակացությունը ժամանակի օգտին է. «պատմությունը ցույց կտա այդ բոլորը պարզությամբ»։ Նույն տեղում, որպես այդ պատմության մեղու, հիշատակվում են երեկվա դեպքերը, որոնց այս շարադրանքի հաջորդ էջերն են նվիրվելու. Անդրանիկի հերոսական ինքնապաշտպանական ջանքերը Զանգեզուրում¹։ Ավելի վաղ թերթը խոստովանում էր, որ մեծ եղան Անդրանիկի ջանքերը, որոնց շնորհիվ «Միսիանը, Գորիսը ու Կապանը լիովին գերծ մնացին թուրքական նվաճումից»²։

Յոթ օր է Դիլիջանում մնացել Անդրանիկը։ Եվ այդ օրերից ոչ մեկում մարդկանց աչքերի առջեւ չի եղել նրանց լսած, նրանց իմացած Անդրանիկը։ Ծառերի զարմանքն է շարժել նա եւ զայրույթը։ Ի՞նչ Անդրանիկ, որ ոչ թե սոսկ մարդկանցից էր խույս տալիս, այլ եւ երկիր հայրենիքից ու նրա նորապսակ կառավարությունից։ Սովորական խույս տալը քիչ է։ Ատելության եւ արհամարհանքի ոչ-պատշաճ, ոչ-բառարանային խոսքեր էր շարժում աչ ու ձախ՝ թե արժողի, թե չարժողի հասցեին։ Դիլիջանում առանց այն էլ կուտակված էր թշնամու գրաված գյուղերից ու քաղաքներից գաղթածների հոծ քաղցնություն եւ շարունակվում էր քաղաքում նեղվածքը խտանալ. ամեն քայլափոխի՝ տներում, պատշգամբներում, շենքերի պատերի, այգիներում ծառերի տակ, փողոցներում՝ բաց երկնքի, գաղթի ճամփան բռնած ընտանիքներն էին ծվարել, իրենք էլ չիմանալով՝ մնալու են վաղն ու մյուս օրն էլ այդտեղ, թե՛ գնալու են, եւ ո՞ր են գնալու այսուհետ, որտեղ է լինելու կանգառը, եւ լինելու է՞ արդյոք... Այս դեռ քիչ էր, հուսադրող ու պանծալի Անդրանիկն էլ, իրենց երազած փրկիչը, ոչ իրենց լսածն էր, ոչ էլ երբեքիցե տեսածը՝ անգութ էր, աղմկոտ, վարքենաբարո, չորս կողմը մարդկանց չէր տեսնում, չէր լսում նրանց հառաչանքը, չէր արձագանքում նույնիսկ մանուկների լաց ու կոծին։ Չկար, չկար ու չկար իրենց իմացած, իրենց ցանկացած Անդրանիկը։ Հուսակտուր մարդիկ, մահվան երաշխին հանձնված, դառը հիասթափություն էին ապրում։ Թող լինեք մահը, ճակատագիր է, ինչ կարող եւ անել, միայն երանի թե չլինեք

¹ Ս. Վրացյան, Անկախ ու միացյալ Հայաստան, Բ., 1920 թ., էջ 45—48։

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 63։

¹ «Մշակ», №1, 10.02. 1920 թ.։ ² «Նոր հորիզոն», Թ., №18, 11.12. 1918 թ.։

որապատկությունը այդքան դառն ու մաղձոտ, երանի թե: Կմեռնեին հանգիստ խոնով, բայց գոնե չէին տեսնի հուսադրողին էլ անհուսալի վիճակում: Հայրենիքը հո իրենք չէին պահողը: Պահողն էլ, պահպանիկն ու չէին տեսնում նրան, չէին զգում պահողին ու պահպանողին, անճանաչելի էր, ուրիշ, դիվիզանյան Անդրանիկը... Անդրանիկյան զայրույթը ահ ու սարսափ էր տարածում, մարդկանց անհանգրստությունն էր խորացնում, վիշտն ու տառապանքն էր բազմապատկում: Այս բոլորը միատեղ մի խոր տարակուսանք էր: Ինչո՞ւմ էր բանը:

Երկրի մարդիկ, նրա հեղինակավորները, երկրի ու ժողովրդի դահիճների հետ հաշտության, բարեկամության, եղբայրության հաշինք էին կնքել: Զենքով պահել չկարողացածից բացի էլ, մի ստորագրությամբ հաշտ ու խաղաղ, իրար ձեռք սեղմելով նոր-նոր հողեր էին զիջում դահիճներին, որոնց հետ դեռ կոխվել շարունակվում էր, իսկ վերջին օրերին էլ Սարդարաբադի դաշտում, Երևանի մատույցներից ոչ հեռու, մասնու եւ կեանք կոխվում նրանց երթն էր կանգնեցվել եւ ջարդ էր տրվել: Եվ թշնամին ա՛յն, ինչ չէր կարողացել ձեռք բերել մարտի դաշտում, գրչի մի շարժումով ստանում էր հեռու հեռվում, որ Բաթումն էր, եւ չարագուշակ այն օրը, որը նույն հունիսի 4-ն էր:

Տարակուսանքն է խորացել, զարմանքն ու կասկածն են պատել մարդկանց. ո՞րն է Անդրանիկը՝ Բջարե Խալիլի գլուխը կտրող, Առաքելոց վանքում պատուապարված, հարձակվողին Աթոմար կողոպուց ետ մղող հայրո՞ւկը, թե՛ նահանջի այս ճամփաները բռնած զորավա՞րը: Այս հարցը ծագել էր էրզրումյան օրերին, խորացել Գյուլի հուլաղ արտաքսվելու պահին, շարունակվել, երբ ճանապարհը նրան տանում է Ջալալօղլի, դուրս բերում Դիլիջան ու դեռ շարունակվելու էր նույն ձևով: Այս տարակուսանքներից պատասխան տվեց Հովհաննես Թումանյանը Դարաքիլիսայի կապակցությամբ: Պատասխան էին տալիս նաեւ վերը բերված փաստաթղթերը: Պատասխան տրվել է նաեւ դեպքերի ընթացքում լույս տեսած լրագրերում: Բայց դարձյալ, եթե մեկն ու մյուսը բարին էր ասում, հին փաստերով էր խոսում ու երեկվա Անդրանիկին նկարագրում, երրորդը տվյալ օրն էր մատնանշում.

— Ապա ինչո՞ւ չի մնում Դիլիջանում, ուր է ե՛տ բաշտում իր գորքը, սրանից էլ մնալու եւ կովելու իսկական տեղ, ո՞ւմ է թողնում այս խելն ու անտեր գաղթականությամբ...

Օրվա այս անմիջական տրամադրության, տարածված կարծիքների հետ մեզ հաղորդակցում է դեպքերի անմիջական տպավորության տակ գրված «Հայաստան» հոդվածաշարը «Հորիզոն» թերթում: «Հորիզոնը», ճիշտ է, Անդրանիկի մտերիմը չէ, բայց ժամանակի ու մարդկանց անմիջական պատկերն է, հարուստ ու արժեքավոր օրագիր: Հոդվածի հեղինակն էլ անաչառ է, խորաթափանց: Պատկերավոր է գրել, չի մանրացել, ընդհանրացրել է, օրվա եւ ժամանակի ներդրության մեջ է քննել հարցերը: Վերը ասվածը նաեւ նրա պատմածի հիման վրա էր: Այդպիսին է տեսել նա տվյալ օրվա Անդրանիկին:

Անդրանիկին անցնելուց առաջ հեղինակը Նազարբեկովի մասին գրում, նա էլ է եղել Դիլիջանում: Տեսել է նրան եւ անվանել «Հայական ամբողջ հերոսամարտի մեջ դժբախտ ու թեաթափ ծերունի»:

Ուրիշ ի՞նչ կերպ պետք է գրեր, երբ մայիսյան վերջին օրերին բանալի համատարած նահանջ էր: Բայց թեաթափ ծերունին «թեաւորում է մի վայրկյան, դառնում մեռնելու պատրաստ իր ժողովրդի ամբի մարմնացումը, ու մոռացած ուսման գիտություն, մոռացած իր նոճուն փորձառությամբ լի անցյալը, պատանեկական, հին, հաղուսային խանդավառությամբ բռնկված՝ լի խղական երազներով» որոշում է մի վերջին փորձ անել եւ իր կողմից բազմիցս ծեծված թշնամու դեմ ժողովրդին հաղթական կովի տանել, բացականչելով՝

«— Հաւել է ժամը, հայեր, մեռնել կամ հաղթել»:

Նազարբեկովը գիտի, որ ուժերի այդ հարաբերակցությամբ հաղթել չի լինի, որ առջեւում դարձյալ պարտությունն է: Եվ ծագում է հեղինակի հարցը՝ «Սխալվո՞ւմ էր արդյոք այդ երիցս դժբախտ ծերունին, այդ հմուտ, ուսման փորձությունների բովով անցած հին մարտիկը, ոճի՞ր չէր գործում. երբ մահվան գիրկն էր մղում հազարավոր ամբոխին, որի առաջ ոչ մի դուռ բացվելու հույս չկար...

Ո՞վ կարող է այդ պնդել, ո՞ւմ լեզուն կպտտի եւ խիղճը չի ըմբոստանա՝ նրան մեղադրանքի խոսք շարտելու»:

2Է՞ որ, եթե ուժերն ավելին լինեին, եթե օրհասական ժամին մի հրաշքով լրացուցիչ ուժեր տեղ հասնեին, հերոսաբար մարտնչողները ոչ թե հերոսաբար կզոհվեին, այլ կտոնեին իրենց փառահեղ հաղթանակը: Եվ այնուամենայնիվ ժամանակակիցը, որ ինքն էլ մյուսների հետ ապրել է ուժերի անհավասարության տխուր փաստը, մեծարանքի խոսքեր է գրում.

«...մահվան ճակատ առ ճակատ կանգնողները, մեռնել գիտցողները ապրելու իրավունք ունեն:

Այդ էջն ազգերի անմահության Պանթեոնը մտնելու թույլտվությունն է:— Մեր ցեղի ապրելու իրավունքի վկայականը: Ահա՛ հայոց գոյատևման փիլիսոփայությունը վարդան Մամիկոնյանից ի վեր:

Փրկելով ծերուկ Նազարբեկովին, հրապարակագիրը դառնում է Անդրանիկին: Տեսել է՞ ճա Անդրանիկին Դիլիջանից դուրս գալու օրերին. «դեռ երեկ էր, ճա այստեղից անցավ խոտով, ճգովքը շրթերին ու կատաղությունը խղիկան հոգում— հանդեպ իր տասնամյակներ գոյոգոյած... երազները խորտակող «հաշտության»... ճա հեռացավ... եւ իր գայրույթի... սմբակների տակ տորեց շատերին, մեծ անցքերի հանդեպ միանգամայն անմեղներին»: «...Անեծքի ու հայհոյանքի խոսքեր ճրա անվան հետ կապված աղետների համար»... Լսել է ականատեսը երեկ մարդկանց մեջ մխրճված, լսել է, իսկ հիմա փաստերից բխող համոզմունքն է՝ «...անեծք ու հայհոյանք» թափողը «մեծ մասան, տատապող ժողովուրդը չէր, դրանք անհատներ էին թեւեւ բազմաթիվ, իսկ ժողովուրդը լուռ էր: Նա իր հրաշքի ծարավ հոգով դեռ հավատում է իր հերոսին, ճա իր հոգու խորքերում երագում է իր փառքով լուսապսակված քաջի մասին, ճրա հարվածների ու սլացումների մասին պատմում է աներեւակայելի առասպելներ, ճրա թոխչքի առաջ ոչնչացնում է ժամանակ ու տարածություն»:

Եվ դարձյալ հայ փիլիսոփայական մտքի մի սրվագը.

«Որտե՞ղ է այդ ճակատագրից զարկված մարդը, ի՞նչ է մտածում եւ ո՞ր է տանում իր ժողովրդի ցավերով արյունոտված հոգին, մինչեւ երբ է շարունակելու իր խենթ, մտքի ու դատողության կանոնների բոլոր սահմանները ոտնահարող արշավը...»

Ով գիտե,— ո՞վ կարող է պատմել զարկված, ճագերն ու բունը կորցրած վագրի վագրի [մասին], մի՞թե կրծքից արյուն ծորելով, խելագարության ճիչեր արձակելով՝ ... գիտե թե ո՞ր է գնում»¹:

Անդրանիկը՝ եւ ճիշտ, եւ սխալական, եւ մեծ բախտավոր, եւ մեծ դժբախտ: Դժբախտ ժողովրդի զավակը չի կարող երջանիկ լինել: Նրա մարտերի առաջին գծի վրա գտնվողը՝ առավել եւս: Նրա ուրախությունն էլ, տխրությունն էլ լուրովի են: Անդրանիկի սիրտը այրվում էր կրակի բոցերի վրա, ճրա վիշտը առանց հավելագրման էլ լիովի բավական էր մի խոր տատապանք ապրելու համար: Ժամանակակիցը ինչ որ պետք էր, որքան որ հարկն էր ասում էր այդ ճրա երեսին կամ որպես բարձր ու հրապարակային դողանց հայոց քաղաքներում ու գյուղերում, դաշտերում ու բարձունքների կատարներին.

— Ինչո՞ւ Ղարաքիլիսա չեկավ...

Պատմությունը ուժերի հարաբերակցությունն է: Եվ ոչ թե մեկինը, այլ ամբողջինը: Պատճառը օրն է, հետեւանքը՝ վաղը: Ծշմարտությունը ճշմարիտ չէ, եթե համբերատար չէ: Նույնն է, թե՛ եթե անտեղյակ է ու հապճեպ: Դառնանք Անդրանիկի պատասխանին:

Հունիսի 5-ին Անդրանիկը Դիլիջանից ճանապարհ է ընկել Ելեֆովկա՛: Ելեմովկան մեծ գյուղ էր Սեւանա լճի ափին: Դիլիզիան իր պահպանված կազմով քաջիկել է այդ եւ լճափնյա Օրդակլու, Ցաաքաքերդ ու մյուս գյուղերում: Հունիսի 6-ին Անդրանիկն իր գործին հրավիրել է հրապարակային ժողովի: Բացատրել է, որ Բաումի պայմանագրով ոչ միայն հայոց հողերն են շտաղորեն հանձնվում Թուրքիային, այլեւ հայկական պատվիրակությունը պարավորվել է, որ ճորաստեղծ հանրապետությունն իր բարեկամ ու արերա՛ր Թուրքիայի ճկատմամբ հուսալի եւ անվտանգ լինելու համար ցրելու է իր բանակային ուժերը եւ երկրում այսուհետեւ տղնելու է եւ պահելու միայն միլիցիական փոքրաթիվ մի զորական ուժ՝ ճերքին պահպանության ճպատակով: Անդրանիկն այդ պայմաագիրն ընդունել է ուղիղ իր դեմ: Նշվածից ավելի եղած ճիճական ուժը պետք է ցրվեր: Հագիվ թե իր զորամասը դրանում առաջինը չլիներ: Իսկ ի՞նչ էր մնալու, ճանր ու թեթեւ էր անում Անդրանիկը, ո՞վ էր իր ճիճվորի հետ ու ճրա հետքով քայլող ճաղթական հայերի ճանգվածին անհապաղ տեր կանգնելու, սնունդ տալու, ճրա օրվա մասին հոգալու: Ո՞վ էր վերջին պահին ժողովրդին թիկունք լինելու առկա ու լինելիք ճոր արհավիրքների դեմ, եւ վերջապես, այդ ինչ պայման է ու պայմանագիր, որը լիովին ու առընդմիշտ թշնամու ստորն է հովանի կախում ժողովրդի գլխին ու ճերքին զորճերի վրա իշխելու արտոնություն է շնորհում ճույն այդ թշնամուն:

Թանկ էր Հայաստանի Արեւմուտքը Անդրանիկի համար: Այնտեղ էին հանգչում ճրա պապենական տան շիրիմները: Արեւմուտքի հույսի վերջին մի թեղը կտրվեց Էրզրումում: Ապրում էր դեռեւս վանք: 2Էր ուղեճա, որ Արեւելքն էլ հանգչեր: Բայց ահա հունիսի 4-ը կլանում էր Արեւելքի խոշոր ճանգվածը, թողնելով բառիս բուն իմաստով մի հողակտոր: Այդպես էր ճոճեւ ճրա աչքում: Դա պետք է ճեճարան ճառայեր, որ անկուշաղ ամբողջը կող տար: Իր ճորքը, որն իր ճեղքով, իր կոչով, իր ճգողությամբ էր ճուլել, ճանր ճամին չէր

1 Գ. Բալաշյան, «Հայաստան», «Հորիզոն», Թ., №169, 25.08. 1918 թ.:

1 Ալեքեւ Ժամկոչեան, նշվ., էջ 29, 30:

ուգեմա ցրել, ընդհակառակը, մա հենց այդ օրվա համար էր ստեղծել եւ այդ օրվա համար էր պահում:

Հունիսի 4-ին մի հեռագիր էր ուղարկել, երեք հասցեով՝ Հայկական կորպուսի հրամանատար Նազարբեկովին, Ազգային խորհրդին եւ Պաշտպանության խորհրդին. «Նկատի ունենալով, որ Դուք ձեր սեփական ձեռքերով ձեզ գասել եք սեւաթույր գերության հավիտենական շղթաներով, խայտառակ ձեռով ձեր խիղճն ու պատիվը վաճառելով դրանց դեմ ընթուստանալու հանդգնած թշնամուն, հայտնում եմ, որ իմ զինվորը այլեւս չի կարող պնդել մաքտիկի դերում մնալ եւ լինել անձայն վկա, թե ինչպես է խարդախ հակառակորդը բզկտում իր բազմաշարչար հայրենիքի սուրբ մարմինը, ուստի իմ գործմասն այսօր երեկոյան կամ վաղը առավոտյան դուրս է գալու այստեղից: Սեւյոնովկայում գտնվող գործմասին կարգադրեք տեղաշարժվել եւ գրավել այժմ իմ գործմասի զբաղեցրած դիրքը: 4-ը հունիսի 1918 թ.: Գեներալ Անդրանիկ»¹:

Փաստաթուղթը դեռ ստորագրված չէր, բայց ժողովուրդը խոսում էր այն մասին, որ հայության հետ բանակցությունների ընթացքում թուրքերը հատուկ խոսում են Անդրանիկին շարքից հանելու մասին: Վերելում տեսանք, թե ինչպես Բրեստի բանակցությունների ժամանակ թուրքական պատվիրակությունն զգուշացնում էր հայոց ինքնապաշտպանական խմբերից եւ նրանց նախապես ցրելու, շարքից հանելու հարց էր դնում: Մայիսի 9-ին, երբ Անդրանիկը ռազմաճակատի անկյունային հատվածում իր պարտքն էր կատարում, թուրքերի հարձակման կենտրոնական երթուղու վրա մարտնչող զինվորից մամակ է ստանում: Այստեղ էլ են հասել Անդրանիկի նկատմամբ թուրքերի ցուցաբերած հետաքրքրության մասին լուրերը. «...բոլոր խոսակցությունների ժամանակ մեր ֆրոնտում առանձնապես հետաքրքրվում են քեզանով եւ ուզում են իմանալ, թե ուր ես եւ ինչ ես շինում»: Չար լուրեր են, սիրտ ծակող. «Դա մեզ մի շարք վատ ենթադրությունների առիթ է տալիս: Մինչեւ իսկ լուր կա, որ իբր նրանք (թուրքերը՝ Հ. Կ.) կարող են պահանջել, որ քեզ եւ Դրոյին հանձնեն իրենց»²: Մարդիկ ան ու դողով ուզում են զավակին հեռու պահել խարդախանքներից: Սա անվիճելի ճշմարտություն է եւ համանման պատմության լոկ մի էջը:

Երբ արդեն պայմանագիրն ստորագրված էր, Անդրանիկի եզրակացությունը մեկն է լինում. պայմանագիրը, որ ժողովրդի դեմ է, մաեւ

ուղղակիորեն իր դեմ է ու իր գորական ուժի: Թելադրող թուրքերը լավ գիտեին Անդրանիկին, գիտեին նրա տեղն ու նրա համատեղությունը: Անդրանիկը կամովին գորք ցրող չէր եւ ոչ էլ էրգրումյան անհաջողությունից հետո նորից գորքի գլուխ անցնելով, պարտության ամոթանքը կուլ տվողը: Տասնութ տարի առաջ մա Ադրյուր Սերոբի սպանության վրեժը լուծեց Խալիլ փաշայից, ապա պատռապարվեց եւ պաշարվեց սուրբ Առաքելոց վանքում եւ մարտնչեց ու անպարտ մնաց սուրբանի բանակային զորքերի դեմ: Այսուհետ կոխվեց դարձյալ մույն դարավոր թշնամու դեմ էր, որն այս անգամ ստրկացուցիչ պայմանագիրը հարկադրողն էր:

Իր բառերով եւ խոսքի իր անմիջականությամբ, բայց, վերջին հաշվով, այդ մույնն է ասել Անդրանիկն իր գորքի համահավաք ժողովում եւ մի նոր ճանապարհ է ցույց տվել զինվորներին. բոլորի պրտին մոտ, բայց ճանապարհից հեռու, Վանում եւ նահանգում վերջին բեկոր հայությունը կանգուն էր ու թուրքական զորքերի հարձակման վտանգի դեմ՝ աչքը դեպի վերահաս օգնական ուժերը: Անդրանիկը Սեւանի ծիծուն ջրերի ափից քույր Վանա ծովն էր մատնացույց անում եւ իր զինվորներին հրավիրում երկար ճանապարհ կտրել՝ գնալ, օգնության հասնել անհողորդ վանեցիներին: Ծանապարհը պիտի Զուլֆայի սահմանային կամրջով տաներ դեպի պարսկական Խոյ քաղաքը, ապա հանդիպում ու միավորում էր լինելու Հյուսիսային Պարսկաստանում գտնվող անգլիական զորքերի հետ, որոնց միացած պետք էր անապարել Վան:

11 ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ ԵՎ ԱՐՑԱԽ

Ա Երրորդ անցը Զուլֆայի կամրջով

Կարո՞ղ էր մա երբեւիցե ենթադրել, թե մի օր էլ պիտի հաստատվեր Հայկական լեռնաշխարհի հարավարեւելյան սահմանագլխին գտնվող պատմական Սյունիք աշխարհի մաս կազմող Զանգեզուրի շրջաններում, Արցախ նահանգի հարեւանությամբ, որն էլ անցյալում թուրքերով բնակեցվելուց հետո նրանց կողմից Դարաքաղ անունով էր հորջորջվում: Զեր կարող, եւ դա մույնիսկ այն պահին, երբ ինքը, թեւեւ դեպքերի թելադրությամբ, բայց իր կամքով էր իր զինվորներին ու նրանց հովանու ներքո գաղթականների հոծ բազմությամբ դրել հենց այն ճանապարհի վրա, որն այլ կերպ չէր կարող անցնել, բայց

1 ՀՀ ՊԿԳԱ. ֆ. 370, ց. 2, գ. 159, նաեւ՝ Ա. տ., գ. 157, թ. 2:

2 Ն. տ., ֆ. 370, ց. 1, գ. 5, թ. 5:

եթե բուն Այունիքին մերձ հարեանությամբ: Որովհետեւ նրա երազը դարձյալ Արեւմուտքն էր, իր մայր Երկիրը: Նորից հույսի մի շող էր տեսնում եւ դարձյալ կովի էր գետնում: Վաճառում հանգչում էր ծովը: Սասունում մարում էին վերջին կրակները: Հայության հոգեվարք էր հաղեշում ու Մուշում: Ծանր էր Սալմաստի բնիկ հայ բնակչության եւ այնտեղ կուտակված գաղթականների վիճակը: Որդին ուզում էր հարազատների վերջին շնչի վրա հասցնել փրկության սպեղանին:

Անկասկած ճանապարհը մեկն էր. դուրս գալ Սեւանից, իջնել Պարսկաստանի հյուսիսային մասը եւ այդտեղից գնալ ուղիով Վան: Հյուսիսային Պարսկաստանում պետք է անգլիական զորք լիներ: Ծտապում էր, հնարավորության դեպքում, միանալ եւ նրա օժանդակությամբ պահապան կանգնել հայոց հողերին ու բնակչությանը, մինչեւ որ հարցերը դիվանագիտական ճանապարհներով կլուծվեին: Լուրերը կանչող էին. Վաճառում հայության մնացյալ հատվածը թուրքերի հետ դիմադրական կովում դարձյալ պաշարվել, ծուղակն է ընկել: Անգլիան աշխարհամարտի բոլոր ճակատներում, որպէս եղյակ դաշինքի (Անտանտի) տերություններից մեկը, մարտնչում էր գերմանա-թուրքական ուժերի դեմ: Անգլիան իրավասու էր Անգլիայի հանդեպ հույսեր տաճելու, որը նա կարող էր անել նաեւ նրա դաշնակիցներ Ֆրանսիայի եւ ԱՄՆ-ի նկատմամբ: Ինչպէս որ իր մղած բոլոր կոիվներն էին եղել, նա շարունակում էր իր բարոյական ակնկալությունները պատերազմից: Պատերազմ եւ բարոյականություն: Ծոտով, շատ շոտով, նրա այդ տարակուսանքն էլ էր ճայթելու: Եվ դա լինելու էր ոչ թե ուրիշ մի տեղ, այլ իր այս երթուղուց ոչ շատ հեռու, Զանգեզուրում եւ հատկապէս նրա Արցախ-դարաբաղյան սահմանագլխում, ուր նա հարկադրված էր հանդես գալու: Ծանապարհը նրան Վան չէր հասցնելու:

Սեւանից դուրս գալու նախորդ օրը զորքը շարվել է քառակուսի գծով: «Բա՛րեւ քաջաց», ասել է հապճեպ եկած զորավարը: «Բա՛րեւ քաջին», միաբերան պատասխանել են զինվորները: Զորավարը հրապարակել է Թուրքիայի հետ հայոց նոր կառավարության անունից հաթումում կնքված պայմանագիրը. «Ես այս դաշնագիրը չեմ ճանչընար, սա դաշնագիր չէ, այլ խայտառակություն»,— բացականչել է նա եւ հայտարարել, որ ինքը համաձայնության (Անտանտի) երկրների հետ շարունակելու է իր պայքարը նվաճող Թուրքիայի դեմ եւ նրանց հետ միասին է իր սուրը պատյան դնելու: «Ես վաղվանից անցնելու եմ Պարսկաստան եւ գնալ, միանալու եմ անգլիացիներին, ով ուզում է թող հետեւի ինձի, իսկ ով չի ուզում, թող հեռանա»,— բար-

կացած ու զայրացած վերջացրել է նա: Զինվորները չեն սարսափել: Հնչել է միաձայն «ուուա՛»-ն¹:

Պայմանագիրը սուկ հայոց հողերը չէր շուայրեն գիշում, թողնելով միայն Լոռու մի մասը, Արագածոտնը, Դարապագազը, Սեւանի լավագույն ու Երեւանը՝ Արարատյան հարթավայրի մերձավոր հատվածով, այլեւ արգելում էր Հայաստանում քիչ թե շատ կանոնավոր անգլիական կազմող բանակ ունենալը, սահմանափակելով մեկուկես հազար զինվորի չափով: Պե՛տք է պայմանագրում հակաճե-հանվա-ն չեշտվեր նաեւ Անդրանիկին զորք ունենալուց զրկելու, նրա բա-նակը ցրելու պահանջը, որպէսզի նա հասկանար, որ այն առաջին երթին հենց իր՝ Արեւմտյան Հայաստանի բռնազավթված հողերի ազատագրության ուխտյալ զինվորի դեմ է ուղղված: Պայմանագրին համաձայնություն տալը նշանակելու էր, որ նա տեղնուտեղը ցրում է իր զորքը, իսկ ձեռակաճորեն, խաբուսիկ կերպով ընդունելը չէր անցնի: Թուրքերը շատ ուշադիր էին ու հետեւողական: Այդ դեռ տորեւ կերեւա: Ուրեմն, Անդրանիկը կամ պետք է հրապարակորեն ցրեր իր բանակը՝ ի նշան պայմանագրին իր հակառակության, կամ պետք է ընդուներ պայմանագիրը եւ խոճարհաբար անհապաղ ցրեր բանակը՝ ի նշան համաձայնության: Կամ, ով գիտէ, գուցէ դեռ լինէր արորոր մի ձեւ: Նա գնաց առաջին, պարզ ճանապարհով: Կամակո՛ր էր, թող այդպէս լինի: Թող ամբողջ հայ ժողովրդի մեջ մեկն էլ կամակոր լինէր: Եվ լավ է, որ դա հենց Անդրանիկը լինէր: Որովհե-տեւ նրա կամակորությունը ամենավատաբար դեպքում միայն իր ան-հին էր վնաս բերելու, բայց ոչ երբեք իր ժողովրդին: Նա հար-վածն իր վրա էր վերցնում: Նորապսակ կառավարությանը ազատում էր հարվածից, բացահայտորեն խոտոր ճանապարհով հեռանալով, Երեւան չմտնելով: Պատճառաբանում էր. փաստաթուղթը կառավա-րության մարդիկ են ստորագրել, ես նրանց հետ համաձայն չեմ, նը-րանց կամքին չեմ ենթարկվում, բողոք եմ հայտնում նրանց: Իմ ան-հնազանդության համար ի՛նձ պետք է մեղադրել ու ի՛նձ պատժել, բայց ոչ կառավարությանը: Նա Երեւան չէր մտնում որպէս մայրաքա-ղաքի, Երեւան չմտնելով, նա հայրենիքից չէ, որ հեռանում էր: Նա հրապարակորեն խզում էր կապերը փաստաթուղթն ստորագրողնե-րի, իր պատկերացմամբ՝ հայ դատը ուրացողների, այն մոռացողների համբից: Գուցէ նա հարցը չէր վերցնում իր պատմաբաղաբական ար-

1 «Իմ հուշերը: Գրեց Իշխենջյան Միքայել», տե՛ս ՊԿՊԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 2, թ. 51:

սաբար ասքողջ լուծյալս, հնարավոր է, բայց մեկ է, նրա համար հաշ-
դատն էր առաջնայինը, Արեւմտափ հայոց հողերին ազատություն
տալը, նրանց հայոց Արեւելքի հետ ի մի բերելն ու մի հարկի տակ
հավաքելը: Երեսան չմտնելը Հայաստանից դուրս գալ չէր, ինչպես որ
հայրենիքից հեռանալ չէր Վանի բնակչությանը օգնելու համար ա-
ռանց Երեսան մտնելու Վան գնալը:

Ժողովուրդների պատմության մեջ քիչ են եղել եւ միթե հիմա էլ
բոլորովին չկա՞ն, չե՞ն կրկնվում կառավարությանը չճանաչելու հան-
գամանքներ եւ նրան բացարկ հայտարարելու փաստեր: Վճիռ կա-
յացնելուց առաջ մեղադրյալին խոսք է տրվում: Իսկ նա իր ձեռքի
տակ եղած փաստարկներն է վկայակոչում: Անդրանիկը կարող էր
հրապարակել հունիսի 4-ից առաջ դաշնակցական ռազմական գոր-
ծիչներից Ս. Մանասյանի՝ իրեն գրած նամակը: Թուրքիայի կողմից
Բաթումում պատվիրակության առաջին դեմքն է եղել տեղ-տեղ փա-
շա հորջորջված Խալիլ բեյը, անդամներից՝ Վեհիբ Մահմեդ փաշան:
Նրանց հետ բանակցությանը մասնակցելու համար Բաթում են ժա-
մանել նաեւ Գերմանիայի կողմից Կ. պոլսում գերմանական դեսպանն
ու գերմանական հյուպատոսը: Կարծես թե Թուրքիան քիչ էր միայ-
նակ բանակցությունների սեղանին նստելու համար: Պետք էր հաշ-
վառ պատվիրակների սիրտը ահ գցել: Ս. Մանասյանը պարտք էր համա-
րում Անդրանիկին տեղյակ պահել, որ լուրեր են գնում, թե գերմա-
նական զորքերը գրավել են Դոնի Ռոստովը, իսկ Բաթումում էլ
դեսպանն են իջեցրել: Խաբուսիկ, թշուրիմացության հրող ձեւերն էլ
են կիրառվել. Գերմանական պառլամենտը Բրեստի պայմանագրի
հիման վրա որոշել է «ապահովել կովկասյան հայության ամբողջու-
թյունը, իսկ տաճիկներին էլ տալ ինքնավարության նման մի բան
Վանի շրջանում»: Դիվանագիտության բանահյուսական խաղեր: Խա-
բուսիկ այդ հորինվածքները հագիվ թե հույս ներշնչեին Անդրանի-
կին, եթե ինքը քաջակերիչ քայլի չդիմեր: Դա պետք է որ նրան
հուշեին նամակի հաջորդ բառերն այն մասին, որ թուրքերը շատ
ուշադիր են ու հոգատա՞ր իր նկատմամբ:

Դարձյալ վերը նշված պատմությունն է: Թուրքերը առիթը բաց
չեն թողնում, որ իմանան որտեղ է և ինչ է անում Անդրանիկը: Տա-
րածվում էր այն կարծիքը, որ նրանք կարող են նույնիսկ հայերից
պահանջել, որ Անդրանիկին իրենց դատին հանձնեն: Ծիշտ է, Ս. Մա-
նասյանը հաջորդ բառերով նորից պնդում է, թե «սրանք բոլորը են-
թադրություններ են», եւ, այնուամենայնիվ, խորհուրդ է տալիս՝ «բայց

եւ այնպես անհրաժեշտ է որ չափազանց զգույշ լինիք եւ ոչ մի առիթ
չտաք»¹:

Սա դեռ պայմանագիրն ստորագրելուց առաջ: Իսկ ստորագրելուց
հետո այդ ահուսարսափն ավելի ուժգին էր ուղղված Անդրանիկի
անձի դեմ, թեւե՛ր հաճախ ինչպես առանց անունը տալու, այնպես էլ
ոչ անուղղակի, պաշտոնական պահանջի ձեւով: Խորհուրդը չափա-
զա՞նց զգույշ լինելն էր: Թուրք-գերմանական բռունցքը սպառնում
էր Անդրանիկին, Հանրապետության կառավարությունն էլ ճարահատ-
յալ, բայց որոշակի պահանջ էր դնում, որ նա ցրի իր զորքը, հեռու
մնա Հանրապետության գործերից եւ ավելորդ անախորժությունների
տեղիք չտա: Անդրանիկը լուրերից չսարսափեց, բայց զգուշություն
ցուցաբերեց, պահեց իր զորքը որպես հանրապետության կառավա-
րությանը ոչ ենթակա միավորում, նրան իր պատճառով ավելորդ ան-
հանգստություն չպատճառելու միտումով: Իսկ սրա համար առնվազն
մի որոշ չափի քաջություն պետք էր, հերոսություն եւ սխրանք, քան
թե վերցնել ու բանակը ցրելը, սուրն ու ատրճանակը դեն նետելը,
ձեռքերը թափ տալով գալն ու թուրք փաշաների, գերմանացի սպա-
ների ու իր կառավարության առջեւ խոնարհաբար, վիզը ծուած
կանգնելը:

Անդրանիկով թուրքերը 90-ական թվականներից էին «հետաքրք-
րվում»: Դա ուրիշ հարց է: Սկսած այն պահից, երբ հայերն ու
թուրքերը, որպես դիվանագետներ, նստել են կտր սեղանի շուրջը,
ծագել է Անդրանիկի հարցը: 1918-ի մարտին հայկական պատվի-
րակությունը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի կապակցությամբ բա-
նակցությունների էր Տրապիզոնում: Հայկական պատվիրակության
ղեկավար Ալ. Խատիսյանին ընդառաջ են եկել թուրք դիվանագետ-
ները, որի մասին Ալ. Խատիսյանը վերադարձից հետո Անդրանիկին
պատմել է.

«Երբ ընդմիջումներ եւ հանգստի պահեր կը տրվեին, այդ փաշա-
ների ցավը քեզի հետ էր: Վեհիպ, Նուրի եւ Խալիլ փաշաները
կրսեին. «Գիտենք, որ դուք կը հաշտվիք մեզի հետ, Զօր. Անդրա-
նիկն ալ պիտի հաշտվի մեզի հետ»»²:

Ներկա գտնվող վրաց ներկայացուցիչը պարտք է ստանձնել Անդ-
րանիկին համոզելու, «որ Եվրոպա երթա»: Վեհիբ փաշան ճշմարիտ
է եղել. «Աշխարհի որ մեկ անկյունն ալ որ դրկեք զայն, ան մեզի
հետ չի հաշտվիր»³: Ինչո՞ւ էր Վեհիբը ճշմարիտ, որովհետեւ նա
1914—1916-ի կռիվներից գիտեր, որ Անդրանիկը անկոտրում է:

1 «...Օրագրութիւնը», էջ 103—105. 2 Ն. տ., էջ 146—147:

Անկուտրում է, թող այդպես լինի, բայց անպարտաճանաչ չէ: Նույն ինքնագլուխ չէ: Սեւանից իր գործով, նրան հետևողը գաղթականների բազմությամբ դեպի հայ-պարսկական սահմանն ընթանալիս 1918-ի հունիսի 7-ին, Անդրանիկը ներկայացուցիչներ է ուղարկել, էջմիածին կաթողիկոսին, Երեւան Ապահովության խորհրդի տեղական մարմնին հայտնելու համար իր վճիռը, որը Հայաստանի տարածքային ամբողջականությունը վերահաստատելու ուխտին հաստատ մնալն էր: Ուստի նա միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ իր բանակում ծառայության է հրավիրում արեւմտահայ զինված մարդկանց, հանձն առնելով նրանց նյութական ծախսերը¹: Այս հարցին, մեկ է, նորից ենք անդրադառնալու: Ուստի՝ նախապատրաստությունն ավարտված էր, հետեւե՞նք գործի երթին: Երբեք անկոխվ էր, բայց գուցե թե շատ կոխվներից ոչ ոչորին:

Կարող էր Երեւանից գնացքով գնալ մինչեւ թուրք-պարսկական սահմանագիծը, այնտեղից բռնել Դիլմանից իրեն ծանոթ ճանապարհը: Բայց երկաթուղիները կամ թուրքերի կողմից գրավված էին ու հայերի առջեւ փակ, կամ խափանված ու ավեր: **Հնարավոր** ամենակարճ ճանապարհը ամենաերկարը դուրս եկավ: Սեւյունովայի լեռնանցքով՝ Սեւան, Սեւանից Սեփիս լեռնանցքով, Դարաբագչազի քարքարոտ խճուղիով՝ դեպի ստորոտները, ապա նորից լեռներով ու վայրէջքներով դեպի Ջուլֆա եւ Խոյ, Սալմաստ ու Ուրմիա, որտեղից արդեն՝ Վան: Պարսկաստանի հյուսիսային այդ շրջաններում՝ Ուրմիա-Սալմաստում, Վանից ուսական գործի նահանջի պահին հապճեպ դուրս եկած, մի կերպ փրկված ավելի քան 25 հազար հայություն էր կուտակված, որի մեջ շատերը, շուրջ 5 հազար հոգի, զենքով էին եւ կովի ընդունակ ու տրամադիր: Տեղում նրանց կարող էին գործավիճ լինել, եւ արդեն միաբանություն էին կազմել, այդ վայրերի ասորական զինված ուժերը, մի քանի տասնյակ հազար մարդ, որոնք պաշտպանական, դիմադրական մարտեր էին մղում Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զորքի դեմ: Անդրանիկը լսում էր այդ ամենի մասին, ձգտում էր հասնել, միավորվել, ուժ տալ իր հայրենակիցների կովին: Եվ սկսում էր ուղևորվել Ելենովկայից նախ դեպի Նոր Բայազետ, որտեղից հունիսի 10-ին դուրս գալով սպասվում էր Ղարաբյուրդից դեպի Վայոց Ձորի հարթքամբ, Զարագուխ, Քեշիշքենդ, Մալիշկա, Մարտիրոս, Սուլթանբեկ գյուղերը, ապա Նախիջևանի շոգ դաշտը եւ հունիսի 19-ին մտնում եւ Նախիջևան

հարթք, հաջորդ օրը Ջուլֆա: Հունիսի 21-ին անցնում եւ Ջուլֆայի կամուրջը եւ ամսի 22-ին դուրս եւ գալիս այս պատմության նախորդ էջերում հիշատակված Սեյդեկար հայկական գյուղը:

Ծիշտ է, սա Ալպերի սովորովյալ անցումը չէ: Այն ձմռանն էր, եւ խորխորատների ու հեղձուցիչ ցրտաշունչ բուքի միջով: Սա լիարժեք շեմին էր, քիչ անձրեւներից ու երեկոյան սառնությունից իր չորային ու տոթակեզ եղանակները: Սեւանյան հարթավայրի ու հազար մետրից շարունակվող վերելք, մինչեւ վերովարումնէ վայրէջքը՝ դեպի խոր հարթավայրը, ուր ջրի սակավությանն ու խիստ ավելանում էին մոծակները: Ամեն քայլափոխի կարող էին թաքել, ձորը գլորվել լեռնածերպերով անցնող տեղանքին անծանոթ հեծյալները: Եվ, այնուամենայնիվ, զինվորները պատմում եւ, որ խողջ ճանապարհին ոչ մի վթար չի եղել: Մեկ է, եթե ծանոթ չէին իրենց լեռնանցքին, ապա ուրիշ էլ ի՞նչ ոչորին ճամփաներ գիտեին, որոնց կշանքը անդրանիկյան զինվորի դժվարին ճակատագրին նվիրված հայրուհիները: Բայց լեռները բարձր էին, քարքարոտ, գետերը՝ խոր ու վարար, անվշակ դաշտերը՝ տատալ ու փուշ, թեւեւ ամեն տեղ էլ անպակաս էին սիզալետ խոտն ու երփներանգ ծաղիկների արմուճքը, գետեր ձուլող անվակների սուսիկ մեղեդին: Ծիշտ է, սա Ալպերի սովորական անցումը չէ: Ո՛վ է այս պատմությունը շուրջորեն տեսել, ո՛վ է անցման դեկավարներից ու զինվորներից պետականորեն ի պարգևի արժանացրել, ո՛վ է դրանով հետաքրքրվել եւ ո՛ւմ է պատշաճորեն այդ մասին տեղյակ պահվել, որ որոշված լինի, թե՛ թե՛ այսպեւ ու սովորովյալ չէր այս անցումը, ապա ո՞րն էր սեւանյան ու անդրանիկյան այս անցման բնորոշն ու հերոսականը:

Գնում էր Անդրանիկը զինվորների հետ միախառն, մեկ ետ, մեկ առաջ, բայց գնում էր միշտ նրանց հետ կողք կողքի, հացը, մույն հացը, այլ ոչ ճոխն ու տարբերը, նրանց հետ էր կիսում, գուցե թե նրանց պես հոգնելով, բայց պարտքի վերին գիտակցմամբ ոչ մի անգամ հոգնություն ցույց չտալով, ինքն իրեն հանգստի իրավունք չվերապահելով եւ զսպելով: Հիսուներեքամյա Անդրանիկն իր քսանհինգ, երեսուն, երեսուհինգ եւ քսուսուն ու քսուսունհինգամյա շատ զինվորների պես, ճիշտ է, կին ունենալու քաղցրությունը եւ որդի ունենալու հաշրական երջանկությունը այնպես տեսականորեն զգալու բախտը չունեցավ, բայց չէ՞ որ ապրելով այդ ամենը տեսականորեն չզգալու դժբախտությունը, հասկանում էր, թե ինչ երջանկությունից եւ իրենց զրկել իր զինվորները: Թիվը ստույգ չէ, բայց եւ ոչ շատ ավելի է, ոչ էլ շատ պակաս, երկու հազար հինգ հարյուր

¹ «...հարուժող կորամարը», էջ 33:

գրապոր ու սպա է եղել այդ պահին նրա բանակում¹: Մի անգեւ ժողովուրդ պահելու համար փոքրաթիվ, իսկ մեծաքանակ թշնամի ահաբեկելու եւ առատելու համար՝ ազդեցիկ ուժ: Անդրանիկյան բանակը հայրուկային խմբերից մինչեւ կամավորական առաջին գունդը, էրզրումյան երկրապահ դիվիզիան եւ այս հարվածող առանձին դիվիզիան իրեն տեսակով եզակի էր բանակների պատմության մեջ: Բոլոր նշվածները, նախ, ոչ թե հարձակողական, այլ պաշտպանական էին: Իրեն մարտական, մարտունակ, զենքի տակ գտնվող մասից բացի, ունեին, որպես կցորդ, պաշտպանվելու առանձին կարիք ունեցող մարդկանց մի հսկայական զանգված, որի թիվը սկզբում հասնելով հինգ հազարի, այս երթի վերջին փուլում անցել է քսան հազարից: Այդ հինգ հազարն ու քսան հազարը գնում էին զորամասերի հետ եւ նրանց հետքով, որոնք պաշտպանում էին թշնամու հարվածներից, սնունդ ու հագուստ էին հայթայթում, հարկ եղած դեպքում իրենց օթեւան տալիս, բնակեցնում ու աշխատանքով ապահովում: Սա տարօրինակություն չէ, այլ յուրօրինակություն, թելադրված թշնամու առանձնահատուկ արյունոտ բնույթով, նրանով, որ այդ թշնամին հետամուտ էր ոչ թե սոսկ ինչ-որ տնտեսական, քաղաքական կամ տարածքային նվաճումների, այլ նախ եւ առաջ ազգաշինչ նպատակների, նա արյան ծարավ էր, ուզում էր հոշոտել եւ բնաջնջել մի ամբողջ ազգային կենսաբանական հարստություն (մնացյալ ամբողջը, հասկանալի է, այնպես յուրացնելու համար, որ դրա հետքն անգամ չմնար):

Անդրանիկյան երթի այս ծրագիրը գաղտնիք չէր: Եվ երթուղու գյուղերի, եւ Հայաստանի մյուս վայրերի բնակչությանը հայտնի էր: Տնորներ վայրերից երիտասարդներ այդ օրերին զորավիզ էին լինում Անդրանիկի բանակին: Մյուս կողմից էլ ավելանում էր հետեւող գաղթականների թիվը, հեռավոր այս կողմերում էլ իրենց ծանոթ կամ բարեկամների մոտ ապաստանած արեւմտահայեր կային, որոնք փափագում էին պապեճական տները վերադառնալ: Միանալով զորքին, նրանք իրենց հետ բերում էին զանազան պիտույքներ, ոմանք էլ գալիս էին իրենց անասուններով, սալերով, որ թե հեշտացնում էր, թե դժվարացնում բանակի գործը:

Նոր Բայազետով անցնելիս Անդրանիկին, նրա կանգառում, այցի է եկել դեսպանների առիթով այնտեղ գտնված վերը հիշատակված Արսեն

Կիտուրը, հայտնի հնչակյան գործիչը: Այդ մասին նույնպես նա հուշեր է թողել, որոնք դարձյալ ոչ այնքան փաստագրական են, որքան օրվա պատմությունների տպավորություն, եւ հենց այդքանով էլ ճշմարտացի: «Մինչեւ թուրքերը Բաքվով զբաղված էին,— գրում է նա,— Անդրանիկ իր շուրջը հավաքելով եղած վիճակեւ դժգոհ տարրերը, եկավ Բայազետ»: Այսքանը կարող էր իմանալ Ա. Կիտուրը, այդքանն էլ գրել է, իսկ թե ինչ ասել է վիճակից դժգոհ լինել եւ ինչու հենց դրա համար նա պետք է հանկարծ հայտնվեր Նոր Բայազետում, իրոք, դրանց պատճառները շարադրելը կարող է հուշեր պատմողի պարտականության մեջ չմտնել: Նա պատմում է այն, ինչ պատմել են ժամանակին, ինչ լսել է: Այդքանն էլ քիչ չէ, հենց թեկուզ այն պատճառով, որ ժողովրդի մեջ ոչ թե փաստաթղթերն են ընթերցվել, ոչ թե քաղաքագետների վերլուծություններն են նրան հասել, այլ բնական այս տպավորությունը: Ա. Կիտուրը գնացել է Անդրանիկի մոտ, որն էլ նրան ասել է, թե ուզում եմ «հավաքել բոլոր հավատարիմներին, ճեղքել Նախիջեւան, Խոյ, միանալ չոր գլուխ վանեցիներուն (սա, անշուշտ, Ա. Կիտուրի բառերն են՝ Հ. Կ.), կապ հաստատել Պարսկաստան եկող անգլիական բանակի հետ, եւ հարվածել տաճկական բանակը, այդ կողմեն, որպեսզի հետացնեմ զայն Հայաստանի սրտեն— Երեւանեն»:

Արսեն Կիտուրը հիացած է՝

«— Հիանալի ծրագիր, փաշա, ես ալ կմիանամ Ձեզի»,— ասել է ու ավելացրել, թե ինքն էլ 200 զինվոր ունի, որոնց պատրաստ է տրամադրել զորավարին:

Անդրանիկը մերժել է Ա. Կիտուրի առաջարկը, բայց համաձայնել է, որ նա որպես անգլիերեն իմացող, ուղեկցի իրեն ճանապարհին, որը հենց համընկել է Ա. Կիտուրի օրվա մտադրությանը:

Ա. Կիտուրը Նոր Բայազետ էր եկել տեղի ամերիկյան կոմիտեի գրասենյակում աշխատող իր բարեկամին տեսակցելու: Նույն այդ ժամանակ նշված կոմիտեի գործերով Նոր Բայազետ է եկած եղել ամերիկացի միստեր Ռոբերտ Մակդաուլը, որի հայրը գտնվում էր Բաղդադում, եւ ինքն ուզում էր Նոր Բայազետից դուրս գալ մի տեղ, որտեղից այլեւս հեշտ լինե՞ր գնալ հորը տեսության: Ա. Կիտուրը պատրաստվում էր այդ ճանապարհորդության ժամանակ ուղեկցել ամերիկացուն եւ ուրախ կլիներ, որ Անդրանիկը թույլ տար իրեն եւ միստերին իր բանակի հետ գնալ մինչեւ Պարսկաստանի սահմանը մտնելը: Անդրանիկը չի առարկում, մինչեւ իսկ ուրախություն է

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 5, թ. 12: Որոշ տվյալներով Սեւանից ճանապարհ ընկնելուց առաջ եղել է 1400, իսկ արդեն ճանապարհին հասել ու անցել է 2300-ից:

հայտնում, որ փ ելրոպացի էլ ակամատես կլինի իր երթին, ասում է Ա. Կիտուրը¹:

Հաջորդ օրը հրաժեշտ են տալիս Նոր Բայազետին: Անդրանիկը գնացել է գործի առջեւից, այսպես է հիշում Ա. Կիտուրը, մոտ 3000—3500 զորք, «բայց 25000 գաղթականություն հեռու է հեռու կը հետևեր փաշային»²: Եվ հիշում է, թե ինչպես «գաղթականական այդ քոչը» այնուամենայնիվ դժվարություն էր հարուցում զորքի շարժմանը: 2Է՝ որ գաղթականների մի մասն էլ հենց զինվորների հարազատներն են եղել ու բարեկամները, որոնց երթի դժվարություններին նրանք չէին կարող անտարբեր մնալ: Ա. Կիտուրը հիշում է. «Փաշան շատ հակառակ էր գաղթականական այս «քոչին», բայց չէր կրնար կտրել զայն:

— Ասո՞ւք մեծ արգելք են մեզի,— կըսեր,— զինվորներու սիրտը միշտ ետև կըսնա, երբեմն դիրքերը ձգած, իրենց կնոջ եւ երեխաներուն մոտ կերթան գրոսնելու»:

Սա էլ բնական է, բայց Ա. Կիտուրը շարունակում է իր խոսքը. «Բանակը դեռ շարժած չէր, երբ կանանց պատգամավորություն մը եկավ փաշային:

— Ի՞նչ կուգե՞ն,— հարցուց ինձի:

Կանանց խումբին մոտեցա եւ հարցուցի իրենց նպատակը:

— Եկած ենք մենք ալ միանալու Անդրանիկ փաշայի բանակին, իբր հիվանդանոցի քույրերը:

Երբ փաշան լսեց այս խոսքերը, հոնքերը կիտեց եւ խստորեն՝

— Մենք կանանց պետք չունինք, դուք գացե՛ք եւ ձեր տուններուն հանգիստ նստեցե՛ք»:

Մտերմական գրույցի ժամանակ, ասում է Ա. Կիտուրը, փաշան բացատրել է, թե ինչու «ինքը հակառակ է մանավանդ ոռոսահայ կանանց բանակի մասնակցության: Այդ «հիվանդապահները» կատարյալ փորձանք կդառնան կովող բանակին, ի վերջո, զինվորները փոխանակ դիրքերը պահելու, կերթան անոնց գրկները պահվտելու...»³:

Զահեղների աչքը ճանապարհին էր: Եթե կոիվների մեկ-մեկ ընդհատումներն էլ չլիներ, էլ երբ էին նրանք իրենց սիրտը մեկի առաջ բացելու եւ ցեղի բնական պահպանության հոգսերով զբաղվելու: Այսօր զայրանում էր Անդրանիկը, ուրիշ էլք չունեի, բայց հենց վաղը ինքն էր խորհուրդ տալու նույն այդ զինվորներին, այլեսս վստիվան չթողնել ընտանիք կազմելու գործը:

Ահա 1918-ի հունիսի 23-ի մի նամակ. «Մենք մի 350 ձիավորներով եւ 800 հետեւակ զինվորով եկանք միմչեւ Նախիջեւան Անդրանիկին միանալու»: Ցավ է հայտնվում, որ եկել են այն ժամանակ, երբ Անդրանիկն արդեն անցել է Զուլֆայի կամուրջը: Այնուհետեւ հեռագրել են տարբեր հասցեներով, ջանացել, որ անպայման միանան Անդրանիկի զորքին: Դա այլեսս կարող էր լինել Զանգեզուրում, որովհետեւ այդ զորքը բռնել է «Սիսիանի եւ Զանգեզուրի ճամփան», եւ նամակն էլ գրվել է այնտեղի Կարճատ գյուղից՝

Միմչեւ Նախիջեւան, Նոր Բայազետից ի վեր՝ ճանապարհին մեկընդմեջ կամ իրար ետեւից շարքով ադրբեջանական գյուղեր էին: Մի մասի բնակչությունը քոչել, գնացել էր: Մյուսները, որ իրենց լրիվ կազմով մնացել էին, հաշտ ու խաղաղ ընդունեցին եւ ճանապարհեցին հայոց բանակին: Անդրանիկը զձեռով երթողին, մի շարք դեպքերում ճանապարհը ադրբեջանական, ինչպես եւ հայկական գյուղերի ոչ թե միջով, այլ կողքով է տարել: Նման դեպքերում գյուղացիք, մեկ է, հայ թե ադրբեջանցի, գյուղերի ծայրին ընդառաջ էին գալիս եւ բանակին նշում անցման կարճ կամ հարմարավետ ճանապարհը: Տեղ-տեղ էլ, այդ էլ է եղել, ըմբոստ, ամբարիշտ տրամադրություններ են եղել: Ուստի պատահում էր, որ, դեռ հեռվից, ընդառաջ եկող մարդիկ զգուշացնում էին: Անդրանիկյան օրագրությունը վկայում է. «Որեւէ ընդհարումէ խուսափելու համար լուր դրվվեցավ գյուղին, որպեսզի որեւէ թշմամական վերաբերմունք ցույց չտա, քանի որ զորամասը պիտի առաջ գնա»²:

Օրինակելի է գտնվել Դարալագյազից Նախիջեւան վայրէջքի ճանապարհին երկու դեմ դիմաց բարձունքների միջեւ գտնվող Բողազ Զյասան գյուղը: Նրա բնակիչները հայտնի էին իրենց հանդուգն քաջությամբ: Գյուղին մոտենալիս Արսեն Կիտուրը Անդրանիկին տեսնում է հանգիստ եւ վստահ տրամադրության մեջ: Եվ նա էլ պատմում է, թե գյուղ մտնելուն պես Անդրանիկը զինվորներին պատվիրել է երգել իր սիրելի երգը, որը «Հերոսը մոմչաց, սուլթանը Դողդողաց» բառերն ուներ: Կիտուրի աչքից չեն վրիպում քարածայրերի արանքներում կանգնած տղամարդկանց դեպի անցորդներն ուղղած հրացանների փողերը: Գյուղամիջով անցնելիս ծերուկ աղբրեջանցին, կուժը վզից կախ, ջուր է առաջարկում Անդրանիկին: Կիտուրը առաջ է մղվում բաժակը վերցնելու: Անդրանիկը զայրանում է, վերցնում եւ անվախ ընկնում է ջուրը:

¹ «Զօր. Անդրանիկ ընկ. Արսեն Կիտուրի հուշերուն մեջ», Գ մաս, Պեյրուք, 1959 թ., էջ 392: ² Ն. տ., էջ 395: ³ Ն. տ., էջ 395:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 350, ց. 1, գ. 5: ² «...հարուածող պորամաք», էջ 42: Նաեւ, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 40: Մ. Հ. Խաչատրյանի պատմածը:

«— Խնդրիր ուզածդ, ծերուկ,— դիմում է Անդրանիկը:

— Փաշա՛,— աղաչական խոսում է թաթարը, երկու ձեռքը պարզելով նրա կողմը,— խնդրում եմ մի թուղթ գրես, որ քեզնից հետո եկող զինվորները մեզ չկոտորեն»:

Ծերուկը հարեամ ու բարեկամ հայի հետ հաց կիսած համագյուղացու խոսքն էր ասում, այլ ոչ քարակույտների մեջ հապանակ պատրաստված հրացանակիր զինվորների:

Անդրանիկին ուղեկցողներից Հայկ Բոնապարտյանը, որն ավելի անգլերեն գիտեր, քան հայերեն, ծերուկի ուզածը թղթին է համաձայնում, միայն թե անգլերեն: Ջայրամում է Անդրանիկը, ո՛վ է անգլերեն կարդացողը: Թող անգլերենն էլ իմանամ, չէ՞ որ մեր մեջ մի անգլիացի կա, պատասխանում է Բոնապարտյանը, մկատի ունենալով Ռոբերտ Մակդաուլին, որ Նոր Բայազետից ի վեր լուռ ու անձայն հետևում էր երթին:

Փաշան ոգետրված խթանում է ձիուն, եւ գորքը շարժվում է առաջ¹:

Անախորժություններից խուսափելու համար Անդրանիկը կարգ է սահմանել, որ հատկապես ադրբեջանական գյուղերը մտնելուց առաջ կարգապահ սպաների ղեկավարությամբ զինվորների մի փոքրիկ խումբ առաջ անցներ եւ գյուղերի սահմանագլխին նախապես գորքի մուտքը զգուշացնողի եւ պահակության դեր խաղար²:

Անդրանիկի գորքի այս ընթացքի եւ նրա մյուս գործերի մասին ժամանակին Բաքվի «Ձնամյա տրուդա» թերթը հրապարակել է զորամասի 1-ին գումարտակի հրամանատար կապիտան Բորտի եւ գնդացրային ջոկատի հրամանատար պորուչիկ Կոլմակովի նամակը: Եվ հենց այնտեղ էլ տառացի-բառացի ասվում է. «Մենք անցանք երեք գավառով, որոնք գրեթե համատարած մահմեդականներով էին բնակեցված, եւ գեներալ Անդրանիկի հրամանով, որը փակցված էր բոլոր գյուղերում, գնդակահարության սպառնալիքով արգելված էր ձեռք տալ մահմեդական բնակչությանը եւ նրանց ունեցվածքին: Եվ որովհետեւ զորամասի կարգապահությունը դաժան էր, նրա հրամանները անպայմանորեն կատարվում էին»³:

Հունիսի 19-ին հասել են Նախիջեւան: Գիշերել են մոտակայքի հայկական գյուղի բաց դաշտերում եւ առավոտ վաղ ճանապարհվել Ջուլֆա:

Ծոսապում էր: Ծոսապում էր ետ չդառնալու համար: Այս կամրջով

անցն ու դարձը նա փորձել էր: Հուլիսնով անց էր կացնում, հուսախաբ ետ քերում: Այդպես եղան 1914-ի հոկտեմբերի անցն ու 1915-ի հունվարի դարձը, վերստին 1915-ի հունվարի անցը, իսկ վերադարձը Իզդիրով եղավ: Ծոսապում էր համոզվա՛ծ, որ կամրջը անցնելով վերջապես իրականանալու էին նախորդ օրերի նույնությամբ մնացած իղձերը, թե վախենո՛ւմ էր, որ վերստին անցնելու համար իր տարիքը որպես գեներալի այլեւ շատ առաջացած կլինի, իսկ որպես զինվորի՝ շատ ուշ:

Արագ անցնում են ճանապարհը եւ կանգառներում էլ չեն ձգձգում: Համազտանում էին միայն գիշերվա քնելու ժամերին: Ջուլֆա հասնելը մտահոգություն էր պատճառում: Հարկավոր էր սահմանն անցնել: Իրա համար պետք էր կտրել Արաքսի հայտնի կամրջը: Կամրջի փոկայան կողմում ընդամենը 15 ասկյար է, իրար փոխարինելով, պահակություն արել, պարսկական կողմում՝ լրիվ մի դասակ¹: Կամրջին նախ մոտեցել է գորքի գլխամասը, մոտ 200 հեծյալ: Այստեղ Անդրանիկը պահակապետին ասում է, թե պատերազմն ավարտվել է, հայերի եւ թուրքերի միջեւ հաշտություն է կնքվել, իսկ ինքն էլ հայ զորավար է, որին թուրքական զորքերի հրամանատարը թույլ է տվել, որ հայ զաղթականներին առաջնորդի դեպի իրենց բնակավայրերը: Մինչ պահակապետը փորձում է մոտենալ հեռախոսին եւ պարզել Անդրանիկի հաղորդածի իսկությունը, հեծյալները հասցնում են անցնել կամրջը, եւ դեռ պահակախմբին էլ, շուրջ քսան հոգու, ձերբակալում, ուղարկում են Ջուլֆայի ուսական կողմը: Մինչեւ հաջորդ օրվա առավոտը կամրջն անցել էին թե՛ զինվորները, թե՛ զաղթականությունը²:

Անդրանիկն շտապում է առաջ, դեպի Խոյ, որը վանին ավելի մոտ էր: Բայց դեռ քաղաքին չհասած, մոտ 25—30 կիլոմետր հեռավորության վրա, հայտնվում են թուրքական 36-րդ դիվիզիայի հետախույզները, որոնք սկզբում խուսափելով, ետդարձի միջոցին մարտի են հրավիրում գնդացիներով ու թնդանոթներով զինված լրացուցիչ ուժեր: Մարտը ընդհանուր առմամբ շահավետ է լինում Անդրանիկի առաջապահ խմբի համար: Մինչեւ զորամասի մյուս ուժերը կհասնեն, կոիվն արդեն ավարտված էր, եւ թուրքական ուժերը տեղի էին տվել³:

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 5, թթ. 24—25: 2 Ն. տ., էջ 47—50: Մեկ ուրիշն էլ պատմում է, թե կամրջով անցնելիս զինվորներից մեկը կարճատեղ է նվազել, դուռն էլ սրինգ, հրապարելով թուրքական մեղեդիով, եւ այդպես որպես թուրքեր անցել են սահմանը: Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 1, թ. 1—10: 3 Ն. տ., ց. 1, գ. 5, թթ. 52—53:

1 Ա. Կիստուր, ն. տ., էջ 400—404: 2 Թորգոմ Գետրգյանի հուշերը, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 14: 3 «Կավկասկոյե սլովո» (վերադարձվել է), № 269, 1918 թ.:

Ջորամարը լրիվ կազմով շարժվում է դեպի հայկական Սեյդե: գյուղը, որը խոյից մոտ 12 կիլոմետր հեռավորության վրա էր: Այնու-
այն չէր Սեյդեվարը, ինչպիսին Անդրանիկը տեսել էր 1914-ի տարի:
վերջին, երբ իր կամավորների հետ առաջին անգամ եղել էր այնտեղ:
Բնակչության մեծ մասը կոտորվել էր, ով էլ հասցրել էր՝ գաղտնի:
Բոլորովին վերջերս էլ, ընդամենը 4 օր առաջ, գաղթել էին գյուղի
վերջին հայ բնակիչները՝ տեղում թողնելով ընդամենը մի քանի
հոգու, որոնք դեռ չէին կարողացել գաղթի ճամփան բռնել: Տխուր
այդ վիճակում գալիս, զորավարին շրջապատում են վերջին այդ
բնակիչները եւ լացակոմած պատմում նրան կատարվածը: Անդրա-
նիկի զինվորը հիշում է, որ զորավարը տեղնուտեղը վճռում է ան-
հապաղ արշավել խոյի վրա, որտեղ թուրք զորքն էր հաստատվել,
գրավել քաղաքը եւ նոր միայն հանգիստ տալ հոգնած զինվորներին:
Նա համոզված էր, որ տեղի թուրքական ուժերը անուշադրության
չեն մատնի իր մուտքը քաղաք եւ հնարավոր է, որ նախահարձակ
լինեն: Համենայն դեպս նա չի կարողանում պնդել իր վճռի վրա:
Լրջորեն իր հրամանատարին առարկում էր եւ բացատրում Սմբատը,
որ տղաները հոգնած են, որ հանպատրաստից դժվար կլինի հար-
ձակումը¹:

Հունիսի 23-ի լուսաբացի հետ տրվում է հարձակման հրամանը:
Անդրանիկը տեղաբաշխել էր իր ուժերը, որոնք այդ պահից, յուրա-
քանչյուրն իրեն համաճարարված կետից, շրջապատում են քաղաքը,
տեղ-տեղ էլ կարողանալով ներս թափանցել:

Հայոց զորքը գիշերել էր պատմական Ավարայրի դաշտում: Հենց
մոտակայքում, որտեղից Անդրանիկի զինվորները առաջանում էին
դիրքեր գրավելու, բարձունքի վրա Վարդան Մամիկոնյանի մատուռ-
դամբարանն էր, իսկ ստորոտում հայկական բանակի վաշտերից
մեկն էր դիրքավորված²: Մինչեւ կեսօր կռիվը Անդրանիկի զինվոր-
ների օգտին էր: Վերցնելով կտրիճների մի հարյուրյակ, նա ճեղքում
է դիմադրությունը եւ քաղաքի դարպասներից մտնում ներս, գրավե-
լով բարձրադիր մի դիրք: Դիտելով կռիվների ընթացքը, նա կապա-
վորների միջոցով աշխատում է յուրաշինների կովին ընթացք տալ:
Սակայն կովի թեժ ժամին լուր է հասնում, որ մարտի մեջ է մտնում
թուրքերին օգնության եկած մի զորամաս: Վիճակը լրջորեն բեկվում

1 Մ. Հ. Խաչատրյան: Հուշեր եւ խոհեր, տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 40ա:
2 Վաշտի հրամանատարը եղել է Միքայել Իշխմեջյանը, ծնունդով՝ Վ. Կոլոսի Գոմ-
Գալու թաղամասից, որը հետագայում ապրել է մահացել է Երեսն քաղաքում
(1949-ին այս մասին հուշերը գրած լինելուց տարիներ անց, տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ,
ֆ. 402, ց. 1, գ. 2, թթ. 1—96):

1: Առանձնապես ուժեղանում է հակառակորդի երեսակը: Օտա-
նում է զորամասը թիկունքից շրջապատելու վտանգը: Այդ միջոցին
կռիվները հետվից դիտող 20 հազար զաղթականները խուճապի են
մատնվում. աղմուկ-աղաղակ, վախի տեսարաններ, տագնապահար
փախուստ:

Հեռվից զաղթականներն են բռնում ետդարձի ճամփան, մոտի-
վից՝ զինվորները: Վերջիններս այնուամենայնիվ որքան կարողացել
էզձգել են քաղաքամերձ բարձունքները գրավելու գործը, որի ըն-
թացքում դեպի Դավրեժ ուղղություն վերցրած Այի Իհսանի զորքը
տու է գալիս դեպի կովի վայրը: Դժվար կացության մեջ հայերը
հարունակել են մարտը եւ մերթ հաջողություն ունեցել, մերթ նահան-
գել, մինչեւ որ Անդրանիկը հրամայում է բոլորին շտապ, կազմա-
կերպված նահանջի դիմել: Այդ նշանակում էր ոչ թե շուտափույթ
հողորսել, այլ շարունակել դիմադրությունը այնքան, որ զաղթական-
ները կարողանային կանգնել Ջուֆայր կամուրջը տանող ճանա-
պարհի վրա¹:

Հաջորդ օրը ուշ երեկոյան թե զաղթականները, թե զինվորները
չ այնքան հոգնած ու շարժված, որքան հուսահատ՝ սկսում են նույն
դամբարն էտ դառնալ: Մյուս օրը առավոտյան բոլորն էլ անցել էին
նահանջը: Ինչպես երեսում է, զաղթականների թիվը նվազել է, հա-
վանաբար մի մասը, այնուամենայնիվ, ընկրկել է՝ կամ Պարսկաս-
տանում մնալու, կամ նորից Երկիր վերադառնալու հույսով:

Հարց է ծագում, ինչու ճանապարհի առաջին իսկ կովից հետո
Անդրանիկը ետ վերադարձավ եւ, ինչպես կերես առաջիկայում,
այլեւս Վան գնալու ծրագիրը մարեց: Դեպքերի մասնակիցը հետեւյալ
կերպ է բացատրում: Խոյի տակ մղած կռիվների ժամանակ հայտնի
է դարձել, որ Վանի բնակչությանը «հաջողվել է ճեղքել թուրքերի
շրջապատումը, գնալ Պարսկաստան եւ այդ ժամանակ էլ գտնվել է
արդեն Համադան տանող ճանապարհին»: Ստացվել է այնպես, որ
հայության դիմադրությունն այնտեղ դադարել է եւ այլեւս Վան գնալը
կորցրել է իմաստը: Ահա, ասում է մասնակիցը, ինչո՞ւ է Անդրանիկը
Խոյից նահանջել²: Սա եղած գրավորի մեջ մեզ հանդիպած միակ
պատճառաբանությունն է: Անդրանիկն ինքն այդ փաստին չի անդ-
ադարձել: Սակայն մեզ թվում է, որ սա դեռ ամբողջ ճշմարտու-
թյունը չէ:

1 Ըստ Իշխմեջյանի «Իմ հուշերի» եւ «Հայկական առանձին հառուածող պրա-
մասի...»: Նաե՛ւ՝ Գ. Ս. Բաղդասարյան. Հուշեր, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 5:
2 «...հառուածող պրամարը», էջ 55—58: 3 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 14 (Թ.
Իշխմեջյանի հուշերը):

Անդրանիկը Վան էր ուզում գնալ, հուսալով անգլիացիների օգնությունը: Մինչդեռ ճանապարհին նա թե՛ Զուլֆայի կամրջի վրա, թե՛ հենց Խոյի պատերի տակ, հանդիպում է գերմանական զինվորների: Պատերազմը պաշտոնապես չէր ավարտվել և դեռ վաղ էր անգլիացիների հետ այս կողմերում հանդիպում և նրանցից օգնություն ակնկալելը: Իհարկե, նա կարող էր առանց անգլիացիների օգնությունն ակնկալելու էլ գնալ Վան Այդպես նա ուզում էր, առանց որեւէ այլ ուժի վրա հույս դնելու, դեռեւս 1915-ին, առանձնապես ուսական գործառնության, եթե նրանք չկամենային, առաջ անցնել և օր առաջ Վան հասնել, բայց ավա՞ղ: Այնպես որ նույնը կարող էր նա այժմ անել և, ինչպես տեսանք, առաջին քայլերն արեց, հասնելով մինչեւ Սեյդեվար: Սա վճռականապես նշանակում է, որ նա հաստատորեն իր խոսքի տերն էր և քայլն արված էր: Վարվելով այդպես, նա կանգնում է իր մտադրությունը խափանող երկու փաստի առջև, որոնցից մեկը պատմե՜լ էր, մյուսը անակնկալ: Պատմե՜լ թուրքերի դիմադրությունն էր գերմանացիների օգնությամբ, որը բավական ուժեղ դրսևորվեց Խոյի տակ մղված կռվում: Անակնկալը՝ Վանից հայ բնակչության վերջին բեկորների գաղթը, առանց որոնց այդեւս այն իմաստը պիտի չունենար Վանի պատերի տակ նրա նրեւալը: Վերջապես, վերադարձի մի երրորդ, կամ միսիթարիչ, հանգամանք կարող էր լինել Պարսկաստանին սահմանակից Նախիջևանի, այդտեղից դեպի արեւելք և հյուսիս գտնվող Զանգեզուրի, Արցախի բնակչությանն սպառնացող դարձյալ թուրքական հարձակումներից պաշտպանելու անհրաժեշտությունը: Այստեղ նրան անելիք կար և դրանով ևս կարող էր պատճառաբանվել նրա վերադարձը, մանավանդ որ արգելակվում էր դեպի Վան նրա ընթացքը:

Վճիռը թելադրվում էր դեպքերով: Նախիջևանի նույն այն թաթարական բնակչությունը, որ ոչնչով չարգելեց Անդրանիկի ու նրա զորքի մուտքը իրենց գյուղերը դեպի Զուլֆայի կամրջը գնալիս, ետ վերադառնալիս զենքով դիմավորեց նրան: Թուրքական զինված ուժերի մոտ գտնվելն ու ուր որ է՝ գալու լուրերը շատ էին ոգեւորել նրանց: Եվ ահա ադրբեջանական Յաջի գյուղը, որ Անդրանիկի առաջ շարժվելու միակ ճանապարհի վրա էր, զինված դուրս է գալիս նրա երթը արգելելու: Թուրք էմիսարների քարոզները անչափ թունավորել էին գյուղացիների մտքերը, որոնք անցյալում հաշտ ու խաղաղ էին ապրել հայության հետ: Երբ զորքը խաղաղ երթով մոտենում է առաջ գնալու, գյուղեզորով անցնող ճանապարհի երկու կողմում էլ մարտական դիրքեր էին գրավել հրացանակիրները, կրակահերթի

պատրաստ էին գնդացիները և մինչեւ իսկ ինչ-ինչ ճանապարհներով ձեռք բերված երկու թնդանոթները, որոնք սպասում էին թուրք հրահանգիչների հրամանին: Կամ պետք էր ընկնել կրակի տարափի տակ, կամ կրակի դեմ կրակոցով հարթել ճանապարհը: Միջոց անգամ չի տրվում, որ հաշտության ճանապարհ խնդրվի: Ծանապարհն արգելողների առաջին կրակոցների դեմ վճիռը եղել է՝ «Զենքը զենքին ընդառաջ» հրամանը¹: Այսպես պատմվում է հուշերի մի տարբերակում: Մյուսում, որ գրել են երկու այլ մասնակիցներ, հեղինակները վկայում են, թե յաջեցիկները «գաղտնի դիրքեր էին գրավել» և հենց որ իրենք սկսել են անցումը, նրանք կրակ են անցել «խաղաղ անցնող զորամասի վրա»: Անդրանիկի զորքը հարկադրված գրավել է գյուղը, և բնակիչները ստիպված ճահանջել են դեպի պարսից սահմանը, որից այնքան էլ հեռու չէր գյուղը²:

Յաջիի այս դեպքի մասին շատ է խոսվել: Տեղին է: Ինչո՞ւ պետք է տարիներ, տասնամյակներ հայերի հետ դուռ-դրկից ապրած մարդիկ այսօր զենք վերցնեին նրանց դեմ: Ցավալի է: Դեպքին մասնակից ուրիշներն էլ են հուշեր թողել: Նրանք էլ այսպես են նկարագրել:

«Այդ Յաջի գյուղը մեծ գյուղ էր, ուժեղորեն զինված, շրջակայքի բնակչությանը: Անդրանիկը, որ խաղաղ նպատակով գալիս էր Գողթան մի ապահով անկյուն գտնելու, երբ տեսնում է, որ Յաջի գյուղը ճանապարհը փակել և թույլ չի տալիս անցնել, պատգամավոր է ուղարկում, պահանջելով ճանապարհը բաց անել, խոստանալով ոչ մի վնաս չհասցնել իրենց: Յաջի գյուղը նույնիսկ պատգամավորներին էլ չի ընդունում և հակառակ սպիտակ դրոշ էլ ունենալուն, կրակում են նրանց վրա»: Երբ պատգամավորների վրա տեղում է կրակի տարափը, կանգնած զորքը հարձակումով առաջ է անցնում և «այնքան ամուր կիրճը գրավում ու հառաչանում գյուղի վրա: Այնտեղ կային և թնդանոթ, և գնդացի, և օսմանյան թուրքերի սպաներ, որոնք պաշտպանում էին: Այստեղ կոնվլը տեղի է ունեցել բաց դաշտի վրա: Եվ շատ քիչ ժամանակ, բայց համառ պաշտպանությամբ մը հետո յաջեցիք դիրքերը թողնելով կփախչին: Մերոնք հալածում են և բոլոր զինված մարդկանց ջարդում: Իսկ մյուսները զնացել են դեպի Արաքս և ջուրը նետվել, ոմանք ազատվել են, ոմանք էլ հոսանքից թշվել»³:

1 ՀՀ ԴԿԴԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 40ա: Նաե՛լ «...հարուածող պորամասը», էջ 59—60 (սույն գրքում այս և այլ դեպքերի տարեթվեր չեն համընկնում փաստաթղթերում նշվածին): 2 Հ. Ղ. Մրապյան, Ն. Ս. Խալիաթյան, Անդրանիկի գործունեության սխալ մեկնաբանության մասին, Գ. տ., գ. 36: 3 Ն. տ., ֆ. 402, ց. 1, գ. 2, թթ. 64—85:

Բարեբախտաբար Յաջիի դեպքի մասին եւս, բոլորովին ոչ շատ ժամանակ անց, նույն 1918-ի դեկտեմբերին, մամուլում հրապարակած իրենց նամակում գրել են Անդրանիկի գործմասի հիշյալ սպաները՝ գումարտակի հրամանատար Բորտը եւ շոկատի հրամանատար Կոլմակովը՝ որպէս պարգաբանում եւ տարածված կեղծ լուրերի հերքում։ Զորամասը, պատմում են նրանք, գտնվելիս է եղել Գողթան գավառից դեպի Օրդուբադ քաղաքի կողմը գտնվող Ազի եւ Զանաւաք գյուղերում։ Վերադարձը շարունակելիս, երբ արդեն գործմասը անցնելու էր Զուլֆայից յոթ կիլոմետրի վրա այդ գյուղի մոտով, այնտեղից երկու հրանոթների կրակը ուղղված է եղել հենց Բորտի գումարտակին առնակատ։ Այդ դեպքում, կարողում ենք նամակ-հոդվածում, նրա գումարտակը «գրավում է գյուղը, ըստ որում տներին, կանանց, երեխաներին ձեռք չէինք տալիս, իսկ զինված մարդկանց հետապնդում էինք»¹։

Անցնելու ուրիշ միջոց չգտնելով, Անդրանիկը հրամայում է գյուղը շրջապատել երեք կողմից, բայց այնպէս, որ խաղաղ բնակչությունը զոհերից խուսափելու համար ելք ունենա։ Սակայն ինչպէս խոստովանում է մասնակից զինվորը, հրամանը սխալ է կատարվել եւ գյուղը շրջապատվել է չորս կողմից։ Դիմադրությունը տեսել է մի ամբողջ օր։ Տեսնելով, որ հետագա պաշարումը կարող է վատ ավարտվել գյուղի բնակչության համար, Անդրանիկը դադարեցնում է այն։

Մինչեւ մոտակայքի Նեհրամ գյուղը հասնելը, Անդրանիկն իր զորքի մի մասին վաշտապետ Սմբատի ղեկավարությամբ ուրիշ ճանապարհով է ուղարկել Նախիջեւան։ Այստեղ էլ Սմբատն է հարձակման ենթարկվել եւ սուրհանդակի միջոցով օգնություն խնդրել։ Անդրանիկն իր զինվորների մի մասին Նեհրամի վրա հսկողության թողնելով, մյուսով շտապում է Սմբատին օգնության։ Տեղ հասնելուց հետո պարզվում է, որ թուրքերն իմանալով Անդրանիկի օգնության գալու մասին, հապճեպ հեռացել են կովից, եւ Սմբատը իր ճանապարհով գնացել է Արրակունիս գյուղը, որտեղ նախատեսվում էր զորքին հանգիստ տալ²։

Զուլֆայի կամուրջն անցնելուց հետո Անդրանիկը ավարտում վճիռ չունե՞ր՝ ուր է գնալու, ինչ է անելու։ Առայժմ նա մտածում էր զորքի պարենավորման եւ հանգրվանելու վայրի մասին։ Նույն ընթացքում հետաքրքրվում էր գավառի բնակչության տրամադրությամբ ու ցան-
¹ «Չնամյա տրուդա», Բաքու, 7.12. 1918 թ., № 148, նաեւ՝ «Կավկասկոյե սլո-վո», №269, 1918 թ.։
² Մ. Հ. Խաչատրյան, Հուշեր եւ խոհեր, ՀՀ ԴԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 40ա։

կություններով, ըստ այդմ իր անելիքները բնակչության հետ համա-ձայնեցնելու նպատակով։ Նա մանրամասն մի հարցացուցակ է կազմել եւ սուրհանդակների միջոցով հղել գավառի գյուղերն ու առանձին մարդկանց։ Պահպանվել են թե Անդրանիկի հարցերը, թե ուղարկված պատասխանները։ Վերջիններից մեկում այսպիսի բառեր կան. «Նախիջեւանի գավառը ընդունել մեր ապագա գործունեության լիակա՞ն եւ Ռուսաստանի անբաժան մասը հայտարարել»։ Գուցե թե նե՞նց նման պատասխաններն են Անդրանիկին միտք տվել Նախիջե-վանի գավառը ռուսաստանյան ենթակայության հռչակելու մասին, որը նա շուտով անելու է։ Համենայն դեպս փաստ կա։ Նույն այդ, խառնաթղթի բաղկացուցիչ մասը տեղից այսպէս էր հուշում. «Գա-լառը հայտարարել զինվորական դրության մեջ, իսկ գեներալ Անդ-րանիկին՝ զորքի եւ ժողովրդի ղեկատար»՝ մինչեւ ռուսական զորքերի մոտքը երկիր»։ Տեքստի հեղինակը, եզրակացնելով, գրել է. «Միայն նմա՞յման ծրագրված գործունեությամբ մենք հնարավորություն կու-նենանք ազատել երկիրը մոտավորապես վտանգից, իսկ Զեր անունը պահել յուր անարատ բարձրության մեջ»³։

Վճիռը տեղացիք էին հուշում։ Մարդիկ ընդառաջ էին գալիս։ Ոգում էին օգտվել հանգամանքից եւ Անդրանիկին ու նրա զորքին պահել իրենց մոտ՝ որպէս պաշտպան ու հենարան։ Զուլֆայի կամուր-ջով ետդարձից հետո, դեռ Նախիջեւան չհասած, նրան ընդառաջ է եկել Երվանդ Խարազյանը, անդրկովկասյան սեյմի նախիջեւանյան պատգամավորը։ Նա զինվորական էր, պորուչիկ ու հեղինակավոր դեմք գավառի քաղաքական կյանքում։ Եկել, բերել է իր հետ տեղա-ցիների գրավոր պահանջաթղթերը եւ պնդել, որ Անդրանիկը կանգ առնի իրենց գավառում, տալով նրան եւ զորքին ու գաղթականու-թյանը օգնության բոլոր երաշխիքները⁴։

Կանչում էին նաեւ Կապանից։ Արցախից էլ սուրհանդակ էր եկել, որը նրան հանդիպել է Բիստ գյուղում եւ հայտնել հայրենակիցների ցանկությունը։ Խոստանում էին թե՛ զորքի եւ թե՛ գաղթականների ապահովություն։ Իսկ աչքի առջեւ եւ ոտքերի տակ Նախիջեւանի հողն էր։

Ծիշտ այն օրերին, երբ Անդրանիկը Խոյից ետ դարձավ Զուլֆայի կամրջով, հայտնի էր, որ ուր որ է թուրքական զորամասերը ներ-խուժելու են Նախիջեւանի գավառ։ Անդրանիկը գալիս էր զորքով ու զենքով եւ հայ բնակչությանը, որտեղ էլ այն լինե՞ր, օգտակար լի-

¹ Տարեթիվն է՝ 12.07. 1918 թ.։ Տե՛ս ՀՀ ԴԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34։

² «Ժողովուրդ», Երեւան, №10, 1918 թ.։ Նաե՛ւ՝ Սմբատի նամակը Անդրանիկին, 7.12. 1918 թ.։ ՀՀ ԴԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 32, թթ. 22—25։

սելու պատրաստակամ: Նախիջեանի հայ բնակչության կամքով
 արա Ազգային խորհուրդը գիտակցելով, որ միայնակ ի վիճակի չի
 լինի կանգնեցնել թուրքերի ներխուժումը, դիմում է Անդրանիկի
 օգնությանը: Դա առավել էս անհրաժեշտ էր, որովհետեւ գավառի
 աղբրեջանական վերնախավը, արանց ազգային խորհուրդը ակնհայտ
 հակահայ քաղաքականություն էին տանում եւ պատրաստ էին օգնե-
 լու թուրքական հարձակվող ուժերին՝ օր առաջ գավառի տիրակալ
 դառնալու եւ տեղի հայ բնակչությանը ծնկի բերելու նպատակով¹:

Կառավարության որոշ անդամների հետ գծությունը գծություն,
 բայց եւ այնպէս Անդրանիկի զորամասի նախիջեանցյան այս վիճակի
 նկատմամբ անտարբեր չէին Հայաստան Հանրապետության ռազմա-
 կան ղեկավարները: Այն ժամերին, երբ զորամասը Յալջից հետո
 հանգրվանի տեղ է փնտրում եւ դեռ չէր դադարեցրել երթը, գեներալ
 Սիլիկյանը Երեւանից ռադիոհեռագրով հայտնում է Անդրանիկին եւ
 զգուշացնում, որ Թուրքիայից զորք է շարժվում, մի ամբողջ դիվի-
 զիա, արա զորամասի դեմ²: Դա արագացնում է կանգառի տեղանքը
 որոշելը. հրամանատարությունը որոշ զորամասերի հետ միասին
 Նախիջեանից 16 կիլոմետրի վրա գտնվող Աբրակունիս մեծ գյու-
 դում, մնացած մասը՝ Կզնուտ ու մոտակայքի մյուս գյուղերում:
 Հիշատակություն կա նաեւ, որ Երեւանից, կառավարության կողմից
 էս ռադիոգրով Նախիջեանի հայոց ազգային խորհրդին նույնպէս
 տեղեկացվել է, որ թուրքական զորք է առաջանում դեպի Ջուլֆա եւ
 որ երկաթուղագիծն ու Երեւան—Ջուլֆա խճուղին տրամադրվելու են
 թուրքական զորքերի հրամանատարությանը³: Ահա էս մի անհասկա-
 նալի հանգամանք, որը բխում էր դարձյալ հունիսի 4-ի ստորագը-
 րումից: Ստացվում է, թե ոմանք կարող էին ազգային շահերը զիջել,
 դիվանագետ լինել ու գործել ըստ հանգամանքների, իսկ Անդրանիկը
 իրավունք չպետք է ունենար իր անձն ու էությունը նույն այդ շահերի
 պաշտպանությանը նվիրելու: Դա նույնպէս ժամանակին քիչ չի
 շարժել Անդրանիկի գայությունը:

Իրադրությունը Նախիջեանի գավառում լարված էր: Ամեն տեղ
 շոքում էին գավառի վրա թուրքերի հարձակման նախապատրաստ-
 վելու լուրերը: Անդրանիկը գիտակցում էր այն վտանգի ահալորու-
 թյունը, որը կարող էր սպառնալ իր զորամասին ու արան հետամուտ
 գաղթականությանը: Խմորվում էր, փաստորեն, առնակատման վի-
 ճակ: Տեղի թաթարական վերնախավը գաղտնի ու քսցահայտ աշխա-

տում էր ամրապնդել իր կապերը Թուրքիայի ռազմական ուժերի
 հետ եւ հրավիրել արանց միաստեղ գավառի հայ բնակչության նկատ-
 մամբ հաշվեհարդարի:

Ծառ չեն Անդրանիկի այդ օրերի գործունեության մասին մեզ
 հասած փաստաթղթային տեղեկանքները: Բայց եղածից էլ կարելի է
 հիմնականը կոսահել: Հուլիսի 13-ին նա իր անունից ռադիոլուր է
 արձակել գավառի ռազմական ուժերի հրամանատարներին, որոնք զբաղ-
 ւած էին թուրքերի ներխուժումը կանխելու գործով. «...Անհապաղ
 վերջ ինձ մոտ ճակատը պաշտպանելու մասին խորհրդակցելու»:
 Իրաժամանակ հանձնարարել է, որ արանք հավաքեն իրենց բոլոր
 զենքայ ու հետեակ զինվորներին եւ արանց նույնպէս ուղարկեն իր
 խոտ: Հեռագրի վերջին բառերն են՝ «Պետք է շտապել»: Նույն օրը,
 նույն անձանց նա, ի լրացումն, հայտնել է՝ «Հավանաբար 4 օրից
 հետո թուրքական զորքերը կլինեն»: Տեղի համապատասխան մարդ-
 անց արդեն ցուցում էր տվել գավառում եղած ռազմամթերքի պա-
 նեանների եւ հրետանու վերաբերյալ. դրանք տեղափոխել ուր որ
 կարկն է⁴:

Եթե օրհասի այս փաստերին հանդիպած չլինեք, եթե տեղի հա-
 ռությունը չկառչեք արանից եւ աղիողորմ չպնդեք, որ մնա իրենց
 տրամալիզ, անշուշտ նա պիտի գնար, արա մտքում մինչ այդ մնալը
 չկար, ինչպէս որ չկար վերադարձը Ջուլֆայի կամրջով, պիտի գնար
 հեռավոր մի տեղ՝ ապահով թե՛ զինվորների, թե՛ գաղթականության
 համար, որոնք այնպէս զգում էին դրա կարիքը: Բայց հիմա արա
 համար հեշտ չէր գավառի հայ բնակչության խնդրանքն ու պահանջը
 մերժելը: Եվ մի՞թե դա արան պատիվ կբերեր: Նա խոնարհաբար
 անթարկվել է Նախիջեանի հայ ղեկավարների կամքին. «...տեղում
 մնալ, կազմակերպել դիմադրություն եւ թույլ չտալ թուրքական զոր-
 ւորներին Նախիջեան մտնել»⁵:

Թե որքան էին արա ուժերը դրան ի գործու, դա ուրիշ խնդիր է:
 Կովող մարտիկին չեն հարցնում, թե ուր է առաջ գնում: Եթե այդպէս
 էր, արան պետք չէր ռազմի դաշտ բերել: Տեղացիներն իրեն էին
 ապավեն տեսնում: Նա իրենց կողքին էր, իրենց հողի վրա, էլ չենք
 ասում զորավարի իր հոչակով հանդերձ: Եվ ոչ ոք չէր հարցնում, թե
 իսկ ինքը, հոչակավոր այդ զորավարը, որեւէ բանի կարիք ունե՞ր,
 թե ոչ: Ուշադիր նայողը կտեսներ, որ նա մյուսներից պակաս չէր
 զգում հույսի ու ապավենի կարիքը: Բայց ինչ արած, որ հունիսի

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 32: 2 «Կավկասկոյե սլովո», №269, 12.12. 1919
 թ.: 3 Գ. Կարապետյան, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 27:

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 5, - 26:
 2 Տե՛ս մի խումբ հին նախիջեանցիների նամակը... ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 32:

...ի պայմանագրի ստորագրելով, հայոց կառավարությունը չէր կարող գոնե այդ օրերին մտնել նման դերի մեջ: Անդրանիկը նայում էր հեռուները, աչքները, ուր հաբում էր, ավելի հեռու՝ Մոսկվան:

...1918-ի հուլիսի 14-ի առավոտյան Նախիջևան քաղաքում սրտերին փակցված էին եւ ձեռքով տարածվում էին ազդարար թերթիկներ. «Այսօր Համից եւ իմ ջոկատով անցնում եմ Ռուսաստանի հանրապետության կենտրոնական կառավարության լիակատար ենթակայության եւ տրամադրության տակ»: Սա՝ առաջին: Երկրորդ հոդվածով ի գիտություն բոլորի վերստին տեղեկացվում էր, որ Նախիջևանը այսուհետեւ, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի համաձայն, Ռուսաստանյան հանրապետության անբաժան մասն է: Այնուհետեւ, առանձին-առանձին հոդվածներով, գալատը հռչակվում էր ռազմական դրության մեջ, ամբողջ բնակչությունը, անկախ ազգությունից, պետք է անհապաղ զինաթափվեր, Հանրապետության իշխանությունը չճանաչողները եւ նրա թշնամիներին օգնողները համարվելու էին Ռուսաստանի դավաճաններ եւ օրենքից դուրս, ենթարկվելու էին դաժան պատժի: Հրամանի հռչակման պահից երկու օրվա ընթացքում մասնավոր անձանց եւ հասարակական կազմակերպությունների ձեռքին գտնվող բոլոր տեսակի զենքերն ու զինամթերքները պետք է դրվեին ռազմական իշխանությունների տրամադրության տակ*: Հաջորդ օրը, հուլիսի 15-ին, հարկ է համարվում ի լուր ամենքի, այս անգամ առանձին թերթիկով, հայտարարել, որ՝ «զենեքսւ-մայոր Անդրանիկը Նախիջևանի մարզը հռչակում է Ռուսաստանյան պետության անբաժան մաս»:

Կշռադատելով գալատի ներքին եւ արտաքին դրությունը, ունկրնդելով տեղի հեղինակավոր անձանց, Անդրանիկը 1918-ի նույն հուլիսի 14-ին հեռագիր է հղում 1917 թվականի հոկտեմբերի 25-ի հեղափոխության հետեւանքով Պետրոգրադում ձեւավորված կառավարության հետ ներդաշնակ՝ հաքվի ժողովախորհի նախագահ Ստեփան Ծահրովյանին¹: Հեռագրի հիմնական նպատակը՝ վերը շարադրված առաջին հոդվածի բովանդակությանը Ստ. Ծահրովյանի միջոցով Ռուսաստանյան կառավարության ղեկավար Լենինին տեղեկացնելն է: Դժանում գլխավորը, որ նա գրում էր Ծահրովյանին, այն էր, որ ասում էր, թե ինքն «անառարկելիորեն ենթարկվում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրին»:

* Հրամանների տակ ստորագրում էր նաեւ գալատի հայոց ազգային խորհրդի նախագահ եւ ռազմական ուժի հրամանատար պորուչիկ Խաչատրյանը:

¹ «Բակինսկի ռաբոչի», 18.07. 1918 թ., նաեւ՝ Ստ. Ծահրովյան, ԵԼԺ, հ. 5, էջ 372—373:

Նա գիտեր, որ դա նույնպես ծանր պայմանագիր էր, որը Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցը բոլորովին անուշադրության մատնելով, ոչ մի բարի խոսք չստեղծելով Ռուսական բանակի կողմից պատերազմի ժամանակ Արեւմտյան Հայաստանի նվաճված հողերի բախտի մասին, դեռ պայման էր ստեղծում, որ Թուրքիային լրացուցիչ միավորվեին նաեւ Ռուսական կայսրության սահմանի ներսում գտնված Կարսն ու Արդահանը: Անդրանիկը դա չէր կարող ընդունել, նման վաճառքի նետ հաշտվել: Բայց ձա ընդատաշ էր գնում չարաց փոքրագույնին: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Թուրքիային զիջվող հողերը հունիսի 4-ի զիջվելիքի համեմատ սահմանափակ էին, իսկ Կարսի եւ Արդահանի հանձնման նկատմամբ էլ կար մի վերապահում: Արանում ասվում էր, թե այդ հողերում իշխանության, կառավարման նոր ձեւի հաստատումը պետք է արվեր տեղի բնակչության մասնակցությամբ, նրա կարծիքը հաշվի առնելով: Ծիշտ է, սա բացարձակ մի ձեւակազմություն էր եւ ոչ մեկն էլ, հողերը ստանալուց, զավթելուց հետո որեւէ մեկի կարծիքը չէր հարցնելու: Բայց եւ այնպես, եթե հայերը, անդրկովկասյան իշխանությունները առարկեին, դա կարող էին պատրվակ դարձնել եւ իրենց կամքը արտահայտել: Եվ գուցե թե այդ դեպքում Ռուսաստանն էլ զորավիզ կանգներ նրանց: Բրեստում հողերի հանձնումը այնպես անվերապահ չէր, ինչպես դա արվեց նույն 1918-ի հունիսի 4-ի բաթումյան պայմանագրով: Ահա այս մի պատճառ, որ Անդրանիկը դարձյալ ըստ էության դեմ լինելով բրեստ-լիտովսկյան զավթմանը, ինչպես որ, ի միջի այլոց, դեմ եղան անդրկովկասյան իշխանություններն ու նրանց հետ մեկտեղ հայ ազգային քաղաքական ուժերը, բայց հսկառակ նրանց, հռչակում էր իր «ենթարկումը» այդ պայմանագրին: Այս մի պատճառ: Մյուսը, գլխավորը, այն է, որ Նախիջևանը Ռուսաստանյան կառավարության տրամադրության տակ դնելով, այդ ձեռով ուզում էր հռչակել, որ թուրքերն ինչ-որ ստանալու էին, ստացել են Բրեստի պայմանագրով եւ այլեւս Անդրկովկասում ուրիշ զավթումների իրավունք չունեն, առավել եւս, որ Նախիջևանն էլ ոչ թե սոսկ անդրկովկասյան է, այլ Ռուսաստանյան հովանավորության ներքո: Թուրքերի սրաքշավը կանխելու մի պատրվակ էր նա որոնում, մի զորավիզ ուժ էր ուզում մատնացուց անել եւ նրա վրա հենվել: Բրեստի պայմանագրում Նախիջևանը թուրքերին հանձնելու մասին խոսք չկար, հունիսի 4-ի պայմանագրում՝ Հայաստանին թողնելու: Նախիջևանը Ռուսաստանյան ենթակայության հռչակելը ուղղված էր այնտեղ թուրքերի ներխուժման հնարավոր, եւ այն էլ մոտալուտ.

տարիներում, կատարելով մեր ծառայությունը Կովկասյան ճակատի բանակներում մեջ»¹:

Մոսկովյան թերթերը խանդավառ խոսքեր հղեցին Անդրանիկի հասցեին:

«Անդրանիկը ամեն մի հայ մարդու հայտնի անուն է, անուն, որով իսկապես կարող է հպարտանալ հայ ժողովուրդը»: Եվ ապա՝

«Անդրանիկը հայ գյուղացիության միակ առաջնորդն է: Նրա սիրտը համաշխարհային բարքիւն է խախտել ու աղքատ հայ գյուղացիության սրտի հետ, գյուղացիություն, որը ենթարկվում է եւ ռուսական (Ռուսահայաստանում) եւ տաճկական (Տաճկահայաստանում) ոստիկանական պետական բուրժուազիայի եւ հոգեւորականության շահագործմանը: «Մեր Անդրանիկը», — այսպես է հուզվում քրդերը եւ կրակոտ հայացքով նրան անվանում Նոր Բայազետ գավառի բարձրաբերձ քարայրերում ծվարած գյուղի բնակիչը: Եվ «Քաջ Անդրանիկի» մասին երգն է երգում մանկան օրորոցին հակված մայրը, որովհետեւ նրա իղձը որդուն Անդրանիկի դրոշի տակ տեսնելն է»: Մեջքերված են նրա խոսքերը. «Ես զինվոր եմ, զինվորը ճնշվածների եւ ստրկացվածների: Իմ սուրն այնտեղ է, որտեղ պայքարն է հանուն ազատության, պայքարը ընդդեմ տիրողների»²:

Երբ այսպես գրում եւ կարդում էին Մոսկվայում, Նախիջեւանում տարածված ազդաթղթերը հայտարարում էին, թե գեներալ-մայոր Անդրանիկը «գործում է Ռուսաստանյան պետության հետ համաձայնության գալով»: Սա մի պարզ քաղաքական ոգեւորություն էր: Ոչ մի այդպիսի համաձայնություն էլ չէր եղել: Ուղղակի հայտարարվում էր, ըստ նպատակահարմարության: Ինչպես ամեն մի հայ մարդու, այնպես էլ Անդրանիկի համար հենց սկզբից էլ հանելուկ չէր գալանոր ռուսաստանյան թե՛ հայաստանյան պատկանելություն հռչակելը: Կար հուլիսի 4-ի բաթումյան պայմանագիրը: Հայոց կառավարությունը ինչ-որ կարողացել էր, արել էր: Ետին թվով վերլուծելիս, իհարկե, Նախիջեւանը Հայաստանի անբաժան մաս հռչակելը, թվում է, թե ոչ միայն անհրաժեշտ, այլեւ դյուրին մի բան էր: Անդրանիկն այդ ձեռով մարտնչում էր երեկվա Երեւանյան ճահճագի քաղկացուցիչ մաս բնարմատ հայկական տարածք Նախճավանը թորքերի երախը չզցելու եւ սահմանի այս կողմում պահելու համար, մինչդեռ հետագայում, 1921-ի մարտին, նույն այդ Թորքիայի պնդմամբ եւ Ռուսաստանյան կառավարության թողովությանը այն դարձյալ Հա-

յաստանի սահմանագծից դուրս դրվեց, այս անգամ՝ ադրբեջանական տիրույթ հռչակելով: Եվ ոչ ոք չհիշեց Անդրանիկի ջանքերը, կարծես թե նա «ռուսաստանյան» էր հռչակում, որպեսզի Ադրբեջանին մատուցվեր, այնինչ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հռչակումից հետո այդ հանրապետության ղեկավարությունը, քանի դեռ խղափախական բարոյականության կրակը չէր մարել, Նախիջեւանը հռչակեց ընդամենը երկու օր առաջ խորհրդային հայտարարված Հայաստանի անբաժան մաս: Պատմության զարտուղի ելեւեջներ:

Ծարունակենք: Նախիջեւանը ռուսաստանահպատակ հռչակումից հետո գավառում անհապաղ հաշտ ու խաղաղ կյանքի միջոցներ են փնտրել: Նպատակահարմար է գտնվել, ներքին զինված ընդհանումներին վերջ տալու համար, որ բնակչությունը զենքերը վար դնի եւ ենթարկվի օրինականության: Հրահանգվում է զինաթափվել թե՛ հայ, թե՛ մահմեդական բնակչությանը: Այդ կապակցությամբ հուլիսի 16-ին մահմեդական բնակչության ազգային կոմիտեի նախագահ Խան Դիարբեքիրսկին եւ գավառի հակահայ ուժերի գլխավորներից Զաֆարկուլի խանի որդի, Նախիջեւանի քաղաքագլուխ Խան Նախիջեւանսկին պաշտոնական գրությամբ դիմում են Անդրանիկին եւ նրան եռանդագին օգնող Երվանդ Խարազյանցին: Պատճառաբանում են, թե ժամանակը տագնապալի է, վիճակը անշիջանական եւ վատահ չեն, թե մարդիկ կենթարկվեն զինաթափման իրենց կամքին: Ասում են եւ առավել «հիմնավոր» պատճառ բերում, թե առհասարակ զինաթափման պահանջը ավելորդ բան է, եւ մահմեդական բնակչության անունից խոսք են տալիս չեզոքություն պահպանել, չմիջամտել Անդրանիկի գործերին, պատրաստակամ անհապաղ ներկայանալ «Նորին գերագանցությանը», նրա առաջին իսկ պահանջով¹:

Հաջորդ օրը «Մեծարգո Մ. Կ. Խան Դիարբեքիրսկուն» գրավոր պատասխանել է Խարազյանցը: Չոր եք հրաժարվում, գրել է նա, դուք լավ գիտեք, որ հայերն էլ են զինաթափվում: Վերջ տվեք ձեր կրակոցներին: Անդրանիկը ձեզ գիտե որպես խաղաղ մարդկանց եւ նա չի կարող ներել, թույլ տալ, որ խաղաղ մարդիկ, որպիսին նա ձեզ գիտե, իր իշխանության ներքո զինվեն: Պետք չէ համառել, կատարեցեք զինաթափվելու հրամանը, իսկ ես իմ կողմից երաշխավորում եմ ձեր լիակատար ապահովությունը: Հետագայում, իհարկե, պարզ է դառնում, որ մահմեդական պարագլուխների քացատրություններն ու խոստումները կեղծ էին, նրանք առաջին իսկ հնարավորության պահին գեներ գործի դրին: Իսկ մինչ այդ Անդրանիկը

1 «...օրագրությունը», էջ 160—161: 2 «Վեչերնայա Իզվեստիյա Մոսկովսկոգո սովետա», 26.07. 1918 թ., նաեւ՝ «Իզվեստիյա ՎՅԻԿ», 26.07 1918 թ.:

պաշտպանական միջոցներ էր ձեռնարկում: Զորքը համալրելու եւ մարտական կարգի բերելու հետ մեկտեղ ամրապնդում էր Նախիջե-վանի ճակատային եւ պաշտպանական դիրքերը: Գրում էր այդ ամենի մասին Անդրանիկը ում որ հարկն է հասցեագրած իր գրություննե-րում, անպայման ավելացնելով՝ «Պետք է շտապել»: Տեսնում էր ու գիտակցում, որ դրությունը լարված է եւ ամեն րոպե կարող է թըշ-նամին երեսւյ գավառի ու քաղաքի մատուցներում: Հուլիսի 17-ին նա պարզ ու որոշակի հայտնում էր՝ հավանաբար չորս օրից հետո թուրքական զորքերը կհասնեն: Խնդիր էր դնում մինչ այդ զինա-կոչել գոնե 2000 զինվոր, կարգի բերել հրետանին¹:

Կառուցվածքային եւ հրամկազմի փոփոխություններ է մտցնում բանակում, բարձր պաշտոններում հայտնվում են նոր անուններ՝ առաջին հարվածային հեծյալ գնդի հրամանատար պորուչիկ Պավել Իվանովիչ Վիշին, ռազմադաշտային դատարանի անդամ կապիտան Բորտ, կապի մորաստեղծ խմբի պետ պրապորշչիկ Զախարչենկո... Սպայական եւ զինվորական ժողովները դառնում են հաճախակի, անց է կացվում բանակային կյանքի որոշ դեմոկրատացում²:

Անդրկովկասի համար, առանձնապես Նախիջեւանի համար, դժ-վար ժամանակներ էին, քաղաքում ազգամիջյան լարված վիճակ էր: Հուլիսի առաջին օրերին թաթարական կողմը կրակ էր բացել հաչ բնակչության վրա: Այդ պահին քաղաքին ընդհուպ մոտենում էին թուրքական զորքերը, եւ ադրբեջանական հետադեմ տարրերը ոգե-վորվել, թաքցրած զենքը հանել, գործի էին դրել: Տեղի հայերի եւ զինված մարդկանց թիվն էր պակաս, եւ զենքի³:

Դեպի Նախիջեւան են անապարտ Արաքսի կամուրջն անցած եւ արդեն ռուսական Զուլֆան գրաված թուրքական 36-րդ դիվիզիայի զորամասերը: Միաժամանակ դեպի Նախիջեւան, ինչպես ասվեց, թուրքական ուժեր են շարժվում Երեւանի կողմից: Դա լրջորեն սրում է գավառի թաթարական բնակչության հակահայկական տրամադրու-թյունները: Առաջիններից մեկը զենքի է դիմում Նախիջեւանին մո-տակա Նեհրամ գյուղը: Անդրանիկը փորձում է վիճակը խաղաղեցնել, անհրամցիներին զենքը վար դնելու առաջարկ անելով: Սակայն ա-պարդյուն: Նեհրամցիների օրինակին հետեւում են ուրիշ ադրբեջա-նական գյուղեր: Անդրանիկը ելք պետք է գտներ, ո՞ր ուղարկել իր զինվորներին՝ հակամարտ բնակչության ռազմական ըմբոստացումը սանձելու, թե՞ հարձակվող զորքերին կանգնեցնելու: Կար երրորդ,

1 Ն. տ., գ. 5, թ. 26: 2 Ն. տ., ֆ. 370, ց. 1, գ. 11: «Հորիզոն» թերթը, անտեղ-յակ, հակառակ լուրեր է հրապարակել, տե՛ս № 180, 8.09.1918 թ.: 3 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 32, թ. 37—38:

մյուսներից բոլորովին էլ ոչ դյուրին, խնդիրը: Թուրքական զորքերի մերձեցումը լուրը խուճապի էր մատնել հաչ գյուղերի բնակչությանը: Նրա ղեկավարները մինչ այդ Անդրանիկին թախանձագին խնդրում էին մնալ իրենց գավառում, չհեռանալ, պաշտպան կանգնել իրենց, միաժամանակ խոստանալով ապահովել նրա զորքի զենքի, հանդեր-ձանքի ու պարենի պահանջները: Սկսված խուճապը խառնում է հաշիվները: Անդրանիկին միավորվել ցանկացող երիտասարդները կանգնում են երկրնորանքի առջեւ՝ իրենց ընտանիքներին պաշտ-պան կանգնել, օգնել նրանց հապճեպ մահանջելու ապահով մի տեղ, թե՞ գնալ Անդրանիկի մոտ: Եվ հուլիսի 16-ին Անդրանիկի հոչակած զորահավաքը ո՛չ կազմակերպված բնույթ է ստանում, ո՛չ էլ ցանկա-լի արդյունք տալիս: Մահմեդական բնակչությունը արդեն թիկունքից կրակում էր հայության վրա, խափանում Անդրանիկի զորամասի տեղաշարժերը: Սա անհետաձգելի պահանջ է հարուցում: Դրսի զորքերը դեռ տեղ չէին հասել, իսկ ներքին ուժերը արդեն խփում էին: Ակամայից այս կողմն է Անդրանիկն իր զինվորներին ուղար-կում: Մահավանդ որ գավառի հայատյաց ուժերի գլխավորներից Զա-ֆարկուլի Խան Նախիջեւանսկին հեռվից սերտ կապեր ուներ Նախի-ջեւան ձգտող թուրքական զորամասերի հրամանատարների հետ, որոնց մեջ էր անձամբ Խալիլ փաշան, նա, որի զորամասի հետ դեպի Վան նրա մահանջի ճանապարհին առնչվել էր Անդրանիկի ջոկատը 1914—1916-ին: Գավառում վխտում էին թուրքական էմիսարներն ու ռազմական գործակալները:

Նախիջեւանն իր գավառով Ռուսաստանի հովանավորությանը հանձնելու անդրանիկյան կոչը հոչակվեց փաստորեն հենց այն պահին, երբ տեղի ողջ մահմեդական բնակչությունը, եւ ոչ միայն նրանք, իհարկե, թուրքական զորքերի գավառ մտնելու օրերն ու ժամերն էին հաշվում: Ուրիշ ոչ մի դիմադիր ուժ չկար, չէր էլ պատրաստվում այդպիսին լինելու, բացի տեղի ճարահատյալ հաչ բնակչության վերնախավից, եթե չլիներ Անդրանիկը: Այնպես որ մահմեդականներն իրենց արդեն եկող թուրքերի հպատակ էին զգում, իսկ եկող թուրքերը՝ նախիջեւանյան ցեղակիցների հետ ուր որ է՝ գավառի գիրկընդխառն տիրակալ:

Երբ թուրքերը մոտենում են Նախիջեւանի մատուցներին, Անդրա-նիկի բանակի առանձին զորամասեր նրանց դիմաց ճակատ են կազմում տարբեր հատվածներում: Հարվածի մեծ բաժին է իր վրա վերցնում 1-ին գումարտակը՝ Սմբատ Բորոյանի հրամանատարու-

թանք: Սա թշնամու աջ թեւում էր: Նույն ուղղության վրա, ներառյալ նաեւ քաղաքը, պաշտպանական մարտեր էր մղում գումարտակներից երկրորդը՝ գնդապետ Տեր-Սիմոնյանի հրամանատարությամբ: Նրան լրացնում էին տեղացի երիտասարդներից կազմված խմբերը: Այնտեղ, ուր դիմադրության ձախ թեւն էր, թշնամու ուժեղ լինելը սակայն վաղ է պարզ դառնում: Եվ արագ ծայր է առնում հայ տղաների խուճապը:

Կոիվը հապճեպ չի եղել, այլ տեսական: Նկատելով խուճապը, Անդրանիկը նրանց զորավիզ է ուղարկում երրորդ գումարտակը: Վիճակն ամրապնդվում է: Միացյալ այդ ուժերը հարձակվողներին ետ են մղում քաղաքից դուրս մինչեւ Յարըմշա գյուղը եւ դեռ այդ հեռավորությունից էլ հրամայեցին կրակի տակ պահում քաղաքի թուրքական թաղամասը:

Դիմադրությունը եւ ամենափոքր իսկ հաջողությունը ստացվում էին ուժերի գերլարված վիճակում, վերջին ճիգերը գործարկելու գնով: Ուժերի հարաբերությունը, որն սկզբից էլ ուղիղ թշնամու էր, ակնհայտ է դառնում, երբ Զուլֆայի կամուրջն անցած թուրքական լրացուցիչ ուժեր են մարտի մեջ մտնում: Մեքստի գումարտակը այլեւս անկարող էր դիրքերում մնալ: Նահանջելով, նա իր զինվորների հետ պատասպարվում է մոտակա բարձունքի վրա ծվարած Ղազանչի հայկական գյուղում: Եվ նրանք էլ հաջորդ օրը, ամսի 19-ին, առավոտյան վերից կարող էին տեսնել, թե ինչպես ետ են քաշվում նաեւ հայկական մյուս զորամասերը՝ Նախիջեւան քաղաքը, հնադարից հայաբնակ Նախճավանը, լիովին թողնելով թուրքերի տնօրինությանը: Ամեն մեկն իր ուժերի եւ ակնկալությունների չափ էր վշտանում: Զորավարի վիշտը պետք է որ բոլորից մեծ լիներ: Այդպես էր Անդրանիկի համար, այն էլ երգրունյան ողբերգությունից հետո: Կովելու կամքն անկոտրում էր, մահից վախը՝ բացակա: Զանգվածն էր պակաս: Պակաս էր նաեւ շատ թե քիչ եղածի միաբանությունը: Երգրունյան անհաջողության պատճառը դավաճանությունը համարվեց: Նախիջեւանյանի պատճառը ո՞րը պետք էր համարել: Համեմայն դեպս այն նույնպես որոշ իմաստով պարտություն չէր, կամ լինելով պարտություն, գերազանցապես անհաջողություն էր: Հաղթողն ու հաղթվողը որոշելը թվաքանակի քիչ թե շատ համամասնություն էլ է պահանջում:

Հուլիսի 20-ի առավոտյան Անդրանիկը դուրս եկավ Նախիջեւանից տեսանելի Գզնուտ գյուղից: Այդտեղից էր նա կոիվներին ընթացք

տալիս: Միացյալ նահանջողներին, գնաց մի ճանապարհով, որով շարունակվեց վերջին դարձը Զուլֆայի կամրջով:

Այդպես եւ գալստ թուրքերի ներխուժումից հետո: Ըստ «Արմենիայի» հայ բնակչության մի մասը հապճեպ տեղափոխվում է մոտակայքի Թազաքենդ գյուղը, մյուսը՝ Ապրակունիս: Մերձակա մյուս հայկական գյուղերի բնակիչներն էլ են հեռանում իրենց հայրենի ծջախներից: Նախիջեւանը գրավելուց երեք օր հետո թուրքական զորքը մտնում է Թազաքենդ: Հրամանատարությունն անմիջապես հայերից պահանջում է զինաթափվել, զենքերը հանձնել: Հայերն ստիպված ենթարկվում են: Զենքի հանձնումը տևում է երեք-չորս օր: Այդ ընթացքում թուրքերը զուսպ էին: Զորքերը օրը նրանք ծացահալածում են: Թալանում են տները, սպանում թեթեամիկ անհամ հակառակվողներին: Իսկ գիշերները բոլոր կողմերից լսվում էին կանանց ճիչն ու աղմուկը, օգնության նրանց աղերսագին կանչը: Տղամարդկանց ցերեկները խմբերով հրավիրում են: Մեկ անգամ 114 հոգու են աշխատանքի ուղարկելու պատրվակով ճանապարհին զընդակահարում, մի այլ անգամ՝ 200 հոգու: Երրորդ անգամ հավաքված մի խմբի մեջ եղել է այս հուշագրության, որից օգտվում ենք, հեղինակը, որը հրաշքով դուրս է եկել ծուղակից: Բոլորի գրպաններից հանում են օգտակար ամեն ինչ, ապա հագուստները, կոշիկները: Վերջին պահին հրաման է եկել մարդկանց ետ տանել Նախիջեւանի բանտ. անմահակալ խցիկներում, հագիվ կանգնելու կամ նրստելու հնարավորությամբ, լեւի-լեցուն խցկում են մարդկանց: Զանգվածային թալան, բռնաբարություն, այլեւայլ չարչարանքներ, սպանություն: Գրեթե իսպառ դատարկվեցին Կուզնուքը, Ապրակունիսը, Արադինը, Նորաշենը, Ղազանչին...² Բոլորն ու Կովակունիլը մի քանի ամիս անց իրենց հրապարակման մեջ գրել են. «Այդ ժամանակ մենք ընդհուպ մոտեցանք Նախիջեւանին եւ զբաղեցրինք այն այնքան ժամանակ, որ խաղաղ բնակչությունը կարողանա գաղթել Զանգեզուր, որից հետո միայն այնտեղ գնա նաեւ մեր զորամասը»³:

1 Ըստ կոիվներին մահակիցների անտիպ հուշերի: Տե՛ս Հ. Պ. Գովաթյան, ն. ա., գ. 18: (Արժեքավորելով արխիվների հուշագրական անտիպ նյութերը, պարտք ենք համարում, ի հիշատակ, ճշել հեղինակների անունները Հ. Կ.): Նաեւ՝ Հ. Խ. Դավթյանի, Գրիգորյանի, Շ. Ս. Հովհաննիսյանի, Հ. Մ. Վարդանյանի, Լ. Մ. Պետրոսյանի խմբային հուշեր, Գ. տ., գ. 32:

2 Հ. Պ. Գովաթյան, Արմենիայի հուշերը, Գ. տ., ֆ. 370, ց. 2, գ. 31: 3 «Դավթյանից սղով», №269, 12.12. 1918 թ.:

Բ Մուտքը Կապան եւ Գորիս

Ահա թե ինչո՞ւ էր անապարտ, հոգնած, գերհոգնած զինվորներին առաջ տանում եւ ինքն էլ անպայման առջեւից գնում:

Դեռ լավ է, որ Նոր Բայազետից հետո իրենից առաջ անցնելու համար Ռոբերտ Մակդաուլին ուրիշ ձեռով չվիրավորեց, այլ Կիտուրի միջոցով զգուշացրեց: Առանց այն էլ քիչ չէին եղել թե շտապելու եւ թե շտապողականության համար դժկամների, եւ ոչ միայն դժկամների, չարախոսություններն ու տեղին դիտողությունները: Գուցե Նախիջևանում էլ շտապե՞ց, գավառը ռուսաստանյան հռչակելով: Ժամանակն էր արագ, դեպքերն էին հապճեպ: Անդրանիկը նույնն էր: Վճռողը ուժն էր, այլ ոչ տրամաբանությունը, այն, որն ընկած էր Անդրանիկի գործունեության հիմքում: Բախվում էին ուժն ու արդարությունը, եւ հաղթում էր անարդարությունը, որը հենց ինքը ուժն էր: Անդրանիկը պողպատյա դարպասների դեմ էր մարտնչում, իսկ մյուսները հենց այդ դարպասներն էին կոտում: Թվում է, թե երկուսի գործն էլ վերջին հաշվով դարպասների հետ էր: Թվում է:

Այլեւս հուլիսի 20-ին թողնելով Նախիջևան քաղաքն ու գավառը, Անդրանիկն ուղևորվում է դեպի արեւելք, որը նրան հայոց լեռնաշխարհի՝ ուրիշների կողմից Ղափան հորջորջված Կապան քաղաքն էր տանելու:

Կապանը հնուց ի վեր իր ընդերքի պղնձահանքերը մշակող բանվորություն ունեցող բնակավայր էր, մերձակալքի մի քանի գյուղերի կենտրոն: Նախիջևանից բերող ճանապարհին գորքը առաջինը մտել է Ծաքսին գյուղը: Բնակիչները աղ ու հացով են դիմավորել: Նույն օրը հասել են Քաջարան հանքավայրը, որտեղ զինվորները շոգ օրվա գիշերը անց են կացրել բացօթյա: Առավոտյան վաղ, վկայում է զինվորն իր հուշերում, եկել հարգանքով գորավարին դիմավորել են մյուս «ադրբեջանական գյուղերի ներկայացուցիչները»¹: Բյաթլանդամիշլար գյուղում ցանկացել են պատվելու համար անասուն մորթել: Անդրանիկը չի թողել. «Ձեր աղ ու հացը ինձ քավական է»²: Այս փոխադարձ հարգանքը ազդեցիկ է լինում: Երբ Անդրանիկը հասնում է Կապան, նրան տեղի եւ շրջակա գյուղերի ադրբեջանական բնակիչների կողմից իր ստուն հյուրասիրության է կանչում բանվոր Մահլամ Զալալ օղլի Հուսեյնովը:

Չորքը գաղթականների մեծ բազմության հետ ավելի քան տասը

¹ Շանշալի Գյաջալի օղլի Մամեդովը Անդրանիկի մասին, տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 89, թթ. 4—5: ² Հուսեյն Նարաշ Հուսի օղլու վկայությունը, Գ. տ., թ. 7:

օր ճանապարհ էր գալիս՝ գիշերները կանգառներով, ցերեկները՝ ոտքի վրա եւ ընթացքում: Բոլորը չէ, որ ձի կամ ֆուրգոն ունեին: Օգոստոսի 2-ին Կապանից դուրս են եկել եւ քարքարոտ, բարձրաբերձ լեռներով ու խորխորատ ձորերով ուղևորվել դեպի Գորիս: Ծանապարհին գյուղերում կանգ էին առնում: Ընդառաջ էին գալիս թե հայ, թե ադրբեջանցի: Ծառ տեղերում, երբ երթը կանգ էր առնում*, բացվում էր իսկական սեւ շուկան, տեղացիք պարենամթերք էին վաճառում, փոխարենը էժան գնով ձեռք բերելով նախիջևանցիների ե՛ւ ոսկին, ե՛ւ թղթադրամը, ե՛ւ տնային կահ-կարասիքն ու հագուստեղենը, որ նահանջի վերջին պահին նրանք վերցրել էին իրենց հետ: Զինվորներն էլ անտարբեր չէին ու սոսկ ականատես: Գյուղացիների մեջ քիչ չէին մարդիկ, որոնք բարձր գին տալով գալթակղեցնում էին նրանց եւ փամփուշտ կորզում:

Օգոստոսի 3-ին գորքն ու գաղթականների քոչը հասնում են Գորիս, քաղաքի ղեկավարությունն ու բնակչությունը գալիս են ընդառաջ եւ ծափերով դիմավորում հեծյալ գորավարին: Գորիսի բնակելի տները, դարոցներն ու այլեւայլ շենքերը լեփլեցուն բնակեցվում են, քարավանի լիովին տեղ հասնելուն զուգընթաց լցվում են նաեւ այգիներն ու բնակելի դառնում հարմարավետ քարայրերը: Համալրող մարդկանց եկած իսկ օրից քաղաքը վերածվում է յուրատեսակ շուկայի, որտեղ զինվորներն ու գաղթականներն էին շրջապատվում հետաքրքրասեր քաղաքացիներով եւ իրենց գավառը հյուր եկածներին տեսակցության եկող գյուղացիներով:

Սկզբում տարերային էր ամեն ինչ: Ով դժգոհ էր իր նոր կացարանից, հիշում էր, որ հեռու Երեւանում, Գանձակում, թե սարերի այն կողմը՝ Արցախի կենտրոնական Շուշի քաղաքում բարեկամ կամ ծանոթ ընտանիք ունի, հիշում էր, որ այդտեղից կարելի է, համեմայն դեպս ոչ ավելի դժվար, քան Նախիջևանից՝ մինչեւ Գորիս, գնալ ավելի հեռու՝ Բաքու եւ Թիֆլիս քաղաքները եւ, քանի ուշ չէ, այնտեղ հանգրվանել եւ որոնել իր բախտի նոր ճանապարհը¹:

Սեւանում ունեցած հրապարակային խոսքում, հետագա օրերի գրույցների ժամանակ, Ջուլֆա հասնելով եւ կամրջից անց ու դարձով հասկանալի դարձրեց, որ խնդիրը գորքը պահելն է եւ հայրենի վանին ու հայրենակիցներին օգնության հասնելը: Իսկ հիմա, երբ այդ միտքը չէր իրականացել, ձախողվել էր, նոր հարց էր ծագում՝

* Օրագրողի եւ օրվա փաստաթղթերի տարբերվելը չեն համընկնում:

¹ «...հարուածող պորամաքը», էջ 73—86:

իմշո՞ւ հիմա էլ որոշեց գալ Զանգեզուր, այլ ոչ թե գնալ Երևան, աշխատել կառավարության հետ եւ այնտեղ էլ որոշել իր տեղն ու դերը: Միանգամից պատասխանեմք. որովհետեւ կար ակզբնապատճառը: Չէր կարող Երևան գալ առանց իր գորքը ցրելու, չէր կարող առանց գորքը ցրելու հարաբերության մեջ մտնել կառավարության հետ: Դարձյալ կառավարության հետ նրա ամեն մի առնչություն պիտի նույն հարցը հարուցեր՝ իսկ գորքը՞, իմշո՞ւ չի ցրում: Զանգեզուրցիք միամիտ չէին, հարցերը գիտեին, ուզում էին իմանալ պատասխանը, բայց իմանալ Անդրանիկից, որն այլեւս իրենց հոգում էր: Ժամն էր, որ նա պատասխաներ, պատասխաններ ոչ միայն պարզ ու հստակ, այլեւ ի լուր ամենքի, հրապարակորեն, հիմնավորապես: Եվ նա դա արել է գրավոր, տպագիր թերթիկի ձեռով, որի տակ գրված է գեներալ-մայորի իր կոչումը, անունն ու տարեթիվը՝ «1918 թ., հուլիսի 30, Գորիս»¹: Իսկ վերնագրով հասցեագրել է. «Հայկական առանձին հարվածային ատրյադի սպայակույտին եւ զինվորներին»: Պահպանվել է գործմասի զինվորական խորհրդի նույն օրվա նիստի հապճեպ գրված արձանագրությունը. «նախագահ՝ գեներալ-մայոր Անդրանիկ, ներկայությամբ Սմբատի, Արտուշի, Բոնասպարտյանի...»: Մնացյալի իմաստը հրապարակված թերթիկի պարունակությունն է²:

Սկզբում դարձյալ նույնն է հայտնում՝ «Երևանի հայկական հանրապետության քաղաքական, ռազմական եւ տնտեսական հանգամանքները» իրենց, այսինքն գորքի, համար աննպաստ են: Ապա՝ «կնքված հաշտության պայմանագրով պետք է հայկական կառավարությունն ունենա մեկ դիվիզիա գորքից ոչ ավել», ըստ որի «թուրքական զինվորական իշխանության պահանջմամբ զինաթափ պիտի արվի ամբողջ ատրյադը», որը հրապարակման մեջ անվանվում է «Տաճկահայ առանձին հատուկ գործմաս»: Վերջինիս պահպանելը թուրքերը պետք է պայմանագրի կրկնակի խախտում համարեին: Նախ՝ նրանով կգերազանցվեր պայմանագրով թույլատրելի գորքի թվաքանակը, եւ, անկախ դրանից, այն մինչեւ իսկ արեւելահայկական գործմաս չէ, այլ Արեւմտյան Հայաստանի, որպիսին Թուրքիայի կողմից ոչ մի անգամ էլ չէր ճանաչված որպես իրավական միավոր, էլ ուր մնաց նրա անվամբ կամ իբր նրան պատկանող գորքի գոյությունը թույլատրվեր: Նշանակում է, ասվում էր փաստաթղթում, խոնարհվելու, զինաթափ լինելու դեպքում վտանգվելու է թե իր

հովանավորության տակ ծվարած արեւմտահայ գաղթականության, թե գործմասի զինվորների կյանքը:

Այսքանով, թերթիկի առաջին մասով, պարզվեց, որ անհնար է գործմասը ցրելը, համեմայն դեպս նա այդ քայլին չի դիմի:

Այս մի պատճառաբանություն, որը փաստացի էր:

Կար նաեւ մեկ ուրիշը, որը դարձյալ փաստացի էր, բայց միաժամանակ զգայական ու, այսպես ասած, փիլիսոփայական. ծայր արեւելքում գտնվող Զանգեզուրը, իր տեղում մնալով, նրա համար արեւմուտք էր դարձել՝ արեւելքում գտնվող մի նոր Արեւմտյան Հայաստան: Ոչ-աշխարհագրական, բայց լիովին տրամաբանական այդ ճշմարտությունը, որպես բացառիկ դեպք պատմության մեջ, կերտել էր նա, ով թեկադրել էր հունիսի 4-ի պայմանագիրը: Որովհետեւ այդ նա-ն Տաճկաստանն էր ու Տաճկահայաստան կերտողը կամ Թուրքիան ու Թուրքահայաստան ձեռողը: Նրա թեկադրած հունիսի 4-ի պայմանագրից դուրս էր մնացել Զանգեզուրը, այն ոչ միայն զրկված էր Հայաստանից անբաժան մնալու, նրանք լինելու իրավունքից, այլ մինչեւ իսկ չէր էլ ասված, թե ում է պատկանելու: Այսինքն, գրավորով նույն այն բախտին ու վիճակին էր արժանացվել, ինչ-որ Արեւմտյան Հայաստանը. Արեւմտյան Հայաստանը չէր հիշատակվել, որովհետեւ թուրքական տարածք էր ու սեփականություն, Զանգեզուրը՝ որովհետեւ նրան էլ տիրակալելու հավակնորդ կար, ի դեմս Տաճկաստանի հետ նույնարմատ, նույնակրոն Ադրբեջանի: Եթե հայ ժողովրդի, նրա հանրապետության եւ կառավարության համար Զանգեզուրը անբաժան Հայաստան էր, Թուրքիայի համար այն այլեւս Հայաստան չէր: Իսկ եթե նրա ստորագրած պայմանագրով դեռ Հայաստանում պիտի սահմանվածից ավելի գորք չլիներ, ինչու պետք է ոչ-Հայաստան Զանգեզուրում, ի՞նչ-ի՞նչ, հայկական զորաբանակ լիներ: Ահա գաղտնիքը, թե ինչու էր Անդրանիկը Ջուլֆայի կամրջով ետ դառնալով ողողությունը Զանգեզուրը դարձնում: Նրա համար բոլորովին ոչ-նույնիմաստ երկու տարբեր կողմերը ընդհանրական իմաստ էին ձեռք բերում: Զինվորն ու զորավարը մնում էր իր պատանեկան օրերի տարերքի մեջ: Նրա արարքը փիլիսոփայական որակ էր ձեռք բերում. ոչ թե ինչքան էր կարողանում, այլ ինչ էր անում: Ամենամեծ չարիքը կարող է ամենավորք բարիքից լավ լինել: Ինչ է թե մեծ է: Անդրանիկը չէր կարող չզայրանալ, որ, ցավոք սրտի, մեծ գորավարի հռչակ հանածներից շատերը, եթե ոչ բոլորը, մեծամեծ կոտորածների հեղինակներ են:

¹ Հին տոմարով է: Ն. տ., էջ 85—87, նաեւ՝ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 13:

² Ն. տ., ց. 1, գ. 11, թ. 15:

Զանգեզուր մտնելու օրից մինչեւ դուրս գալը Անդրանիկը մոր շունչ տվեց տեղի ժողովրդական ինքնիշխանությանը եւ ինքն էլ իրենով բոլորի կողմից ընդունելիորեն իմաստավորեց այն, ինչում զանգեզուրցին երբեք չէր կասկածել:

Իսկ այժմ փաստաթղթի լեզվով:

1918-ի օգոստոսի 18-ին հրապարակվում է Գորիսում, Միսիանում, Կապանում տարածվում է «Զանգեզուրի հայ ժողովուրդ» ազդարար թերթիկը՝ ի լուր եւ ի պարտավորեցում բոլոր զանգեզուրցիների: Սկսվում էր նրանով, որ Հայաստան Հանրապետության կազմում «չեն մտնում պատմական Սյունիքը (Զանգեզուրը) եւ Արցախը (Ղարաբաղը)»: Զուգահեռ է անցկացվում, ինչպես մի ժամանակ Բուդղաշիան առանց Մակեդոնիայի, Ֆրանսիան առանց Էլզաս-Լոթարինգիայի: Հայտնվում է, որ Արցախի հայությունը վճռականորեն դեմ է արտահայտվել թուրքերի օժանդակությունն ստացող թաթարներին (ազերներին) հպատակվելուն: Զանգեզուրն էլ, անտարակույս է, որ բռնելու է զինված կռիվի ճանապարհը՝:

Չորս օր հետո Զանգեզուրը հռչակվել է պաշարողական դրության մեջ: Տեղական «Ծուշու» գնդի հրամանատար Մելիք-Ծամբազարյանը հաստատվել է ռազմական դիկտատոր՝:

Զանգեզուրցու համար ազդարարը առջետում երկու ճանապարհ էր տեսնում՝ զինաթափում կամ մահու եւ կենաց կռիվ: Առաջինը կտրուկ մերժում էր, երկրորդին՝ ընդառաջ գնում: Գործի կոչ էր՝ զինվել եւ ստեղծել զինված խմբեր, «հավատալ, որ դա է փրկության միակ ճանապարհը»:

Հարեւան Միսիանն արդեն վճռել էր մարտնչել: Ամսի 21-ին, Անգեղակոթից, որը Անդրանիկի մտավայրն էր, արձակվել էր նրա գորավարական հրամանը մնացյալ վայրերի ազգային խորհուրդներին եւ բնակչությանը. «Թուրքական հրամանատարությունը առաջարկում է զինաթափվել: Հրամայում են՝ անհապաղ գորակոչ հայտարարել, լեռներում մի քանի վաշտերով դիրքեր գրավել եւ անցնել դիմադրության»¹:

Ի՞նչ էր մնում անել գորամասին: Որպես պատասխան նա թելադրում է իր հինգ առաջարկները:

Նախ՝ զինաթափի չլինել եւ Հայաստան Հանրապետության սահմաններից ներս չմտնել: Ըստ որում հենց նույն տեղում կա մի պաշտանավորվածություն: Ենթադրվում էր, որ պատերազմն ավարտված

հռչակվելուց հետո, հաղթող տերությունները կմատեն կոթ սեղանի շուրջը եւ արդարացիորեն կքննարկեն աշխարհի վիճելի հարցերը, որոնց թվում եւ հայկականը: Ուստի Անդրանիկը թույլատրելի է համարում, որ այդ հարցերը թողնվեն հետագային եւ լուծվեն ըստ այն բանի, թե ինչպիսին կլինեն «Եվրոպական եւ Հայկական պետությանց գարանտիաները»: Սա նշանակում է, որ Հայաստան Հանրապետության սահմանները չմտնելու վճիռը տվյալ պահով ու հանգամանքներով էր պայմանավորված, այլ ոչ թե սկզբունք էր ու մշտնջենական: Ինչ վերաբերում է թուրքական պետության ստորացնող եւ ստրկացնող կամքին, ապա նա դրան դեմ էր սկզբունքորեն եւ անկախ ժամանակից ու հանգամանքներից:

Հռչակելով այդպես, համեմայն դեպս թերթիկը գրված էր մարդկանց սեփական կարծիքի նկատմամբ հարգանքի, այլ կերպ ասած, դեմոկրատական ոգով: Նրանում ասվում էր, որ այն զինվորները, որոնք «իրենց ֆիզիկական ապահովությունը» կգտնեն կոնկրետորեն Երեսնի մահաճգում կամ «ինչ-ինչ պատճառներով չեն ուզում շարունակել իրենց զինվորական ծառայությունը» իր գորամասի կազմում, «կարող են հեռանալ» նրանից: Համոզմունքի հարց էր, նրապատկահարմարության եւ հեռանկարի հարց: Զինվորները կարող էին ծանր ու թեթեւ անել: Եվ շատերն այդպես էլ վարվել են. Նախիջեւանից դուրս գալու պահին եւ դուրս գալուց հետո, ճանապարհին, իրենք են որոշել իրենց ուր գնալը: Հիմա՛, դեռ Գորիսում եւ այնտեղից դուրս գալուց հետո, որը, ինչպես կտեսնենք, մոտակա շաբաթների հարց էր, ավելի շատ եղան «ուր գնալ» հարցի ինքնուրույն լուծողներ, ըստ որում՝ թե՛ զինվորներից, թե՛ գաղթականներից: Եվ գորքի թիվը, ավելի ճիշտ նրա հին կազմում եղածների, հին զինվորների ու սպաների թիվը առաջիկայում լրջորեն նվազելու էր: Դրանից Անդրանիկը չէր վհատվում, չէր հիասթափվում, թող մարդիկ իրենց կամքով որոշեն, թող տղաները դառնան իրենց տները, օր առաջ ընտանիք կազմեն, երկրին ու հանրապետությանը գորավիզ կանգնեն անմիջականորեն: Իսկ ինքը եւ իր հետ մնալ ցանկացող զինվորները առայժմ հողի այս հատվածում կմնան որպես պահապան, սա էլ Հայաստան է ու հայրենիք, ոչ խորթ է, ոչ էլ օտար:

Ուրեմն, մնացողներին էլ գործ կար: Զանգեզուրը վտանգից գերծ չէր: Նա հարձակման ենթակա էր, նրա վրա թշնամու աչք կար: Առնվազն մի գորամաս պետք էր, որ մայրաքաղաքի անբաժան աչք հատվածին ապավեն լիներ: Փաստ է, որ Անդրանիկի Զանգեզուրում գտնվելու ամբողջ ժամանակամիջոցում հանրապետության կառավա-

1 Ն. տ., ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 5: 2 Տե՛ս հայտարարության թերթիկը, Գ. տ., թ. 16: 3 Ն. տ., ֆ. 370, ց. 1, գ. 6, թ. 14:

րությունն այնտեղ ոչ միայն մի գործարար, այլ մի զինվոր անգամ չի ուղարկել՝ ի պաշտպանություն: Այդ խնդիրը լուծել են տեղական ազգային պահպանության գործիչներն իրենց ջանքերով եւ Անդրանիկի հետ սերտ համագործակցությամբ, ի դեմս նրա ունենալով իրենց ռազմական հրամանատարին:

Գնացողները կզնան, իսկ մնացողները պետք է ենթարկվեն «զինվորական խիստ դիսցիպլինի, կատարելով ամեն մի զինվորական հրաման սրբությամբ», այս էր ազդարարում անդրանիկյան հրապարակագիրն իր երրորդ կետում:

Չորրորդ կետը իր ժամանակին մի «գաղտնիք» է հայտնել ի լուր ամենքի, որը, հավանաբար չնկատվելով, տարիներ ի վեր մնացել է որպես Անդրանիկի անձի ու գործի գնահատման համար աննպաստ մի առեղծված: Անդրանիկը Երեւան մտնելուց, Հայաստան Հանրապետության դրոշի տակ կանգնելուց չի հրաժարվել, այլ հայության կենսագոյության համար անհրաժեշտ իր գործարար թուրքական արգելքի դեմ է ըմբոստացել: Կարող էր, որ Հայաստանն ու նրա կառավարությունը հաճելի չլինեին նրա համար: Բոլորովին ուրիշ բան էր նրա գործիչներից մեկից ու մյուսից իր գոհ ու դժգոհ լինելը: Նա պատրաստ էր ենթարկվելու նրանց կամքին, եթե ցանկալի էրաշխիքը լիներ: Երբ եվրոպական պետությունները երաշխիք կտան, հոշակում էր նա. «այդ դեպքում միայն կարող եմ շարժվել ինձ ցույց տված վայրը, ուր ապահովված կը լինի թրքահայ գաղթականության եւ գործարարների ֆիզիկական եւ բարոյական գոյությունը»: Ասել է թե՛ հակառակ դեպքում իմաստ ունի՝ ստրկացնողի կամքին հնազանդ լինելու համար ցրել իր գորքը: Այդ միտքը բոլորից հաջող ու հստակ արտահայտել է ինքը՝ Անդրանիկը, որպես նույն հրապարակագրի վերջին եւ եզրափակիչ կետ.

«Այս պայմանները չընդունելու դեպքում հարկադրված եմ հանուն թրքահայ վերջին մնացած բնկոր գաղթականության եւ գործարարների ֆիզիկական եւ բարոյական ապահովության, զենքը վար չը դնել մինչեւ վերջին շունչը»:

Առաջին օրերին անկազմակերպ էր թե զինվորական, թե քաղաքացիական գաղթականական զանգվածը: Բայց կարելուք ու յուրատեսակը, որ կարող էին ուրախացնել Անդրանիկին, այն էր, որ գործիւնեցիներին նա զինված տեսավ, մարտականորեն տրամադրված եւ ամեն մի հարձակման դեմ պատրաստ: Մուսավաթականները Գորիսի բնակչությանը զինաթափելու առաջարկ էին արել: Եվ սպառնացել էին, հակառակ դեպքում, քաղաքը «հողին հավասարեցնել»: Գորիսե-

ցիք այս հոխորտանքին նշանակություն չէին տվել: Գավառի ադրբեջանական գյուղերում թրեւ եկող ադրբեջանական եւ թուրքական գործակալները հայության դեմ շարունակում են ուժեր գումարել, զինել ադրբեջանական գյուղացիներին եւ ազգամիջյան ընդհարումներ հրահրել: Հարձակվում էին հայկական գյուղերի վրա, արտավայրերից նրանց անասուններն էին բշտում-տանում իրենց կողմը, բնակչությանը մշտապես պահելով անհանգիստ վիճակի մեջ:

Խաղաղեցնելու համար Անդրանիկը վերաբաշխում է տեղի մարտական ուժերը: Նա դրանք բաժանում է ըստ առանձին տեղամասերի, ամեն տեղ նշանակելով գործի համար պատասխանատու հրամանատարներ: Մի քանի գյուղեր, ինչպես Խնձորեսկը, Տեղը, Խանաձախը դարձան պաշտպանական հենակետեր, իսկ գլխավոր մարտական ուժերը կենտրոնացվեցին Գորիսում: Պետք էր հետեւել նաեւ, որ գյուղացիք դաշտային աշխատանքները առաջ տանեին՝

Անդրանիկի ու զորքի քաղաք մտնելու հաջորդ օրը գեներալին ընդառաջ է եկել Զանգեզուրի Կենտրոնական ազգային խորհրդի նախագահը, բժիշկ Մ. Պարոնյանը: Նրա ձեռքին պաշտոնական փաստաթուղթ կար, որում ասվում էր, որ շրջանը պատրաստակամ է պահելու գործարար 1000—1500 հոգու կազմով: Եվ դա էլ այն դեպքում միայն, եթե գաղթականության հոգսերից ազատ լինեն: 1000—1500 հոգին պետք է բաշխվեին շրջանի գյուղերում՝ փոխադարձ համաձայնությամբ²:

Աշուն էր, ապա եւ ձմեռը: Ծագում էր զորքին սնելու հարցը: Գորիսն էլ առհասարակ աչքի չէր ընկնում պարենամթերքի առատությամբ: Քաղաքը գյուղատնտեսական մթերքների հիմնականում ապառող էր, բայց ոչ արտադրող: Այնուամենայնիվ քաղաքի բնակչությունը սիրով ընդունեց զորավարին, նրա զորքին ու գաղթականությանը, եւ առաջին օրերին օթեւանեց եւ պարենով ապահովեց նորեկ բազմահազար զանգվածին: Պատասխանատու անձինք հեռատեսություն ցուցաբերելով, մտահոգվում են վաղվա մասին³: Պակասում էին կաթն ու մածուկը, հացը մնում էր ոչ այնքան պանրի, որքան կարտոֆիլի հուլիս: Օրագրողը գորիսյան օրերի ասացվածք դարձած է հիշում. «Առավոտ՝ փաթաթես, կեսօրին՝ գետնախնձոր, երեկոյան՝ կարտոֆիլ⁴»: Բոլորն էլ նույնն են:

Նախորդ գրությունից մեկ շաբաթ անց՝ օգոստոսի 10-ին, բժիշկ Պարոնյանը գործարար ռազմական շտաբին հղել է Զանգեզուրի

1 Ն. տ., 3. 370, ց. 2, գ. 5: Գ. Ա. Բաղդասարյան, Հուշեր Անդրանիկի մասին: 2 Ն. տ., 1, գ. 33, թ. 4: 3 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 30: 4 «...հարուստող պորամասը», էջ 89:

Կենտրոնական ազգային խորհրդի պաշտոնական գրությունը. առաջին մեզ հաջողվել է մի շարք գյուղերից ցրեմ ստանալ եւ կերակրել զորամասը, «հետ այսու մենք անկարող ենք»: Պետք էր դիմել մնացած գյուղերին, բայց նրանց ուսերին էլ գաղթականության հոգան էր: Նախագահը հայտնում է պարզ ու որոշ. «այսուհետեւ մեր բոլոր միջոցները սպառված են եւ ոչ մի հնարավորություն չունենք...»¹: Երկու օր հետո նախագահը, ի լրացումն Սմբատին հղած գրության, հայտնում էր, որ Ազգային խորհուրդը զորամասին կարող է տալ ընդամենը 60 փութ հաց, այն էլ ճանապարհի համար. «Մեր միջոցները միանգամայն սպառված են»²: Նույն օրը Սմբատը գրում է. «Գեներալ Անդրանիկին: Դրկում եմ նույնությամբ Զանգեզուրի ազգային խորհուրդի գրությունը, որ ուղղված է ինձ»:

Այդ ընթացքում Հին Գորիսի գյուղացիք նամակ են հղել «Գերագույն գեներալին»: Գյուղն ունի ընդամենը 200 ծովա: Պարենով իրեն կարող է ապահովել ընդամենը 30 ծովա: Ծխերից ամեն մեկում բաժանված են Անդրանիկի զինվորները՝ «ունանց 3 հոգի, ունանց 4—5, մինչեւ անգամ 6 հոգի»: Մի փոքրիկ գյուղը անկարող է «միայնակ յոր ուսերի վրա տանել այդ ծանրությունը»: Ստացվում էր, որ այլեւս ժողովրդից մի կտոր հաց անգամ չէր կարելի վերցնել: Նույնն էր հայտնվում նաեւ Ուզ գյուղի հասարակության 85 ներկայացուցիչների նամակով՝ գյուղի բերքը սակավ է, հաքու աշխատանքի գնացած երիտասարդներն էլ առաջվա պես չեն օգնում, «Խնդրում ենք Ձեր վեհապետ մեծությանը՝ գթացող լինեք, որ մենք չենք կարողանում հատուցանել Ձեր պահանջած 140 փութ ցորենը եւ 10 փութ գարին»: Կուզենային, արտանց կուզենային հատուցել, բայց այդպիսին էր բախտի քմահաճության մնացած գյուղի հնարավորությունը³:

Ի վերջո նպատակահարմար է գտնվում, որ զորքը գաղթականության հետ միասին հանգրվանի մահանգի գյուղատնտեսական տնտեսությանց ավելի նպաստավոր Սիսիան մեծ գյուղում: Օգոստոսի 27-ին Գորիսի բնակչությունը հրապարակում եւ քաղաքի փողոցներում հիացմունքով վերստին դիտում էր իր զորավարին եւ նրա զինվորներին, օգնում էր, որ գաղթականությունն իր բոլոր հավաքի, իրենք կապի եւ երեխաներին ուսն առնի: Չար բախտի պարգեւած տառապանքն էր: Ծանապարհվում են զինվորները գեներալ վրա հույս դրած, անգեմ գաղթականները՝ Անդրանիկի իմաստունությամբ: Որովհետեւ գիտեին, որ Գորիսից Սիսիան ճանապարհին նորից աղորբեջանական

գյուղեր կային, որոնց միջով չանցնելու դեպքում սարերն ի վեր պետք էր բարձրանալ, որը ոչ միայն հեշտ չէր, այլ պարզապես անհնար էր նման երթի համար: Ամբարիշտ էին ու հանդուգն Աղուդի եւ Վաղուդի կողք կողքի գյուղերը: Արդեն հայտնի էր քանի դեպք, որք փակել էին նրանք ճանապարհը մինչեւ իսկ անգեմ հայերի առաջ եւ կրակ բացել նրանց վրա: Նրանք առավել հարձակողական էին դառնում, երբ լսում էին, որ ոչ միայն հայերն են ուզում անցնել, այլեւ հայ զինվորները ու մանավանդ գեներալ փոխադրողները: Բայց այս անգամ ուրիշ են եղել հանգամանքները: Բոլորովին վերջերս այդ գյուղերի զինված ուժերը փորձել էին փակել Սիսիանի միջով Գորիս ակող հայ հրետանավորների ճամփան, բայց հանդիպելով նրանց հրետանու կրակին, փախել, բարձրացել, պատասպարվել էին լեռներում:

Այնուամենայնիվ, լիակատար ապահովության նպատակով Անդրանիկը ճանապարհ ընկնելուց առաջ մարդ է ուղարկում Սիսիանի շրջանի մահմեդական գլխավորների մոտ, ավելորդ բարդություններ չստեղծելու խորհրդով: Սիսիանցի հայերն էլ իրենց հերթին, իրենց ներկայացուցիչների միջոցով նրանց հավաստիացնում են, որ Անդրանիկի նպատակը խաղաղ անցումն է, միտք չունի արգելք ծառանալ: Անցնող զինվորներից մեկը հիշում է, որ աղորբեջանական գյուղերի գլխավորները համաձայնել են խաղաղ ճանապարհ տալ Անդրանիկին: Ստանալով այս պատասխանը, Անդրանիկն իր զինվորներին զգուշացնում է, որ ոչ մի կրակոց չլինի:

Հետո է միայն պարզվել, երբ ամեն ինչ եղել-պրծել էր, որ աղորբեջանցի ծերունիները համաձայնել են, բայց մարտական ուժերը այլ կարծիքի են եղել: Այնուամենայնիվ, գյուղերից առաջինին՝ Աղուդիին մոտենալուց առաջ Անդրանիկը հեծյալ զինվոր Զատիկին ուղարկում է առաջ՝ մեկ անգամ եւս զգուշացնելու իրենց գալու մասին: Բայց ինչ, թաքստոցներում կանգնած ասկյարները ձիուց վայր են գլորում Զատիկին եւ հայ զինվորների մոտենալուն պես նաեւ նրանց դեմ են կրակ բացում: Սկսվում է երկկողմանի հրաձգությունը: Աղուդեցիները հապճեպ մահանջում են դեպի Վաղուդի: Գյուղացիները խուճապի մատնված, լքում են տները եւ փախչում՝ ծեր թե մահուկ, կին թե տղամարդ: Հեծյալ ասկյարները, որոնք կովի պատճառ էին դարձել, իջնում են ձորը, փորձելով շրջանցել հայ զինվորներին եւ թիկունքից խփել նրանց: Բայց դա չի հաջողվում: Բնակիչներն իրենք ու երեխաները շալակներն առած փախչում էին, չնկատելով, որ իրենց կողմը այլեւս ոչ մի հրացանից կրակ չէր արձակ-

1 ՀՀ ԴԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 18: 2 Ն. տ., գ. 28: 3 Ն. տ.:

վում: Խուճապն սկսվելու պահից Անդրանիկն էր հրամայել դադարեցնել կոիվը, անգեմ մարդկանց զոհերի տեղիք չտալու համար:

Դեպքերի մասնակիցը հիշում է դասակի հրամանատար Սարգսի հետ կատարվածը: Գյուղերը մտնելիս նա արագ եւ շատ է առաջացել մահաճշող բնակչության հետեւից, որոնց լքել էին իրենց «պահապանները»: Մինչդեռ դրա՝ մեջ չի տեսել Անդրանիկը կովող հրամանատարի եւ զինվորի քաջությունը: Մարտից հետո նա Սարգսին պաշտոնից զրկել է, իսկ հետագայի մի ուրիշ սխալի համար գնդականարության դատապարտել¹: Ուզում էր ասել, թե կովի ժամին չպետք է մոռանալ, որ դեմդ ոչ միայն ապուպապիդ ու քո, այլեւ որդուդ ու թոռանդ հարեւանն է:

Գ Սիսիանում

Մի դժվարությամբ հաջորդում էր մյուսը: Սիսիան գալու ճանապարհին գաղթականների ու զորքի մեջ կասկած է ընկնում: Ոմանք մտածում են, թե դժվար կլինի նաեւ Սիսիանում այսքան մեծ զանգվածին ապաստան տալն ու սնելը, թուրքերը այստեղ էլ կարող են հարձակվել եւ իրենց նեղը գցել, ժամանակն է, որ ամեն մեկը գնա գտնի իր հարազատներին կամ ապրուստի ու աշխատանքի մնայուն մի տեղ... Մյուսներն էլ այն կարծիքին են եղել, թե Անդրանիկի զորքի այստեղ գտնվելու, չզինաթափվելու պատճառով թուրքերը կարող են նեղել Հանրապետությանը:

Ամեն մեկի համար գուցե թե յուրովի հիմնավոր էր իր պատճառաբանությունը: Սակայն Անդրանիկն իր պատճառով Հանրապետությանը թուրքերի նեղելու հիմքեր չէր տեսնում: Եթե պետք է Հայաստանի հետ կոիվ սկսեն, մտածում էր նա, առանց իրեն պատճառ բռնելու էլ կարող են: Թուրքերը միամիտ չէին, գիտեին, որ մի Անդրանիկն իրենց մեծ վտանգ չի կարող սպառնալ, թեւեւ ինքն էլ լավ գիտեր, որ իրենց հաշիվների մեջ նրանք իրեն անտեսել չէին կարող:

Ինչ կերպ էլ մտածեր ու բացատրեր, գաղթականությունը ուրիշ ուղիներ էր որոնում: Զորքի մեջ էլ քիչ չէին թե զինվոր, թե սպա, որոնք մտածում էին թեթեւացնել Անդրանիկի հոգսերը, առանց գործին վնաս բերելու: Եվ այդպես՝ թե՛ մինչեւ Սիսիան մտնելը, թե՛ Սիսիան մտնելուց հետո շատ թվով գաղթականներ գնում են տար-

¹ «...հարուածող կորամասը», էջ 89—93: Նաեւ՝ Թ. Գ. Գեորգյանի հուշերը, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 14:

բեր կողմեր, նույն ձեւով էլ զինվորներն ու սպաներն են իրենց գեմքի հետ կամ գեմքը հանձնելով կամովին հեռանում ծառայությունից: Անդրանիկի բերանից այս պատմությունը գրի առնող օրագրողը Սիսիանում մնացած զորքի թիվը այնտեղ եկած 4000-ից իջեցնում է մինչեւ 1300-ի, զգալիորեն կրճատելով նաեւ գաղթականների թիվը: Սա, հասկանալի է, եկածների՝ թվի նվազումն էր: Ընդհանուր առմամբ Զանգեզուրում Անդրանիկի տրամադրության տակ եղած զորքի թիվը չի պակասել, ավելացել են տեղացի զինվորներ եւ մինչ իր գալը այնտեղ ձեւավորված զորամասեր, որոնք հայտնի էին Շուշու (Շուշինսկի), Գանձակի (Գանձակսկի) գնդեր անուններով¹: Այս վերջիններն, իհարկե, ոչ որպես իր զորամասի բաղկացուցիչ մաս²: Սիսիանի հայության գլխավորները պատրաստվում էին ընդունելու Անդրանիկին: Երբ առաջին պահին նրանք հավաստիացնում էին իրենց այդ պատրաստակամությունը, Անդրանիկը հարցը լուծված չի համարում: Հարմար է գտնում, որ Սիսիանի եւ նրան հարող գյուղերի ներկայացուցիչները հավաքվեն եւ միասին միջոցներ մշակեն համատեղ կյանքի եւ գործունեության համար: Եվ ժողով է գումարվել: Մասնակցել են եւ արտահայտվել Զանգեզուրի Կենտրոնական ազգային խորհրդի, Սիսիանի եւ մյուս գյուղերի ներկայացուցիչները: Անդրանիկը ցանկացել է, որ տեղացիների կամքով լինի Սիսիանում

¹ «...հարուածող կորամասը», էջ 95, 87, 90—91: ² 1919-ի հունվարի 17-ի տրվալով սիսիանաբնակ գաղթականների թիվը 13.899 է: Անդրանիկն իր ձեռքի տակ եղած միջոցներից նրանց եւ չորս որբերի բաժանել է 403 հազար 187 ուրբի: Ղափանում բնակեցված գաղթականներին 1919-ի հունվարի 19-ին հատկացրել է 44 հազար ուրբի: Ստեղծված էին գավառի գաղթականական գործերի ընդհանուր լիազորություն եւ տեղական լիազորություններ, ինչպես Սիսիանում եւ Հալիճորում: Գավառային լիազորն ուներ երեք օգնական, որոնցից մեկը Անդրանիկի քարտուղար Եղիշե Զաջուկին էր: Մինչեւ 1919-ի հունվարի տվյալներով գավառում բաշխվել է 600 հազար ուրբի: Ըստ դրամավճարումների փաստաթղթի՝ Անդրանիկի զորքի հետքով եկած գաղթականները բաշխված են եղել Գորիսում (հավանաբար քաղաքում եւ գյուղերում)՝ 570 հոգի, Սիսիանի շրջանի Անգեղակոթ գյուղում՝ 1656, Վաղուդիում՝ 991, Որոտանում՝ 551, Բոնակոթում՝ 426, Ախլաթյանում՝ 884, Բնու-ճիսում՝ 415, Լենինում՝ (Լծկանի) 18, Ուլում՝ 238, Տոլորսում՝ 479, Բազարչայում՝ 186 (127 ուս եւ 59 հայ), Թապալոյում՝ 248, Ալիլույում (Ալելու) 214, Ղվջա-դում՝ 177, Դարաբասում՝ 73, Մալարյում՝ 251, Ղարաքիլիսայում՝ 463, Շաքա-թում՝ 278, Աղբեղում՝ 508, Շամբում՝ 197, Մուխաթարյանում՝ 212, Բալաթում՝ 279, Աղուդիում՝ 3184, Շաքիում՝ 1883, որբանոցում (Ղարաքիլիսայի)՝ 88*: Տուրաքան-չյուր շնչին տրվել է 29-ական ուրբի: Գաղթականներ են եղել նաեւ Ղալադարա-սիում, որոնց էլ՝ 100 հազար ուրբի:

Սա, ինչպես նշվում է արձանագրությունում, ամբողջ բաշխվածը չէ, այլ «մի աղբյուրից գաղթականության բաժնելու համար ստացվածը», որը կապվել է 600 հասար ուրբի:

Ղափանի շրջանում, ըստ նպաստամատույց այս տվյալի, եղել են 1976 գաղթականներ, որպիսիք եղել են նաեւ Գյումրի գյուղում (7000 ու): Բուն Զանգեզուրի, Սիսիանի եւ Ղափանի շրջանների համար բաշխվել է 573.717 ու:

* Չորս որբիքը առանձին էր, 88-ինը՝ առանձին:

իր մնալը, իրենք «չեն եկել ժողովրդի հանգիստը վրդովելու, ժողովրդին վնասելու», մի կողմում թուրքն է, ապա Նախիջևանն է, եւ ահա իր գործնաւը, բացատրել է նա. «Եթե կը փափագի սիսիանցին որ մնա, կը մնա», պնդելով, որ դա հեշտ գործ չէ, գորահաւաք է պետք անցկացնել, զինվոր տալ եւ հոգալ նրա օթեւանի ու սննդի, հանդերձանքի մասին¹:

Արձանագրութիւնն այսպէս է հուշում. Օգոստոսի 30-ի* օրը Սիսիանի շրջանի 14 գյուղերի 26 ներկայացուցիչները շրջանի Անգեղակոթ մեծ գյուղի եկեղեցում հավաքվում են ժողովի: Որոշում են «ոչ մի կերպ չհամակերպել Ադրբեջանի կամ թուրք իշխանության զինաթափության հնարավոր ստաշարկին եւ դիմադրութիւն ցույց տալ մինչեւ վերջ»: Նրանց խնդրանքն է, որ Անդրանիկը մնա իրենց շրջանում, որտեղ որ գորքի համար հարմար կգտնի, «գործնասերի պարենավորման ծանրութիւնը» համամասնորեն բաշխելով Կապանի, Գորիսի եւ Սիսիանի շրջանների միջեւ: Տեղնուտեղը որոշվում է գորքին միացնալ ուժերով տրամադրել 6000 փութ ցորեն, 1000 փութ գարի, 50 փութ յուղ:

Հեռանկարային խնդիրներ էլ են շոշափվում: Անդրանիկը դիտվում է ոչ միայն որպէս Զանգեզուրի, այլեւ Արցախի (Ղարաբաղի) հայության ապաւեն: Հայկական հանրապետության կառավարութիւնը քննադատվում է Արցախի նկատմամբ անտարբեր դիրք ունենալու համար: Մինչդեռ Ադրբեջանի կառավարութիւնը ուզում է ոչ միայն Արցախ, այլեւ Սիսիան մտնել: Սիսիանցիք գտնում են, որ Անդրանիկին պետք է գործաւիգ լինել, տեղական ռազմական ուժեր ստեղծել, որին մեծ չափով կարող էր օգնել նրա տեւական ներկայութիւնը իրենց մոտ:

Անդրանիկը ժողովում աւաւած խոսքում կարեւոր նշանակութիւն է տվել մեծ տեղութիւնների կովի արդյունքին՝ ավելացնելով «մենք մեր սկզբունքներից շեղվելու չենք» բառերը: Վճռական է համարում Արցախի կովի կազմակերպումը. «Ղարաբաղը պետք է լավ անում թողնի... Եթե Ղարաբաղը մեկ դիվիզիա հանէ, դեռ վեց ամիս ալ կապրի, իհարկե, հարձակողական կովով չէ, այլ ինքնապաշտպանութիւն պիտի կազմակերպվի», այսպէս սեւագրական բնույթի գործված է արձանագրութեան մեջ:

Ժողովում դրված խնդիրները հանգուցվում են Արցախի հետ: Զանգեզուր—Արցախ սահմանային հատվածը լեռներ էին, անա-

պարհը քարքարոտ, դժվարամատչ: Անդրանիկը մտահոգված էր Արցախով, առաջնային համարելով նրա եւ Զանգեզուրի միջեւ անընդհատ, գործնական կապի հաստատումը: Ալստեղից, Զանգեզուրից, անապարհ բացելով, պետք էր նախապատրաստութեան համար համակողմանի միջոցների դիմել, այլ ոչ հապճեպութիւն հանդես բերել, որից հետո միայն դիմել միացման վճռական քայլին: Ահա նրա բանավորից գրառված խոսքը. «Ինքը պիտի փորձէ բանալ Զապուղը, վերադառնալ Սիսիան 10 օրվա մեջ, միայն թե պետք է իրեն հայտնեն, թե ինչքան պատրոն կա, որ պիտի մնա Սիսիան, Գորիս եւ ինչքանը պիտի երթա Շուշի...»: Մտահոգված է, չի ուզում վաղվան գել: Բայց ի՞նչ բազմակետեր են: Արձանագրողը շարունակել է՝ «Իսկ ինքը Շուշի չերթար»: Խոսքը լրիվ չի գրի առնված: Բայց, մեր կարծիքով, պարզ է: Առայժմ ինքը չի գնալու, նախ պետք է գնեն ու զինամթերք ուղարկել, նաեւ Զանգեզուրը ամրապնդել որպէս թիկունք: Ուրեմն, ինքն այսօր այստեղ կլինի, իսկ այնտեղ՝ դեպի Շուշի տանող ճանապարհին ալ ժամանակ, երբ պահը հաստնացած կլինի: Ընթերցողը կտեսնի, որ այդպէս էլ եղել է, երբ ինքն այլեւ չէր կարող գործը վաղվան գել:

Արցախյան գործողության նախապատրաստության օղակներից մեկը համարվում է Աղուդի եւ Վաղուդի գյուղերի բնակչության հետ հարաբերութիւնների բարելավումը: Խնդիր է դրվում գործի ներգրավել Զանգեզուրի ունեցած գործնասերին, որոշակիորեն հիշատակելով սակա երկու գնդերը, նրանց վրա դնելով ինքնապաշտպանական եւ կենսամթերքի փոխադրման պարտականութիւններ: Հաշվարկվում է, որ Արցախի համար նախատեսված զինամթերքը տեղ հասցնելու համար հարկավոր է 300 ձի, յուրաքանչյուր բեռը 5-ական փոով¹:

Զբաղվում էր նաեւ բնակչության քաղաքացիական հոգսերով: Արգելել էր գալիսից որոշ տեսակի մթերքների արտահանումը եւ անձամբ հետետում էր դրանց բաշխմանը գորքին, զաղթականութեանը, մանավանդ որբերին, հիվանդներին ու մյուս կարիքավորներին: 1919-ի մարտի 2-ի իր գրութիւնում հարց է դնում 5613 այրի կանանց եւ որբերին օգնութիւն ցույց տալու մասին, այդ նպատակին տրամադրելով 2526 փութ ցորեն²: Սիսիանի շրջանում գնած 2635 փութ ցորենից 50 փութը հատկացրել է Սիսիանի որբանոցին³: Ռազմի գործից ազատ օրերին մշտական էր զբաղմունքը նման «մանրութներով»: Դարաւագլա՞հի՝ թուրք բնակչութեանը շրջապատ-

* Հին տոմարով է: 1 ՀՀ ԴԿԴԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 30:

1 Ն. տ., ըստ արձանագրութեան: 2 ՀՀ ԴԿԴԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 5, թ. 127: 3 Ն. տ., ց. 2, գ. 64, թ. 3, գ. 56, թ. 23:

ված Ղուշի-Բիլագ, Գոթեազ եւ Հերհեր գյուղերի հայ բնակչությունը, ի նշան երախտագիտության, «նորին բարձրապատիվ պարոն հայ ազգի իշխան Անդրանիկին» գրել է՝ «Վերեւ աստված, ներքեւ Դուք եք, Մեծ իշխան: Ազատիր մեզ... մեր կյանքը կախված է մի մազից... եթե Ձեր օգնությունը չհասնի... մենք կչնջվենք»¹:

Մի քանի զորավարական մանրութներ: Հրամանները հղում է գրավոր, մեծ մասամբ իր պաշտոնն ու տարեթիվը նշված յապագիտ պաշտոնաթերթիկների վրա: Սեղմ են ու դիպուկ. «Ամսի 22-ին 1-ին եւ 2-րդ դասակները պիտի մեկնեն Կորդնաձոր, իսկ 3-րդ եւ 4-րդ դասակները պիտի մնան տեղում»: Անհամատեղելի է գտել, որ Գորիսի պարետը զբաղեցնի նաեւ վաշտերից մեկի հրամանատարի պաշտոնը²: Ջորամասի բոլոր ստորաբաժանումների հրամանատարներին կարգադրում է՝ անհապաղ հայտնել եւ զինվորների, եւ նրանց զենքի ու փամփուշտի քանակը, «առանց թաքցնելու», ամեն երկու օրը մեկ կատարել զենքի հաշվառք: Վաղօրոք նշում է տագնապի ազդանշանի դեպքում հավաքվելու վայրը: Հարուստ է գրագրությունը Զանգեզուրի կենտրոնական եւ տեղական ազգային խորհուրդների հետ:

Գրությունների մի քանի նմուշներ: Գումարտակի հրամանատար պ.-րն Բոնապարտյանին. «Մինչեւ վաղը չէ մյուս օրը գումարտակը պահել հրամանի կատարմանը կազմ ու պատրաստ (7. 07. 18 թ.)»: Հարյուրապետ Փիլոսին. «Դուք նշանակվում եք ձիավոր գնդի հրամանատար (13.08. 18 թ.)»³: Սմբատը նշանակվում է Ցղնա գյուղի եւ շրջանի պարետ, ամենացն լիազորություններով, որին պարտավոր են ենթարկվել թե սպաներն ու զինվորները, թե տեղական ժողովուրդը⁴: «Ջուլֆայի ոռոտացի հրամանատարին: Հրամայում եմ պարսիկներին պատասխանել անխնա կերպով, եթե նրանք արտիլերիայի կրակ բացեն ձեզ վրա, դուք եւս խփեցեք, ոչինչ մի խնայեք»⁵ 12.07. 1918 թ.: «Հրամայում եմ բոլոր զինվորներին... Բժիշկներին լսել եւ ենթարկվել: Անդրանիկ»⁶ (իր ձեռագրով):

Անդրանիկը հեռախոս ունի, զորամասը՝ ջրաղաց: Ոչխարները մորթելիս պետք էր «դմակը պահել, նավթի հետ հրացանի յուղ պատրաստելու համար»⁷:

Գորիսում, Սիսիանում իր քանակը տեղաբաշխելուց հետո, Անդրանիկը զբաղվել է նրա շարքերի համարմամբ եւ գործի է հրավիրել տեղական զորամիավորումներին՝ «Ծուշու» եւ «Գանձակի» անվան-

ված գաղարկ: Զբաղվում է նաեւ Երցաթի լիք լողափով: Գորիսից քանիսի հեռավորության վրա հրամանատարների հետ կապ հաստատելու գործով: Այս ընթացքում նա մյուսույում հրապարակած իր խոսքով տեղում ինքնապաշտպանական ուժերի առկայությամբ է պայմանավորում Գորիսի, Սիսիանի ու Կապանի անկախությունը թուրք-թաթարական ուժերից, չնայած նրան, որ հանրապետության կառավարությունը չի ուզում իր հետ կապ հաստատել¹:

Թե Գորիսում եղած ժամանակ եւ թե Սիսիան ժամանելու առաջին օրերին Անդրանիկն զբաղվում է իր զորամասի թվակազմի ճշգրտմամբ, նրա ստորաբաժանումների վերակազմությամբ եւ հրամկազմում էական փոփոխություններ մտցնելով: Սեպտեմբերի 6-ին նա ստորագրում եւ հրապարակում է Հայկական առանձին հարվածող զորամասին ուղղված իր № 1 հրամանը, ըստ որի զորամասը կազմված էր 5 վաշտից եւ 5 հարյուրյակից, ուներ գնդացրային երեք ջոկատ, գումակ, մատակարարման մաս եւ զանձապահ: Հրամանով սահմանվում էր խիստ կարգապահություն: Անհրաժեշտ էր համարվում, որ կանոնավոր կերպով շաբաթը երեք անգամ լինեն սպայակազմի մարզանքներ, լինի հրամկազմի միջեւ եւ նրանց նկատմամբ զինվորների հարգանքը. «աստիճանահարգությունը կանգնած լինի պատշաճ բարձրության վրա»: Կանոնավորվում էին ռազմական պարավորումները, գույքի խնամքն ու պահակությունը: Անց էր կացվելու զենքի եւ փամփուշտի ստույգ հաշվարկ²:

Աղուդի եւ Վաղուդի գյուղերի մարտական ուժերը չէին հրաժարվում իրենց ամբարիշտ քայլերից: Դա անհանգստացնող վիճակ էր ստեղծում, մերձակա հայկական գյուղերին պահելով նրանց հարձակումների մշտական սպառնալիքի տակ: 1918-ի օգոստոսի 6-ին Անդրանիկը համապատասխան զորականներին հրահանգում է զբաղվել հաշտարար գործողությամբ: Գրության վերջում նա հարկ է համարում իր ենթականերին հատուկ ցուցում տալու. «Ձեր կողմից եկողները թե գյուղացի, թե զինվոր, չի լինի որ թալանելով ըզբաղվին, թույլ չիտաք ոչ ոքին տանելու ոչ մի բան»³:

Սիսիանցիք՝ թե՛ շրջկենտրոնի, թե՛ գյուղերի բնակիչները, գեներալի գործի համար բերում են կոշիկ ու գուլպա, ներքնահագուստ եւ վերնահագուստ, գլխարկ: Դժվար օրեր էին: Արեւելքից, Զանգեզուր-Արցախ սահմանային Զաքուղ ձորի հակառակ կողմից, զինված ուժերը հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի վրա եւ

1 «Նոր հորիզոն», Թ., №18, 11.12. 1918 թ.: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 18, գ. 30: 3 Ն. տ., գ. 11, էջ 104:

1 Ն. տ., ց. 2, գ. 172, թթ. 3—6: 2 Ն. տ., գ. 11, 18: 3 Ն. տ., ֆ. 370, ց. 1, գ. 9, թթ. 7—9: 4 Ն. տ., թթ. 1—6: 5 Ն. տ., թ. 11: 6 Ն. տ., ց. 1, գ. 11, թ. 24: 7 Ն. տ., գ. 15, թ. 6, գ. 16, թ. 2:

լորջ վնաս պատճառում բնակչությանը: Կովոդ հայկական ուժերին Գորիսից օգնության են ճանապարհվում տեղական զորամասերը: Երթուղու հայկական զյուղերի երիտասարդները նախապես ձեռավորվելով որպես դասակներ ու վաշտեր, համալրում են գեներալի զորքը: Այդ ընթացքում հայտնուն ոտքի են կանգնում գավառի աղբբեջանական զյուղերի զինված ուժերը: Նրանք ցանկանում են թիկունքից խփել հայությանը եւ դրանով իսկ օժանդակել դրսից հարձակվողներին՝ Զանգեզուրը նվաճելու եւ ծնկի բերելու մտադրությունների իրականացմանը: Վերջիններս առաջ են շարժվում Գորիսի Կոռնիձոր, Խոզնավար եւ Խանաձախ զյուղերի ուղղությամբ: Գորիսեցիք պատգամախոսներ են առաքում Սիսիան Անդրանիկի մոտ, օգնություն են խնդրում: Միաժամանակ Անդրանիկին է հասնում Զանգեզուրի Կենտրոնական ազգային խորհրդի նախագահ Մ. Պարոնյանի 1918-ի սեպտեմբերի 13/26-ի պաշտոնական դիմումը: Ազգային խորհուրդը խնդրում է մի քանի անհրաժեշտ զգուշողական միջոցներ ձեռք առնել եւ գալ Գորիս, որպեսզի միացյալ ուժերով նշվեն խնդիրները եւ գործի անցնեն: «Մենք մեր ամբողջ ֆիզիկական ուժով Ձեր տրամադրության տակ ենք, պատրաստ Ձեզ հետ գործելու ու Ձեզ հետ մեղմելու»¹: Ի պատասխան, Անդրանիկը հաջորդ օրը եւեթ հայտնում է. «Վաղը, առավոտյան ժամը 10-ին ես շարժվելու եմ Գորիս: Ամսի 17—18-ին կլինեմ Գորիսում: Աշխատեցեք ինչ գնով ու գում է լինի պաշտպանել եւ պահել ճակատը»²: Իսկ այնտեղից Գորիս ճանապարհի վրա նույն պատմությունն է, աղբբեջանցիք նորից փակել են Աղուդի-Վաղուդի երթուղին: Միայնակ չեն աղբբեջանցի նեղգամուղները: Անկասկած է, գրում է Անդրանիկի բերանից օրագրողը. «որ այս բոլորը թուրքական ուժերու օգնությամբ, մասնակցությամբ է, որ տեղի կունենան»: Թուրքական այդ ուժերը այս կողմերը հասնելու հնարավորություն ունեն, ընդհատելով երկաթուղով Բաքու գնալու իրենց ճանապարհը եւ ապա՝ Զանգեզուր բերող խճուղիով:

Խնդիրներ են ծագում՝ բացել, անվնաս դարձնել Սիսիանից Աղուդի-Վաղուդիով եկող ճանապարհը, պաշտպանել երկաթգծից դեպի Գորիս բերող խճուղին, սաստել թե Զանգեզուրում եւ թե Դարալագյազում ոտքի ելնող մահմեդական կատաղիներին: Այդ խնդիրներին լծված էին տեղի հայության ինքնապաշտպանական ուժերը՝ որոնք ե՛ր կանոնավոր զորամասեր էին, ե՛ւ աշխարհագրային միավորումներ: Անընդհատ շարունակվում էր Սիսիանի եւ Գորիսի երիտասարդության զինվորագրումը՝ թե տեղական զորամիավորումներին, թե

1 Ն. տ., գ. 34, թ. 19: 2 Ն. տ., թ. 20:

Անդրանիկի զորամասին:

Անդրանիկն իր զորամասը առաջ է տանում դեպի Գորիս: Միասին գալիս էր նաեւ տեղական «Ծուշու» գունդը՝ իր երկու դաշտային թնդանդներով: Դարձյալ նրանց դեմ ծառանում են Աղուդի, Վաղուդի զյուղերի մարտական ուժերը: Հայերն ստիպված են լինում գործի դնել թնդանդները: Ծանապարհը փակողները ետ են քաշվում:

Նույն այդ ընթացքում գորիսեցիները միայնակ մարտնչում էին աղբբեջանական զյուղերի զինված ուժերի դեմ, որոնք գրավելով Խոտակալքի Խոզնավար հայկական զյուղը, փորձում էին ընդհուպ մոտենալ քաղաքին: Սեպտեմբերի 29-ի երեկոյան, երբ Անդրանիկի զորքը մտնում է Գորիս, տեղի ինքնապաշտպանական մարտիկները լուծգին հակահարվածով հարձակվողներին արդեն շարտել էին քաղաքի մատույցներից 15 կիլոմետր հեռու:

Նորից զորքը բաշխվում է քաղաքի բնակիչների տների վրա: Այդպես մինչեւ հոկտեմբերի 10-ի երեկոն: Անդրանիկը զորքը նախապատրաստում էր առավոտյան Սիսիան վերադարձի: Սակայն ռուքաթը շաբաթից շուտ եկավ: Հաջորդ օրը, օրվա կեսին, երբ զորքը ուր որ է ճանապարհվելու էր, Դարաբաղից լուրեր են գալիս, որոնք հարկադրում են ոտքը կախ գցել: Աղբբեջանի կառավարությունը, Գանձակում գտնվող թուրք Նուրի փաշան հայտարարություն էին արել Զանգեզուրի բնակչությանը՝ ենթարկվել, հպատակվել Աղբբեջանի կառավարությանը եւ այդպիսով հեռու մնալ ավելորդ բարդություններից, որոնք կարող էին արյուն պահանջել: Ըստ որում, Դարաբաղից եկած սուրհանդակները հայտնում էին, թե թուրքերը մտել են Ծուշի, եւ քաղաքը անհապաղ հպատակվել է նրանց: Միայն այս լուրը, վկայում է օրագրողը, տեղիք է տալիս նրան, որ Գորիսի ինքնապաշտպանական 1-ին վաշտի մոտ կեսը լքում է կամովին ընդունած ծառայությունը եւ աճապարում տները:

Գորիս քաղաքի ու զյուղերի բնակչության պարագլուխները զինվորական ներկայացուցիչների հետ հավաքվում են ժողովի: Բնության հարցը կտրուկ էր՝ առանց կովի հանձնվել՝ արշավող թուրք զորամասերին, թե՛ կրծքով կանգնեցնել նրանց առաջխաղացումը: Անդրանիկն ասել է՝ «Միակ միջոցը կովելն ու պատվով մեղմելն է», եւ հետո էլ ավելացրել՝ գործը, բայց ոչ շատ խոսելը: Որոշեցեք, դիմել է Անդրանիկը ներկաներին, խոսքը ձերն է, որը նախընտրեք ըստ այնմ էլ կլինի ձեր հանձնարարությունը իմ զորամասի այս եւ վաղվա օրվան: Ներկաների կարծիքները բախվում են: Վաթսունմեկ ներկաներից քսանյոթը քվեարկում է վճռական դիմադրության օգտին: Քը-

սանձեկը դեմ են: Նշանակում է մյուսները՝ ձեռնպահ: Զինվորական գործիչները մամն արդյունքով մարտի մեջ մտնելը հուսալի չեն գրտնում: Ուստի խորհրդի են մատում նրանք՝ առանց քաղաքական մարդկանց մասնակցության: Նույն օրը Անդրանիկի գործի մի մասը բռնում է Միսիանի ճամփան: Մյուսը ոտքի վրա էր վաղ առավոտից, երթը պետք է լիներ քաղաքի կենտրոնից: Մեկնելուց առաջ, ի գիտություն գործի, տեղական ռազմական ուժերի եւ Գորիսի բնակչության, Անդրանիկը հայտնում է տեղացիների թույլ տված անվճարականությունը, ակնարկում է դրանից բխող հնարավոր վնասը եւ պարտավորեցնող եզրակացությունը, այսուհետեւ ինքը պարտավոր է ավելի զգուշ լինել, ավելի պատասխանատու եւ որ «այդ անվճարականության հետեւանքով ինքը եւս ստիպված է խուսափել կոմից», թեեւ համոզված, որ ճանապարհը մեկն է, եւ դա ոչ գաղթն է, ոչ էլ թուրքերին արտաքսը ընդունելը, այլ՝ անմահաց կոմիլը: «Պետք է կովել, եւ եթե պիտի մեռնի՞մք, գեթ պատվով մեռնի՞մք»: Օրագրողը շարունակում է վերապատմել իր բառերով. «Ի վերջո ամենամկիրական հիշատակներու անուանով երդում ըրավ, հայտնելով, որ ճիշտ է Գորիսեն դուրս կելլե, բայց չի հեռանար, գործի մեկ մասը միշտ շփման մեջ կը պահե քաղաքի հետ, եւ եթե շրջանը վճռապես, անկեղծորեն որոշե կովիլ, առաջին հրացանի հարվածին ինքը պատրաստ է, պարտավոր է օգնության գալ»:

Այս խոսքերից հետո գործնաւոր քայլում է դեպի Միսիան:

Սա էլ յուրօրինակ դժվար դեպք էր Անդրանիկի կյանքում: Տվյալ պահին իր գործնաւոր կազմը լրջորեն նվազել էր: Թուրքերը թվապես ավելի էին եւ զենքով առավել: Բնակչության մեջ էլ զգուշողական տարակուսանքներ կային: Կարծիքներ էին շրջում, թե իրենց վճռական լինելու դեպքում տաճկական գործերը օգնության կգան Ադրբեջանին¹:

Գնում են եւ Անդրանիկի զինվորները, եւ տեղացիների «Ծուշու» եւ «Գանձակի» գնդերը²: Ավելի ճիշտ՝ վերադառնում են:

Զալալօղլում թուրքերի երթը կանգնեցնելուց եւ նրանց ճամփան շեղելուց, Դիլիջանից Սեւան ճանապարհվելուց հետո հեշտ չէին օրերը Անդրանիկի համար: Զորքը Սեփմի լեռնանցքից դուրս բերելուց հետո քանի անգամ նրա դիմաց դուրս եկան թշնամու քանիցս

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թթ. 7—8: ² «...հարուածող կորամասը», էջ 112—123:

առավել ուժերը խոյուն, առավել եւս՝ Նախիջեւանում: Նույն վիճակն է խմորվել Զանգեզուրում: Թուրքերը լավ գիտեին այդ մասին: Նրանց բանակները Թիֆլիսից եկող երկաթգծով մարտեր մղելով, ձգտում էին առաջ ու առաջ, Բաքվում հեղափոխական կոմունան խեղդելու, քաղաքի հայության հետ արյան հաշվեհարդար տեսնելու համար: Եվ մայում էին հեռվից Զանգեզուրի ու Ղարաբաղի բարձունքների կողմը, երազելով արյան մույն հեղեղը հայության բնօրրան այս վայրերում: Դրա համար պետք էր Անդրանիկին սաստել, ահուսարսափել մեջ գցել նախքան նրա հետ հանդիպելը: Այդ քայլը իր էությունը հարմար է գտել թուրք հրամանատարներից ոչ անհայտ՝ Նուրի փաշան: Նա հանդես է գալիս Անդրանիկի գործադարական տաղանդը արհամարհող մեծամիտ հայտարարությամբ եւ Անդրանիկի դեմ ուղղված զրպարտչական գրություն է տարածում: Անդրանիկը քաջ ու հնարամիտ գործադար չէ, այս էր պետք նրան հոշակել, ու մյուսներին հավատացնել, Անդրանիկը, հաւարակ մի բան է, որ միշտ էլ պարտվել ու փախուստի է դիմել թուրքական զորամասերի առջեւ: Դա եղել էր օգոստոսի 15-ին: Հետո էին այն ժամանակ Անդրանիկն ու Նուրի փաշան միմյանցից: Հիմա Նուրի փաշան մոտակայքում էր, լեռներից ցած, որտեղից վեր նայելով հոխորտում էր, լավ իմանալով, որ Անդրանիկի դրությունն առանց այն էլ դրություն չէ: Անցյալում չէր պատասխանել Անդրանիկը, բայց հիմա, զանգեզուրյան օրերի այս դժվար պահին, այլեւս վաղվան չի թողնում իր խոսքը:

— Ես կարդացի Ձեր հայտարարությունը, եւ գիտեմ, թե ինչ զորապարտանքներ եք շարտել իմ հասցեին: Այդ ե՞րբ եմ ես պարտվել եւ ե՞րբ եմ փախուստի դիմել: Դուք ձեզ հետ եղածն եք վերագրում ինձ. «Ընդհակառակը, այդ դուք եք այսօր իմ առջեւ բարոյապես պարտված», — հոշակում է Անդրանիկը, եւ մեկ առ մեկ հիշեցնում իմ 40 ֆիդայիների առաջ ձեր 1000-անոց գործի փախուստը Սաւունի կոմիվների ժամանակ, Մուշի Առաքելոց վանքի տակ եւ դարձյալ Մուշի Գումեր գյուղի տակ: Հիշեցնում է նաեւ Բալկանյան պատերազմի օրերն ու հետագայում Բիթլիսի գրավումը: Եվ բերում է թարմ օրինակ՝ Խոյի կոմիլը, որտեղ ինքը քաղաքի մատույցների տակ ստիպեց, որ մեծաքանակ հակառակորդը նահանջի դիմի, թողնելով իր մի քանի զնդացիներն ու հրանոթները: Գուցե թե ինչ-որ բան մոռացել է Նուրի փաշան: Անդրանիկն օգնում է նրան. «Եթե չեք հիշում, կարող եք հարցնել Յավեր փաշային»: Յավերը բուղարների դեմ կովելիս Անդրանիկին գերի էր ընկել, պետք է որ հիշեր ու հիշեցներ:

Առանց հիշեցնելու էլ Նորի փաշան պետք է որ իմանար մանկություն կոնվկենը, որոնց մասին այս պատմության վերին էջերում ասվեցին: Բաց ենք թողել միայն Գոմերի կոնվկ: Այս դեպքից շատ տարիներ հետո, 1925-ին, Անդրանիկն այդ կոնվկն է համարել իր կյանքի ուրախ օրը («ուրախ պահ»): Գոմերը Մշո դաշտի մեջ սուրբ Հովհաննես վանքի տակ գյուղ է: Կոնվկը եղել է 1904 թվականին: Այսպես է գրել՝ «Կոնվկը կը մղեի տասնեայոթը զինվորներու հետ 1800 թուրքաբուրդ ուժերուն դեմ: (1500 կանոնավոր զինվորներ էին): Այս կոնվկն մեջ մեզի հետ էին երկու հայ կիներ, որոնք դիրքեր կը շինեին մեզ համար եւ Եսառ (Իսառ) գյուղացի տեր Բերովբե քահանան, որ զենքը ձեռքին կը կուներ թշնամիին դեմ»:

Այդ կոնվկը, ասում է Անդրանիկը, «փոքրիկ խումբը» մղել է «հպարտ կամքով եւ մաքուր հայրենասիրությամբ», «շահելով հաղթանակը», «այդ պահը իմ ամենաուրախ օրն էր»:

Այո, Անդրանիկը չէր թաքցնում եւ ի լուր ամենքի, Սեւանից դուրս գալուց առաջ, հայտնում էր, որ անցնելու է Զուլֆան, կասկելու է անգլիական զորքի հետ եւ առաջ է գնալու դեպի ձգողական Վան: Բայց մա անգլիացիներ տեսնելու փոխարեն, եւ այն էլ ոչ թե որպես զորավիճ, այլ իր դեմ, գերմանացիներ տեսավ Խոյուն: Գուցե Նորի փաշան այդ էր գրպարտում, հռչակելով, թե Անդրանիկը անգլիական կառավարությունից «ոսկի է կաշառք վերցրել»: «Եթե աշխարհում մի երկիր կա, որը համակ կաշառակերություն է, այդ ձեր երկիրն է եւ ձեր կառավարությունն ու ձեր պաշտոնատար անձինք»: Այսպես է պատասխանում Անդրանիկը, մոտենալով իր գլխավոր խոսքին:

«Դուք ձեզ հերոս եք կարծում: Բայց աշխարհի պատմությունն է վկա, որ դուք հերոս եք միայն անմեղ ու անզեն ժողովրդի դեմ, մի բան, որը հենց ե՛ս լավ գիտեմ»: Մի բանի բառ է սա, բայց հերոսության անդրանիկյան պատկերացման ելակետը. հերոսը կոտորածի չափով չպետք է որոշվի, այլ փրկածի եւ ազատագրածի: Այդ ո՛ր թուրք զորավարն է, որ կարող է դրանով հպարտանալ, մանկ այս է, որ առանց բառ-բառ ասելու է հասկանալի դարձնում. «Նրանից հետո, որ ամբողջ աշխարհն իմացավ, թե որքան արյունոտ լինում է ձեր կառավարությունը եւ որքան անզգ քաղաքականություն է մա վարում, դուք ձեզ քաղաքակիրթ տերության պաշտոնյա եք համարում եւ հայտարարություններ անելով անմեղ ժողովրդին ուզում եք գցել ձեր հյուսած ծուղակը»: Այ դրանում, բացականչում է Անդրանիկը, դուք կարող եք հաջողության հասնել եւ բազում անմեղ մարդկանց արյուն-

նը հեղելու պատճառ դառնալ, բայց, մեկ է, դուք մեզ դրանով չեք խաբի: Վերջում գորականի մնաս բարովն է. «Կամոքն աստծո մենք շուտով կհանդիպենք»:

Ծառ բան էր հորինվում: Մեկին ցանկալի էր Անդրանիկին վարկաբեկել, մյուսին՝ հռչակել, որ մա մեռել է: Եվ լուրը հասնում էր երկրից երկիր: Մոսկվայի հաճախարարությամբ Կովկասի ու Անդրկովկասի գործերին մոտ կանգնած Օրջոնիկիձեն 1918-ի հոկտեմբերի 12-ին հեռագիր է հղել Լենինին եւ քառասյին մի վիճակի նկարագրության մեջ հիշատակել Անդրանիկի անունը՝ ինչպես որ լսել է, ինչպես որ տարածված լուրերն են եղել. «Ծուշու եւ Զանգեզուրի զավառները թուրքերը գրավել են: Բնակչությունը համատրեն դիմադրում է: Անդրանիկը դավաճանաբար սպանվել է Ղարաբաղում»:

Այս լուրը Երեւանում ավելի վաղ էր տարածվել: Մեպտեմբերին Երեւանում լույս աշխարհ է եկել բոլշեիկյան «Խոսք» թերթը, որն էլ իր առաջին համարում հայտարարել է մույնը. «Զանգեզուրում հայերի ձեռքով սպանվել է հայտնի խմբապետ Անդրանիկը»: Թերթերից մեկ ուրիշը, ռամկավարականը, աշխատել է իր հաղորդման մեջ մանկ հավաստի եւ փաստացի երեւալ. իբրեւ թե Զանգեզուրում հայերի ձեռքով Անդրանիկի սպանվելու լուրն առնելուն պես, նրա զինակիցներից Սմբատը, որն այդ ժամանակ գտնվել է Նոր Բայազետում, շտապ վերադարձել է Զանգեզուր՝ քննություն կատարելու: Խոսակցություններ էին գնում, թե այս բոլորը կառավարության սարքածն է, մա դա անում է այն նպատակով, որ ազատվի իր հետ Անդրանիկի գծությունից թխած պատասխանատվությունից, գուցե մանկ՝ Անդրանիկին ու նրա զորքին անպատիժ թողնելու պատճառով թուրքերի ճնշումներից: Օրջոնիկիձեն 1919-ի հունվարին Լենինին հղած հեռագրում հիշատակում է Անդրանիկի անունը, որն ինքնին ասում էր, որ մա սպանված չէ՝:

Օրջոնիկիձեն, եթե ուշադիր լիներ, ավելի վաղ կարող էր ուղղել իր սխալը: 1918-ի հոկտեմբերի 18-ին Գորիսում տպագրվել է մեծ քանակով տարածվել էր «Զանգեզուրի հայ ժողովուրդ» վերտառությամբ թերթիկ, որում հենց ապրող եւ գործող Անդրանիկի անունն էր: Նրա գլխավոր միտքն այս էր՝ Զանգեզուրի հայ ժողովուրդը «եթե կոտ շարքերով, իբրեւ մի հոգի, մի մարմին դարձած խմբիկ պաշտելի Անդրանիկի շուրջը եւ կուրծքը դեմ տա թշնամուն», կշար-դի իր բոլոր թշնամիներին:

1 Ն. տ., ց. 1, գ. 7, թթ. 2—3 (քննադիր թերթերն է): 2 Գ. Կ. Օրջոնիկի-ձե, Статьи и речи. Т. 1, 1956 г., с. 45. 3 «Խոսք», №1, 1918 թ. 4 Գ. Կ. Օրջոնիկի-ձե, Там же, с. 64—65. 5 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 43:

նոր հաստատությունները հաստատվելու են: Առաջինը խոսք տանք հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովին: Անդրանիկի՝ հունիսի 5-ին Դիլիջանից դուրս գալուց առաջ, նա հրաման էր հղել ու պահանջել այնտեղից դուրս չգալ, մնալ այդ շրջանում, մինչև որ նրան փոխարինող զորք կուղարկվի: Եվ ահա հուլիսի 6-ին Քանաքեռի իր հրամանատարական կայանից նա համաքանակային հրաման էր արձակել Անդրանիկի զորամասը հայկական կորպուսի կազմից դուրս հռչակելու մասին, պատճառաբանելով, որ «ինչպես Անդրանիկը, այնպես էլ նրա զորամասը ոչ միայն ընդհանուր գործին օգուտ չեն բերում, այլ, ընդհակառակը, վնասում են նրան»: Չի գլացել կորպուսի հրամանատարը շարունակության մեջ ոչ միայն մնալ, որ Անդրանիկը «մշտապես չի կատարել իր մարտական հրամանները», այլև նրա վրա բարդել է «խաղաղ բնակչության նկատմամբ մշտապես թալան ու բռնություններ» գործադրելու մեղադրանքը¹:

Մենք մտածված ենք Նազարբեկովի բառերը չակերտների մեջ, նույնությամբ բերում: Որովհետև ընթերցողը տեսավ, թե հունիսի 5-ից մինչև հրամանի օրը՝ հուլիսի 6-ը, Անդրանիկը ինչ «թալան ու բռնություններ» կարող էր կատարել եւ կատարե՞լ է արդյոք: Ահա թե հանգամանքները մինչև որ աստիճան կարող էին ծնել փաստերը եւ դա հարկադրել անելու մինչև իսկ Նազարբեկովին, որը բոլորից լավ գիտեր, որ նման բան չէր կարող լինել ու չէր եղել, այն էլ մինչև հուլիսի 6-ը, երբ Անդրանիկի երթը Հայաստանի գյուղերով խաղաղ ու անկրակոց էր եղել, իսկ Ջուլֆայով անց ու դարձի ընթացքում եղած կրակոցները թալան ու բռնություն չէին, այլ թշնամու հարձակման դեմ պաշտպանություն: Ուրեմն, Նազարբեկովը ուրիշ էլք չի ունեցել եւ այդպես պետք էր գրել «պատճառաբանելու» համար Անդրանիկի նկատմամբ հայոց կառավարության ղեկավարների հրապարակային մերժողական դիրքը, այլև կոծկելու եւ սքողելու հունիսի 4-ի նրա բացարկի հանգամանքները: Եվ դա անում էր Անդրանիկի մեծ բարեկամ, նրա նկատմամբ հոգատար եւ ողորմիտ Նազարբեկովը: Անդրանիկի զորամասը դուրս դնելու մասին իր հրամանով Նազարբեկովը կառավարության առջեւ ըստ էության այնպիսի պարտք էր կատարում, ինչպիսին որ կառավարությունը՝ հունիսի 4-ը թելադրողների առջեւ: Դրանից հետո Հայաստան Հանրապետության կառավարությունը այդ փաստաթուղթը հիմք ընդունելու մասին ամեն անգամ իր պարտքն էր համարում տեղյակ պահել

¹ Ն. տ., ֆ. 200, ց. 1, գ. 112, թ. 17:

թուրքական պետության ղեկավարությանն ու բանակային հրամանատարությանը, երբ նրանք Անդրանիկի զորամասի գոյությունը մատնացույց էին անում որպես 1918-ի հունիսի 4-ի պայմանագրի խախտում:

Գուցե ամենից նշանավորն էր Անդրանիկն իր կարծիքով, բայց միայնակ չէր: Հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագրով հայկական կողմը ըստ էության «հանձն էր առնում օգնել Թուրքիային ընդդեմ դաշնակիցների», այսինքն՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ամերիկայի ու նաեւ Ռուսաստանի: Նույն այդ փաստաթուղթով Հայաստան Հանրապետության կառավարությունն էլ պարտք էր ստանձնում «թուրքերի կողքին կովել ընդդեմ... Ջոր. Անդրանիկի, որովհետեւ ազգային մեծ հերոսը մերժել էր ընդունել «Պաթումի տիքթաթ»-ը եւ արեւմտահայ դատի գերեզմանումը»¹:

Այնպես որ, եթե այս տեսակետից մոտենանք, կարող ենք ասել, թե Նազարբեկովը այնուամենայնիվ անհամեմատ չափավոր էր: Որպես մեղք նա ընդամենը թալանն ու բռնություններն է բարդել Անդրանիկի վրա եւ իր հրամաններին չենթարկվել: Գուցե ենթադրվել է, թե այս ձեռով կարելի կլինի վերջ տալ Անդրանիկի կապակցությամբ թուրքական կողմի հոխորտագրերին: Բայց երևում է, որ՝ չէ: Թուրքական կողմը շարունակել է պնդել Անդրանիկի նկատմամբ վճռական իր պահանջները: Պետք էր կծիկը քանդել եւ ազատվել Անդրանիկի պատճառած հոգսից, որքան էլ հոգսը, որ կար, իր արմատով Անդրանիկի պատճառածը չէր: Հարցի լուծումը վերապահվում է... «օսմանյան կառավարության մեծարգո զինվորական մինիստր, նորին գերազանցություն Էմվեր Փաշային»: Այս վերտառությամբ 1918-ի հուլիսի 17-ին պաշտոնական ամսակ է առաքվել Կոստանդնուպոլիս: Հայաստան Հանրապետության կառավարությունը «իրեն պատիվ է համարում» իրազեկ դարձնել «Նորին գերազանցությանը», որ Անդրանիկ փաշան «խուսափում է հանրապետության կառավարությունից, իմանալով, որ զինվորական դատի պիտի տրվի» կառավարության ռազմական մինիստրի հրամանները չկատարելու համար: Եվ Անդրանիկի մասին երկու գաղտնիք է հայտնվում, մեկը՝ ետին թվով, մյուսը որպես սպասվելիք: Ետին թվովը Ջուլֆայի կամրջով անցն է դեպի Վան, սպասվելիքը՝ «ուժեղ բանակ կազմելու», սեպարատ պետություն ստեղծելու եւ Թուրքիայի վրա հարձակվելու նպատակը: Եվ այսպես, Թուրքիան զգուշացվում է անդրանիկյան վտան-

¹ Գերսամ Ահարոնեան, Մեծ երապի ճամբուն վրայ, Պ., 1964 թ., էջ 111—112, ճան.՝ Ա. Չելեպեռե, էջ 506—507:

գի՛ց: Իսկ թե ինչ էր մնում անելու թուրքական կողմին, ամփոփված էր նամակի վերջին բառերում. «Խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել նրան վերջնականապես ջախջախելու համար»: Ստորագրել են կառավարության նախագահ Հովհ. Քաջազնունին, զինվորական նախարար Արամ փաշա Մանուկյանը, Հանրապետության խորհրդի նախագահ Սահակյանը¹:

1918-ի սեպտեմբերի վերջին օրերին Ալեքսանդրապոլում է գրավել վերը բերված փաստաթուղթը բխեցնող հունիսի 4-ի պայմանագիրը հայությանը պարտադրողներից Խալիլ փաշան: Հայ դիվանագետ Ա. Ջամալյանը այցելել է նրան: Խալիլն շտապել է ասել, որ «իր ստորադրյալներն ու Ադրբեջանի կառավարությունը գանգատվում են, որ Անդրանիկը ոչնչացնում է թուրք բնակչությանը»: Պարզ երեվում է, որ հայոց ղեկավարների վերոհիշյալ եղյակի գրությունը նկատի ունենալով է նա շարունակել, թե՛ «ինքը պատժիչ գործախուժք չի ուղարկի Անդրանիկի դեմ», շատ մեծահոգի է, այլ կսպասի, որ «նախ հայոց պատվիրակություն մեկնի նրա [Անդրանիկի] մոտ»²: Գաղտնիք չկա՝ պահանջում է, որ կառավարությունն ինքը սաստիք նրան եւ չձգձգի բաթումյան պայմանի կատարումը:

Խալիլ փաշան Երեսնում արժանացել է վարչապետ Քաջազնունու պատվավոր ընդունելությանը: Ծոշափված հարցերից մեկը վերաբերել է դարձյալ Անդրանիկին: Կառավարությունը պետք է պաշտոնապես հայտարարեր Խալիլին, որ ոչ մի կապ չի պահպանում Անդրանիկի հետ: Խալիլը, սպառնալից ասել է, թե Կ. պոլսում լուրեր են շրջում, որ Անդրանիկը գործում է Հայաստանի կառավարության հորդորանքով եւ նրա ցուցումով է հանգրվանել Ջանգեզուրում: Վարչապետը պաշտպանվում է, ասելով՝ 1. Անդրանիկը Ջանգեզուր է մըտել ոչ թե Հայաստանի տարածքից, այլ Նախիջեւանի, որը Թուրքիայի հովանավորության ներքո է, 2. եթե Անդրանիկը մտնի Հայաստան, ապա կզինաթափվի եւ դատի կտրվի, որը նրան հայտնի է, այդ պատճառով էլ խուսափում է Հանրապետության սահմանն անցնելուց:

Անդրանիկի հարցը թուրք պաշտոնյայի համար քաջաբերվելու ատիթ է ծառայել: Ամեն ինչ ասել է լիակատար մերկությանը եւ հետո էլ թափելով իր սրտի ողջ մաղձը. մենք թուրք ենք եւ մեր երազանքն է անխաղձի կապ հաստատել մեր եղբայր Թուրանի հետ, չցանկանալով, որ այդ միացման ճանապարհին որեւէ օտարի տիրապետություն գտնվի³:

Խալիլն իր իմացածը իր կարողացածի ձեռով է ասում, Քաջազնունին՝ իր:

Քաջազնունին սրտի կամոք չէր դժգոհ Անդրանիկից: Բայց դժգոհ էր: Դժգոհ էր ոչ այնքան իրեն իսկ Անդրանիկի վարքագծից, որքան այդ վարքագծի թուրք-պետական անդրադարձից: Անդրանիկը իր գորքը չի ցրո՛ւմ... չի՛ գալիս ծնկաչոք իր մեղքերին թողություն խնդրում: Ինչո՞ւ պետք է ցրեր: Այո՛, սա արտառոց դեպք էր պատեխնդրում: Ինչո՞ւ պետք է ցրեր: Այո՛, սա արտառոց դեպք էր պատեխնդրում, արյուն են թափում, իսկ վերջում, որպես կանոն, սեղանի շուրջը նստում, վճիռները կայացնում են քաղաքագետներն ու դիվանագետները: Հետաքրքիր է, պատերազմների պատմության մեջ կա՞ որիշ մի դեպք, որ գործառններից մեկն ու մյուսը գենքը վար չի դրել, չի խոնարհվել, երբ ավարտի պայմանագրերն արդեն ստորագրվել են: Եթե կա, ուրեմն սա էլ այդ դեպքերից մեկն է, եթե չկա, ուրեմն, իրոք, սա բացառիկ է: Գուցե դա էլ ռազմարվեստի պատմությունից Անդրանիկի անգիտությունից է: Կարողացա՞՞ծ լինեք, այդպես չէր վարվի: Սա Սեպուհի կամ Սիմոն Վրացյանի չգրվածքի տողերից մեկն է: Այ թե ինչ ասել է ուժերի հարաբերակցություն. պետք է ոչ թե մի, այլ տասնյակ, մի քանի տասնյակ դիվիզիաներ մինչեւ վերջին պահը ու վերջին պահից էլ հետո ոտքի վրա լինեին, որ պարզ լինեին ճիշտն ու սխալը, մեղավորն ու անմեղը: Պատմությունը քալլ առ քալլ նվազեցրել էր հայ ժողովրդի թվաքանակը. կրճատել էր նրա հողերը եւ գեներն ու թորքը նվազեցնելով, նրան մղել էր փակուղի: Իսկ հայի մի զավակը, Թորոսի որդին, դեռ հին հաշվով էր գործում: Հին էր Անդրանիկը ու հնացած: Թող այդպես լինի, թող նորերը գան ու նոր երգեր երգեն...

Անդրանիկն իր կառավարության ենթակայությունից իրեն կամովին դուրս էր դրել՝ համոզված, որ դրանով իսկ ինքն ու իր զինվորներն առաջվա պես մնում են հարվածային տեսադաշտի առաջին գրծում: Թող կառավարությունն իր համար պատասխանատվության պարանը վզից հանի: Դա նույնիսկ լավ էր եւ այդ նաեւ Անդրանիկի ցանկությունն էր՝ հօգուտ հանրապետության հոգսերի թեթեւացման եւ վիճակի ամրապնդման: Բայց որ կլինեք նաեւ կառավարության գերագույն անձանց հատուկ խնդրանք իրեն «վերջնականապես ջախջախելու համար», դա կարող էր վեր լինել նրա բոլոր սպասելիքներից: Գերագույն Անձինք խիստ էին զայրացած: Բայց դա չէր վատը, այլ այն, որ իրար էին փարվել դիվանագիտությունն ու զայրությունը:

1 Ըստ «Սփյուռք» հանդեսի, №17, Բ., 1990 թ.: 2 «Հորիզոն», №209, 15.10.1918 թ.: 3 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 36, թթ. 102—107:

Տեղեկացումներ են արվել նաեւ Ադրբեջանի կառավարությանը: Վերջինս շատ էր անհանգստանում. Անդրանիկի գործամասի Զանգեզուրում գտնվելը խանգարում էր Զանգեզուրը նվաճելու եւ Ղարաբաղում լիիջխան տիրապետություն հաստատելու նրանց նկրտումների իրականացմանը:

Ադրբեջանի կառավարությունը Զանգեզուրը համարում էր իրենը: Այդ պատճառով էլ Զանգեզուրի տարածք Անդրանիկի մտնելու առաջին իսկ օրերից նա սկսում է խոր անհանգստություն ապրել: 1918-ի օգոստոսի 15-ին Վրաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Զաֆարովը «իր կառավարության հանձնարարությամբ» Վրաստանում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցչին բողոք է հղել, որ «գեներալ Անդրանիկի գործամասերը Հայաստանի սահմաններից շարժվել են դեպի Ադրբեջանի սահմանները եւ գրավել Զանգեզուր գավառի մաս կազմող Գորիս բնակավայրով հանդերձ»: Եվ դա էլ որակվել է որպես «ոչ-բարեկամական» քայլ: Զանգեզուր մտնելը նշանակել է Ադրբեջանի սահմանը թափանցել, որն էլ հենց դիտվել է առիթ, որ «երկու հանրապետությունների միջեւ չեն կարող պահպանվել բարեկամական հարաբերությունները»: «Իմ կառավարության անունից ամենավճռական բողոք հայտնելով Ադրբեջանի Հանրապետության սահմանները հայկական զորք մտցնելու առթիվ,— գրում է Զաֆարովը,— խնդրում եմ... ամենաարտակարգ միջոցներ ձեռք առնել այդ գործամասերը Ադրբեջանի սահմաններից ետ քաշելու համար»: Ըստ որում Զաֆարովը սպառնալիք է կարդում: Եթե նշված պահանջը չկատարվի, ապա Ադրբեջանի կառավարությունն այլևս հետեւանքների համար ոչ մի պատասխանատվություն չի կրի. «հետեւանքը» գեներալ էր լինելու եւ արյունահեղությունը: Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը 1918-ի օգոստոսի 17-ին Ադրբեջանի ներկայացուցչին հղած պատասխանում չի ուզում հարցը սրել. «Ինչպես գեներալ Անդրանիկը, այնպես էլ նրա ամբողջ գործամասը հայկական զորքերի կազմից ու ցուցակներից հայկական կորպուսի հրամանով վաղուց հանված են այն բանից հետո, երբ նրանք հրաժարվել են ճանաչել Հայաստանի հանրապետության իշխանությունը եւ նրա պաշտոնատար անձանց, չենթարկվելով նրանց»: Դիվանագիտական ներկայացուցիչը պարտք է համարում ավելացնել, որ գեներալ Անդրանիկն ու նրա գործամասը ոչ մի կապ չունեն հայկական ազգային գործամասերի հետ, հստակ կերպով ընդգծելով, որ «Հայաստան Հանրապետության կառավարությունը ոչ

մի կերպ չի կարող պատասխան տալ» Անդրանիկի գործամասի «անպատասխանատու գործունեության» համար: Այս պատասխան գրությունն այնքան հրատապ է գտնվել, որ երկու օր հետո Զաֆարովից բացի ուղարկվել է Կովկասում Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագիտական պատվիրակություններին եւ օսմանյան պետության ներկայացուցիչ Աբդուլ Քերիմ փաշային:

Գուցե թե վերը շարադրված ամբողջ որոշակին այնքան չի պարզում հարցը, որքան այդ «անպատասխանատու գործունեության» քառերը: Ադրբեջանական կողմը, որ գրությունը հղել էր օգոստոսի 15-ին, գեներալ Անդրանիկին մեղադրում էր նրանում, որ նա «ներխուժել է Ադրբեջանի Հանրապետության սահմանները»: Հարց է ծագում, ադրբեջանական հանրապետության այդ ի՞նչ սահմանների մասին է խոսքը: Վերելում մենք տեսանք, որ Անդրանիկը եղել է ընդամենը բուն Զանգեզուրում, որ դեպի Գորիս եւ Միսիան նա եկել է Նախիջեւանից Կապան ճանապարհով, ուղիղ, ոչ աջ է թեքվել եւ ոչ էլ ձախ: Ի՞նչն է այստեղ Ադրբեջան: Սրան պետք է հայկական հանրապետությունը ոչ միայն պատասխաներ, այլեւ պատասխան պահանջեր: Այդ որ օրվանից էին Անդրանիկի անցած այդ ճամփաներից մեկն ու մյուսը Ադրբեջանի սահմաններ եղել կամ նույնիսկ համարվել: Թուրքերի քաջալերանքը զրգոել էր Ադրբեջանի դեկավարության ախորժակը: Եվ եթե այսպիսի կեղծիք է թույլ տրվում, ինչո՞ւ է պետք զարմանալ, որ կարելի էր նաեւ Անդրանիկի նկատմամբ, մեղմ սասած, զայրույթ լինել, անկախ նրանից թե որտեղ էր նա լինում եւ ինչ էր անում:

Նազարբեկովի հրամանը հիմք է ընդունվել եւ կրկնվել ամեն պատեհ եւ անպատեհ առիթով, բայց երբեմն էլ նաեւ հավելումով, այսպես սասած, ավելորդ գլխացավանքից հետո մնալու համար: Մի այլ դեպքում, օրինակ, Հայկական կառավարության մի այլ պաշտոնական փաստաթղթում ասվում է, թե Անդրանիկի գործամասը հայկական կորպուսի կազմից հանվել եւ «ներկայիս Հայաստանի տարածքից հեռացել է» Հայաստանի կառավարության կազմվելուց առաջ: Սա ճիշտ է, իրոք, հունիսի 5-ին, երբ նա շարժվեց դեպի Նախիջեւան, կառավարությունը դեռ ավարտում չէր ձեւավորվել: Բայց հիմա էլ ասվում է, թե նա «Զանգեզուր եւ Ղարաբաղ թափանցել է ոչ թե Հայաստանից, այլ Թուրքիայից», կոնկրետացնելով՝ նախկին Նախիջեւանի գավառից: Նախիջեւանի գավառը, իհարկե, երբեք էլ Թուրքիա չի եղել, այլ, պարզապես եւ ճշտորեն, նկատի է առնվում նրա

1 Ն. տ., ֆ. 276, ց. 1, գ. 42, թ. 7: 2 Ն. տ., ֆ. 200, ց. 1, գ. 112, թ. 6:

վերադարձը խոչից: Եվ դարձյալ ինքնապաշտպանական ուժնացումներ. Անդրանիկը չի որոշում մտնել Հայաստանի սահմանները, որովհետև վախճանում է «զինաթափվել եւ դատի տրվել»:

Հայաստանի կառավարությունը ուղղակի տրամադիր է Ադրբեջանի կառավարության եւ ժողովրդի հետ հաշտ ու խաղաղ լինելու եւ հարցերը լուծելու որպես դուռ-դրկից ապրող հարեւաններին է վայել: Զանգեզուրը եւ Ղարաբաղը տվյալ պահին որակված էին վիճելի տարածքներ: Ոչ Հայաստանը, ոչ էլ Ադրբեջանը Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը դեռ իրենց պետականության կազմում չէին հռչակել: Թուրք-ադրբեջանական ջանքերն ուղղված էին այդ տարածքները գործնականում ադրբեջանական սեփականություն համարելու օգտին: Հայկական կողմը սպասում էր խաղաղ լուծման եւ պաշտպանվում էր ադրբեջանական կողմի հարձակումներից: Ուստի Հայաստանի կառավարությունը Ադրբեջանի կառավարությանը հղած փաստաթղթում, վերը նշվածից բացի եւ որպես բացատրություն, հիշեցնում էր. «Ադրբեջանի եւ Հայաստանի սահմանները դեռեւս չեն հաստատվել եւ չեն որոշվել համաձայնության որեւէ ակտով»: Ադրբեջանի կառավարությունը տարածքային պահանջներ էր ներկայացնում եւ նշվածողական զինված քայլեր էր կատարում, ինչպես ասվում էր Հայաստանի կառավարության հասցեագրած փաստաթղթում, ձգտում էր տիրել Գորիսին, «Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի վեճը լուծել իր օգտին, միակողմանի ճնշմամբ, չհարցնելով Հայաստանի համաձայնությունը»: Ուստի «Հայաստանի կառավարությունը վճռական բողոք է հայտնում դեռեւս չավարտված բանակցությունների առարկա հանդիսացող հարցի լուծման նման եղանակի դեմ»: Սա պարզ ու որոշակի նշանակում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը փաստորեն, անկախ ձեռի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից, ժխտում էր Անդրանիկի ինքնապաշտպանական դերի ու գործունեության նկատմամբ Ադրբեջանի կառավարության բողոքը եւ արդարացնում էր նրան որպես հայրենի երկրի, նրա անբաժան հողերի ջերմ պաշտպանի: Դա պետք է, որ պարզ լիներ ինչպես վերը բերվածից, այնպես էլ փաստաթղթի եզրափակումից, որով «Հայաստանի կառավարությունը հույս է հայտնում, որ առաջիկայում, մինչեւ սահմանների հարցի երկկողմանի համաձայնությամբ լուծումը, Ադրբեջանի կառավարությունը կհրաժարվի վիճելի մարզերի նկատմամբ իր իշխանությունը հաստատելուց»¹:

Պատասխան տրվել է, բայց պատշաճ չէ: Իրականությանը հա-

մարժեք չէ: Կառավարությունը լիիրավ էր Ադրբեջանի արարքը նվաճողական անվանել ու գաղութատիրական: Այդ ինչպե՞ս է, որ ի սկզբնական անտի հայկական Սյունիքն ու Արցախը, որոնց բնակչությունը մինչ այդ պահին էլ բացարձակ մեծամասնությամբ հայերն էին, դարձան վիճելի: Ո՞վ էր այդպես հռչակել եւ այդ ինչպես է, որ պետք էր համակերպվել դրա հետ: Սա էլ տարօրինակ է: Գուցե թե պատասխանողը չի ցանկացել արել եւ հույսը դրել է խոսակցության առարկա դարձած ուր որ է գումարվելիք խաղաղության վեհաժողովի վրա: Իրականությունը տվյալ օրերին մոտիկ ժամանակ, 1918-ի դեկտեմբերին, Անդրանիկի գործնախ ուս սպաներ Բորտն ու պոռուչիկ Կոլմակովն են հրապարակել ռուսերեն համակովկասյան թերթում: Հենց թուրքերն են նախահարձակ եղել, այլ ոչ հայերը, այդ նրանք են ցանկացել գրավել Հայաստանի անբաժան մաս կազմող հողերը՝ հոշոտել այնտեղ ապրող հայ բնակչությանը: Օգոստոսի 12-ին մահմեդականները զենքով ու զորքով վրա են տվել Շուշու եւ Գորիսի միջեւ գտնվող Կալա Դարասի հայկական գյուղին: Նրանց էլ օգնել են չորս կողմի մահմեդական գյուղերի բնակիչները: Ութ օր պաշարել են գյուղը, գրում են նրանք, վերջն էլ այրել: Եվ դրանից հետո է, որ մոտակայքի հայ գյուղերն են ոտքի կանգնել: Վտանգը նրանց էր հասնելու: Նրանք տղամարդկանց զորահավաք են հայտարարել, որը հենց կապիտան Բորտն է անցկացրել եւ ինքն էլ դա խոստովանում է ի լուր ամենքի: Միշտ է, զորահավաքի պահանջն ու հրամանը Անդրանիկն է տվել: Եվ ստեղծվել է մարտական ջոկատ: Այս այն պահին, երբ մահմեդականները Կալա Դարասիի հետ հաշիվ տեսնելուց հետո վերջնագիր են ուղարկել Գերենձոր հայկական գյուղին. «Երկու ժամում զենքը հանձնել, թե չէ ձեզ հետ էլ կվարվենք ինչպես որ կալադարասցիների հետ»: Եվ Բորտը հռչակում է եղելությունը. «Ես իմ ջոկատով դիրքեր գրավեցի Գերենձոր-Խանաժախ-Խոզնավար գյուղերի գծով եւ մեր միջեւ սկսվեց դիրքային փոխհրաձգությունը»¹: Սա է ճշմարտությունը: Եթե Ադրբեջանի դիվանագետը իր կառավարության անունից այս եւ այսպես գրեր, դա անկեղծ կլիներ եւ հարցն էլ լուծելու երաշխիք կունենար:

Նույն տեղում էլ ռուս սպաներն ի լուր ամենքի գրել են, թե ինչպես է ադրբեջանական կողմը կեղծում փաստերը: Նույն Բորտը, որ դեկտեմբերի 2-ին առիթ է ունեցել գալու Բաքու, գրել է, որ ինքը այնտեղ կարդացել ու տեսել է, թե ինչպես «Ադրբեջան» թերթը Անդրանիկի ղեկավարած զորամասի վրա «բարդում է բազմաթիվ

կեղծ մեղադրանքներ եւ մտածված կերպով խեղաթուրում է փաստերը»¹:

Խեղաթուրում է, այն էլ ինչպես: Նույն աչդ ժամանակ Ադրբեջանի կառավարությունը բոլոր միջոցներով ամրապնդում էր կապերը արեւմուտքից արշավող թուրքական զորամասերի եւ նրանց հրամանատարության հետ, համագործակցված կոիվ մղելով թե՛ Զանգեզուրը, թե՛ Լեռնային Ղարաբաղը նվաճելու, իրենց պետությանը կցելու համար: Եվ ի՞նչ անբնական բան կար նրանում, որ հարձակումների ենթակա հայությունը պատշաճ կապեր չունենալով երեսնյան իշխանությունների հետ, դիմում էր Անդրամիկի օգնությանը:

Կոիվ է եղել: Երբ մեկն անընդհատ հարձակվել է, օգտվել է իր ուժերի գերակշռությունից, հենվել է իր զորավոր բարեկամ թուրքական բանակի օժանդակության վրա, մյուսն էլ, իր հարազատներին տեսնելով թշնամու սրի երախին մատնված, ինքն էլ է զենք վերցրել: Անդրամիկը սրբություններ ուներ: Բայց դա իր ժողովրդին սրի մատնվելու փաստի առջեւ աչքերը փակելը չէր, ականջները խցանելը: Եղել է նաեւ եռանդուն ինքնապաշտպանություն: Եղել է հակահարձակում եւ ապա հարձակում: Դրանից հարեւանության պատմությունը չի մրոտվել, այլ այն մարդկանց այլանդակ դեմքը, որոնք ձգտել են հայրենի հողի վրա նրա թնաքմատ որդուն ապրելու հագարամյա իրավունքից զրկել²:

Նախիջեւանի կողմից արշավում էին թուրքական զորքերը: Արշավում էին, ձգտելով մինչեւ վերջին մարդը արբել հայկական գյուղերը: Եվ շատ ցավալի է, որ մոտակաչքի թաթարական գյուղերում էլ գտնվում էին բնաջնջման մոլուցքով տարվող մարդիկ: Արգելվում էր ու խափանվում հայության ինքնապաշտպանական դիմադրությունը, բացվում էր նվաճողի ճանապարհը, ուր սկսում էր հորդել անմեղ, անզեն մարդկանց արյունը: Եղել է, որ Անդրամիկը ստիպված ասել է, թե «տեղական թաթարները ոչնչով չեն տարբերվում տաճիկ կառավարությունից իրենց բարբարոսությամբ»: Այդ այն ժամանակ, երբ թույլ չի տրվել «տաճիկ հրոսակներից ներս խուժելու Միսիան եւ կոտորելու տեղական հայ ժողովրդին»³:

Տեղից վեր կացող թաթարական գյուղերի հզորները մեկ էլ պատահաբար հրովարտակ էին հղում հայությանը, թե պետք է հպատակվեք: Այդ կապակցությամբ է 1918-ի սեպտեմբերի 9-ին Զանգեզուրի Կենտրոնական ազգային խորհրդի նախագահ Պարոնյանը

1 «Զնամյա տրուդա», Բ., № 148, 7.12. 1918 թ.: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35, թ. 7: 3 Ն. տ.:

պաշտոնական գրություն հասցեագրել գեներալ-մայոր Անդրամիկին. «Այսօր ստացվեց Սուրխայ բեկի ստորագրությամբ գրված մի գրություն, որով Կոռնիճոր գյուղացոց առաջարկվում է հպատակվել Ադրբեջանի կառավարության ու զենքերը ցած դնել»: Եվ հղում է գրության պատճենը: Լուրեր էին շրջում, թե թուրքերը պատրաստվում են հարձակվելու Կոռնիճոր, Խնածախ եւ Մուղանջուղ գյուղերի վրա, որին նախորդել է ահա Կոռնիճորցիներին տրվող առաջարկը: Կոռնիճորցիք որոշել են ծնկի չգալ: Իսկ ուրիշ ի՞նչ պետք է անեին: Գնային ընդառաջ եւ վզները երկարացնեի՞ն կացնի առաջ: Պարոնյանը Անդրամիկին գրում է. «Դրությունը շատ է կրիտիկական... Կը խնդրեի՞նք Ձեզ անմիջապես օգնության գալ եւ չուշանալ: 2—3 օրից հետո արդեն ուշ կլինի: Հարձակմանը սպասում ենք րոպե առ րոպե»¹:

Առայժմ Զանգեզուրի բնակչության, պաշտոնատար թե անպաշտոն մարդկանց, կարծիքը հարցերի խաղաղ լուծումն էր: Զանգեզուրցին համբերատար էր, չէր ուզում, որ կոիվ ու արյուն լինեք, դուռդրկից հայն ու ադրբեջանցին քիչ չէին հաշտ ու խաղաղ ապրել, դարձյալ կապրեին, եթե անարդարություն չլինեք ու ոտնձգություն: Ինքնապաշտպանություն, այլ ոչ հարձակում, բանակցություն, այլ ոչ զենք ու զրահ: Այդ նպատակով էր Անդրամիկը հրավիրվում, թեեւ զենք կար նրա ձեռքին: Այդ զենքը գուցե թե պետք է սթափեցներ, կլոր սեղանների շուրջը խելք խելքի հրավիրեք: Հայոց գյուղում էլ, ինչպես որ հարեւան ադրբեջանցու հարկի տակ, օրորոցի երեխաներ կային, մանուկ ու ծեր, կային անզեն տղամարդիկ: Ի՞նչ պիտի լինի «զորամասի կես նպատակը Զանգեզուրի շրջանում» հարցը առաջինն Անդրամիկն է տվել Գորիսում շրջանի 16 գյուղերի ներկայացուցիչների ժողովում: Եվ նախորոշվել է ինքնապաշտպանություն: Դա նաեւ այն պատճառով, որ ինչպես ասվել է տեղում, «այլ ընթացք բռնելը անհնարին է, քանի որ» գավառը կղզիացած է եւ միանգամայն կտրված դրսի աշխարհի անցողաբաժից: Ծոշափվում էր նաեւ ծանր վիճակում գտնվող հարեւան Արցախի հարցը: Նրա նկատմամբ հարցը ընթացքը կորոշեք, եթե լինեք դրսից հարձակում, դիրքորոշումը կփոխվեք²:

Դրուրին չէր կապը Զանգեզուրի եւ Արցախի միջեւ: Միակ ձորանամփին, որով կարելի էր կապ հաստատել, ադրբեջանական զինված ուժերն էին բացահայտ ու գաղտնի մշտապես հսկում, կրակ բացելով անցնող խաղաղ բնակչության վրա: Դրությունն ավելի բարդացել էր,

1 Ն. տ., թ. 9: 2 Ն. տ., թ. 12:

ինչպես կերես ստորեւ, երբ 1918-ի սեպտեմբերին թուրքական զորքը ներխուժել է Ծուշի: Անդրանիկը Զանգեզուրը ամրացնելու միջոցների է դիմել, նրա Կենտրոնական ազգային խորհրդի հետ վաղօրոք գույժագիր հղելով Կապանի ազգային խորհրդին. տաճիկները շուտով կարող են երեսալ Զանգեզուրի շրջանում, պետք է անհապաղ շրջանի գյուղերի ամեն 50 տնտեսությունից մեկական զինված լիազոր ուղարկել Գորիս՝ դիրքորոշում մշակելու համար: Նախ պահանջվում է ստույգ պարզել հրացանների ու փամփուռաների առկա քանակությունը: Մինչ այդ հապճեպ կազմվել է զինվորական խորհուրդ Անդրանիկի գլխավորությամբ եւ 19—45 տարեկանների զինակոչ է հայտարարվել: Կարգադրվում է, որ «առանց թույլ կորցնելու» զորահավաք սկսվի նաեւ Կապանում եւ շրջանում՝ «հապաղումը ծանր կլինի եւ ժողովրդի առաջ պատասխանատուն դուք կհանդիսանաք» զգուշացմամբ¹:

Գորիսում եւ Միսիանում տեղական ուսման ուժերը ի մի են բերվում: Զանգեզուրը ոտքի է կանգնում: Ուշադրության կենտրոնը Անդրանիկն էր: Տեղերից հաշվետվություններ էին տալիս նրան, սպասում հրահանգին: Սուրհանդակները համակներ էին տանում Անդրանիկի նստավայր Անգեղակոթ, գնում էին բանավոր խոսքով այնտեղ, որ նա կտեղաշարժվեր: «Հայ տառապյալ ժողովրդի պարծանք փաշա», գրում էր Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ գյուղի հասարակության անունից կոմիսար Հայրապետ Առուշանյանը. «Զանգեզուրի բերդը՝ Խնձորեսկը իր հարազատ եղբայր Տեղ գյուղի եւ այլոց հետ վերջապես որոշեցին դիմագրավել թշնամուն... Մենք Ձեզ եմք ընտրել, անմահ դյուցազուն, քաջն Անդրանիկ, մեր ղեկավարն ու ուղեցույցն աստղը»²:

Ծառ ժամանակ չեղա՛վ, որ խզել եմք Անդրանիկի կապը իր հոգեհարազատ ընկեր, բարեկամ խորհրդատուից: Առանց Հովհաննես Թումանյան-Անդրանիկ Օզանյան կապի լուսաբանման մեկական էջով թերի կմնան նրանց պատմության գրքերը: Պահպանվել է նամակի սեւագիրը. «Միրելի պարոն Թումանյան» հաղորդակցության խախտման հետեւանքով է, գրում է, որ մոտ յոթ ամիս կղզիացումից հետո է վերջապես հնարավորություն ստացել գրելու: Եվ պարզ է դարձնում իր կղզիացման իսկական պատճառները: Դեմ է եղել նվաստացուցիչ պայմանագրին, չի կարողացել հաշտվել այն մտքի հետ, որ դա փաստորեն նշանակում է «թողնել տարիներում երազը»

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 164, թթ. 2—3: 2 2.10. 1918 թ., տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 12:

եւ թույլ տալ, որ թշնամի ուժը առաջ անցնի գնա... «այդ պարագան» իր համար որակելով «ավելի քան անհանդուրժելի»: Հաշվետու վության մասն է: Ով գիտե, խզվել էին կապերը, ինչ իմանար, թե ինչպես է իր եղբայրը իրեն ըմբռնել. «...նկատի ունենալով այն մասը, ստրկացած մթնոլորտը, բոլոր այն դժբախտությունները, որոնք կըսպառնային Հայկական հանրապետությանը եւ հայ ժողովրդին, վճռեցի անցնել Պարսկաստանով եւ միանալ դաշնակից ճակատական բանակին, որու շնորհիվ միայն կը հուսայի փրկել թուրքահայության վերջին բեկորները, իմ այս որոշումս հաղորդեցի մասնավոր պատգամավորության միջոցով վեհափառ կաթողիկոսին, Հայաստանի ապահովության խորհրդի Երեսնի մարմնին... եւ առհասարակ թուրքահայ ժողովրդին»: Կարծես թե բոլորն ասաց, շտապեց իր արածը իր խոսքով հայտնել, եւ եթե սխալ է ու դատապարտելի ինքը, ինչ արած, թող այդպես լինի: Բայց չէ, ազգի մեծ բանաստեղծն ու քաղաքացին չի դատապարտել, չի պարսավել ազգի մեծ զորավարին ու քաղաքացուն: Այդ կերես նրանց առաջիկա հանդիպման պահին, որին նրանք կարոտ էին:

Պետք էր համբերել հինգ ամիս եւս: Նամակը 1918-ի նոյեմբերի 22-ին էր¹, առջեւում՝ արտամաշ Արցախը:

Դ Դեպի Արցախ

Ադրբեջանն Արցախին ուզում էր Զանգեզուրի հետ միասին այն թախտին արժանացնել, որին որ սուլթանը Արեւմտյան Հայաստանին. թոնակցել եւ գցել իր լծի տակ: Սյունիքին սերտ հարեւան էր: Գորիսից խճուղին զառիվայրերով ուղիղ տանում էր Ծուշի, որը Արցախի կենտրոնն էր, լուսավորության եւ մշակույթի համահայաստանյան օջախներից մեկը: Քաջ արցախցիները այդպես քանի դար դիմադրել էին տարբեր կողմերից արշավող զավթիչներին եւ պահպանել իրենց ինքնուրույնությունը: Նրանք այդպես էլ ինքնանկախ էին 1813 թվականին Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ պատերազմն ավարտվելուց հետո կնքված պայմանագրով կամովին Ռուսաստանին միավորվելուց հետո, երբ Հայաստանի մյուս տարածքները մնացել էին Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Ռուսաստանի կազմում արցախցիները կայսերական կենտրոնի ու նրա կովկասյան փոխանորդի առջեւ պարտքերը փակում էին իրենց

¹ Ե. տ., ֆ. 370, ց. 1, գ. 8:

իշխանների (մելիքների) միջոցով, որոնք տնօրինում էին տեղական կառավարման մյուս գործերը: Ավելի ուշ Արցախը, մինչև 1917-ի նոյեմբերը, այդպես ինքնակախ էր Երկազավետարդի մահաճգի մեջ, որպես նրա մի գավառը:

Արցախում ռուսական զորքեր կային եւ պաշտոնյաներ, որոնք գավառից հեռացան Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո: 1918 թվականին Արցախը դարձավ մնաց անցյալի պես ինքնակախ: Կենտրոնում, Օուշում, հայերի գործերը վարում էր տեղում ստեղծված Հայոց ազգային խորհուրդը, ադրբեջանցիների՝ ադրբեջանականը: Հետո նրանց ենթակայությամբ ստեղծվեցին ըստ ազգությունների երկու քաղաքացիական կոմիտեներ, որոնք իրենց հավասարաթիվ ներկայացուցիչներից կազմեցին մի ազգամիջյան կոմիտե՝ մահաճգի ընդհանուր գործերը տնօրինելու համար: Վերջինիս նախագահը հայ էր, տեղակալը՝ ադրբեջանցի: Քանի դեռ դրսից միջամտություն եւ ոտնձգություն չկար, ժողովուրդները հաշտ էին, գործերը խաղաղ: Այսպես Օուշին էր: Մահաճգի Վարանդա, Խաչեն, Դիզակ եւ Զրաբերդ հայկական գավառներում բնակչությունն ապրում, իր հարցերը տնօրինում էր առանց ընդհանուր վարչական մարմինների: Անիշխանությունը հեշտ չէր նստում, իհարկե, բնակչության վրա: Ծավալվում են թալանն ու անկարգությունները, ավազակները մնում են անպատիժ: 1918-ի հուլիսին Օուշիում գումարված հայության առաջին համագումարը ընտրում է Արցախի համահայկական ազգային խորհուրդ, նրա կողմից էլ յոթ հոգուց բաղկացած մի մարմին, որը հանդես է գալիս որպես մահաճգի ընդհանուր վարչական ղեկավարություն, կատարելով թե օրենսդիր եւ թե գործադիր մարմնի դեր: Սրանով փաստորեն հռչակվում էր Արցախի ինքնիշխանությունը, նրա անկախ վարչատարածքային միավոր լինելը, որը չէր ճանաչում Ադրբեջանի գերիշխանությունը, թեեւ դեռ ձեւավոր տեսքի էլ չէր քերվել Հայաստանի Հանրապետության հետ նրա վարչական միասնությունը: Օուշին եւ նշված գավառները ստեղծում են իրենց ինքնապաշտպանական զինված ուժերը: Ահա այս իրավիճակում է, որ 1918-ի սեպտեմբերին տաճկական զորքերի վերոհիշյալ հրամանատար Նուրի փաշան որոշում է վերջ տալ Արցախի ինքնուրույնությանը եւ այն դնել Ադրբեջանի գերիշխանության տակ: Ստրկացման այդ նպատակները հանձնարարված էին իրականացնելու Զեմիլ Զահիդ բեյին, որը Նուրի փաշայի օգնականն էր եւ Արցախի «հարցերի» տնօրենը: Նա սեպտեմբերի 20-ին երեքօրյա վերջնագիր է ներկայացրել Արցախի հայոց հոգեւոր առաջնորդին, պահանջելով, որ

մահաճգի հայությունը հանձնի բոլոր իր զենքերը եւ անասարկելիորեն ենթարկվի Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությանը: Հակառակ պարագայում սպառնում էր զենքի գործադրումը: Հայերը հայցում են երկարացնել վերջնագրի ժամկետը եւ թույլ տալ հարցին պատասխանել հաքվում Ադրբեջանի կառավարության հետ բանակցելուց հետո: Մահիկ զինվորականը մերժում է եւ վերջնագրի ժամկետի հաջորդակ օրը մտնում Օուշի եւ մի քանի հայկական գյուղեր (Փրջամալ, Զոթուկ, Խանաբադ, Նախիջեւանիկ ու Հիլիս) վերցնում հրանոթային զրահի տակ: Սակայն Վարանդայի ու Զրաբերդի բնակչությունը խմադրում է Զահիդի զորքին եւ ետ մղում նրա մի քանի զորհրդ: Այսպես անկոտրում արցախցիները կանգնում են տաճկա-ադրբեջանական զինված ուժերի դեմ մինչև 1918-ի նոյեմբերի կեսերը, երբ թուրքիան, որպես պատերազմում պարտված տերություն, իր զորքերը դուրս է քերում Անդրկովկասից, որից հետո հաքու է ժամանում եւ ներառվում Թոմսոնը՝ որպես երկրամասում անգլիական ներկայացուցչության ղեկավար: Այդ ընթացքում Օուշի է գալիս տվյալ ներկայացուցչության մայր Գիբբոնը: Նրա համաձայնությամբ Արցախը բաժանվում է չորս շրջանների՝ Վարանդայի, Դիզակի, Խաչենի եւ Զրաբերդի՝ իրենց տեղական վարչական մարմիններով հանդերձ: Սրանք էլ իրենց հերթին մեկական ներկայացուցիչ են ուղարկում Օուշի, որոնք միատեղ հանդես են գալիս որպես տեղի անգլիական միախալին կից վարչական մարմին՝

Կովկաս բրիտանական ներկայացուցչության ժամանումից հետո Հայաստանի կառավարության համար անսպասելի, անըմբռնելի բան է կատարվում: Այդ նա էր Անտանտի ու նրա կազմի երկրներից Մեծ Բրիտանիայի կողմը կանգնած, նրա հետ հույսեր կապող ու նրան թիկունք լինելու պատրաստը, որը հենց որպես այդպիսին հակառակ էր Թուրքիային ու նրա հակաանտանտյան դիրքորոշմանը: Մինչդեռ Թոմսոնը ոտքը հաքու դնելուց հետո, ասես միանգամից, ջերմությամբ է փարվում Ադրբեջանի կառավարությանը, որը բարեկամության թելերով կապված էր Անգլիայի դեմ պատերազմող Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի հետ: Իսկ Հայաստանն էլ հուսով էր, թե հենց որ անգլիացի մի զինվոր էլ Անդրկովկաս ոտք դնի, իր օգտին է լինելու, խանավանդ Ադրբեջանում եւ Ադրբեջանի հետ ունեցած իր գործերում: Ո՛վ գիտե, գուցե Հայաստանի կառավարության կազմում գերիշխող Դաշնակցություն կուսակցությունը մոռացկոտ էր դարձել: Այնուամեն-

1 Հովհաննես Առաքելյան, Հայաստանի հանրապետության պ.-ն ճախագահին, 2.03. 1919 թ.: ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թթ. 11—12:

նայնիվ, եթե մոռացված լինեն, որովհետև դա շատ առաջ էր, թե որքանով օգտակար եղան Թուրքիայում անգլիական դեսպանն ու հյուպատոսները 1904-ի Սասունի կոտորածների ժամանակ, ապա գոնե ընդամենը երկու ամիս առաջ կատարվածի հետքերը թարմ պետք է լինեին հիշողության մեջ: Դաշնակցության համակուսակցական դեմքերը Բաքվում, հակառակ բոլշևիկների, հուլիսի 25-ին արտահայտվեցին անգլիացիներին Հյուսիսային Պարսկաստանից քաղաք հրավիրելու օգտին, նրանք եկան եւ դրանից ոչինչ էլ նպաստավոր դուրս չեկավ: Կարճ ժամանակ անց թուրքական զորքերը սրընթաց մոտեցան Բաքվի մատույցներին եւ ոչ մի անգլիական զինվոր նրանց երթը չկանգնեցրեց, ափսոսաւ մինչեւ իսկ փամփուշտ վատնել: Եկող թուրքերը գրկախառնվեցին իրենց ընդառաջ ելած նույնադավան ցեղակիցների հետ, որի արդյունքը 30 հազար հայության արյունահոսքը եղավ:

Նույն էր սպասվում հիմա Արցախում: Բաքվի նավթի բուրմունքից արբեցած Թոմսոնը անհապաղ պաշտպան կանգնեց Արցախի բնակչությանը ծնկի բերելու համար Ադրբեջանի կառավարության այն խարդավանքներին, որոնք ծավալվեցին Ջանգեզուրի նվաճման ծրարագրերի ձախողումից հետո:

Դեռեւս Նախիջևանից զորքով ու գաղթականությամբ Անդրանիկի դուրս գալիս, ինչպես նշվեց վերելում, կարծիք կար գնալու գուցե միանգամից Արցախ: Նախապես էլ հայտնի էր, որ Արցախը ցորենով, պարենի պաշարով ավելի հարմար էր, քան Գորիսը: Զինվորների մեջ էլ եղել է մի ձգտում, ինչպես դեպքերի օրագրողն է հիշում, «լինել այնտեղ, անասիկ դիրքերու մեջ, կովող ժողովրդի հետ»¹: Գորիսում, Սիսիանում եղած օրերի սկզբից էլ Անդրանիկը մտահոգված էր Արցախով: Հնարավոր միջոցների էր դիմում, որ նահանգի բնակչությունը ինքնապաշտպանության համար զենք եւ պարենի պաշար ունենա: Պետք էր Ջանգեզուրից փոխադրել: Դրա համար հարկավոր էր Զաքուդի ձորով անցումը ապահովել եւ ընդհանուր առմամբ ճանապարհը, որ 70 կիլոմետրից ավելի էր, անվտանգ դարձնել: Դրան նպաստելու էր Շուշու եւ Գորիսի միջեւ գտնվող Ղարաղջաղ հայկական մեծ գյուղը Արցախում: Այնտեղից հայերը գալու էին իրենց փոխադրականով, որպեսզի տեղափոխեն, բայց թուրքերը հարձակումով խափանում են այդ մտադրությունը, գրում է օրագրողը, վերջում էլ կրակին են հանձնում գյուղը եւ բնակիչները գաղթում են Շուշի²: Զորք ամուր փակվում է երկու կողմերի առջեւ էլ: Սրանից

հետո է, ահա, որ հարձակման ենթարկվեցին Կոռնիձորը, Խոզնավարը եւ Խնածախը: Արցախի եւ առհասարակ Հայաստանի միջեւ պատմելը հաղթահարելու միջոցը դառնում է ինչ գնով ուզում է լինի Արցախի եւ Գորիսի ու Սիսիանի միջեւ կապի խզումը վերացնելը: Համոզված, թե դրսից օգնության առջեւ դռները փակված են, Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանություններն Արցախի հայ բնակչությանը իրենց հպատակվելու հրամայական պահանջներն են ներկայացնում: Այս ամենին Ջանգեզուրի ու Արցախի հայ բնակչությունը չի միանում պաշարի վճիռն է հակադրում: Հայաստանի կառավարությունը տարակուսում, դժվարանում էր այդ մտքի հետ համակերպվել: Իսկ խաղաղ լուծում էր ակնկալում, հուսալով դրան հասնել պատեհազմում հաղթող տերությունների համատեղ որոշմամբ: Իսկ Անդրանիկը, բնակչության միահամուռ ցանկությամբ, հոկտեմբերի երկրորդ տասից ռազմական ուժերն էր տեղում բաշխում եւ մարտական կարգի էր դրում: Արցախից «Ամենագեղազնիվ Անդրանիկին» գրավոր հայտնում էին, որ իրենք հավիտյանս հավիտենից չեն ենթարկվելու մահադատության տերությանը³:

Նուրի փաշան դեռեւս 1918-ի մայիսից էր Արցախ պարտվողական տրամադրությունն ներարկելու ջանք թափում: Հենց դա՝ էլ առավել բորբոքեց արցախցիների դիմադրական ոգին: Նույն տարվա հուլիսին Շուշիում Արցախի հայության առաջին համագումարում Հայոց ազգային խորհրդի ընտրությունը նահանգը Ադրբեջանին չենթարկվելու ու Բաքվից անկախ մնալու հռչակումն էր նշանակում²: Ղարաղջաղ գյուղի եւ մոտակայքի մյուս հայկական գյուղերի հայ բնակչության նկատմամբ հաշվեհարդարից հետո թուրքական զորաստների հրամանատարները հետամտում են համայն արցախցիների դիմադրությանը վերջ տալու հետ մեկտեղ նաեւ Անդրանիկին երկրապահից հեռացնելու նպատակը: Սեպտեմբերի 22-ին Արցախի սահմանները, 24-ին՝ Շուշի Զեմիլ Զահիդ բեյի գլխավորած թուրքական զորքերի մոտքին հետելում են տեղի հայ բնակչության, հատկապես նրա աչքի ընկնող ներկայացուցիչների հալածանքներն ու բռնությունները: Ազգային ինքնիշխանության մարմինները հռչակվում են վեհացված³: Սրանից հետո է, ահա, որ տագնապալից լուրերը ստանալուն պես Անդրանիկը Գորիսում շրջանի զինվորական ներկայացուցիչների ժողովն է հրավիրում: Զահիդ բեյը հայտարարել է, որ իր զորքը շարժվելու է դեպի Ջանգեզուր: Տեղեկանալով, ահա, իրավի-

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 38, թթ. 33, 34: 2 Հ. Աբրահամյան, Ղարաբաղի հայության համագումարների պատմությունից, տե՛ս «Պ.Բ.Հ.», №1, 1986 թ.: 3 «Մշակ», 23.02. 1919 թ.: Նաեւ՝ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 29—33:

նակին, ժողովը որոշել է Գորիսում պատասպարված գաղթականությանը անհապաղ տեղափոխել Սիսիան: Նպատակահարմար է գտնվել գավառի սահմանային գյուղերի բարձունքներում զինված պահակություն սահմանել: Անդրանիկը հայտարարել է, որ զենքն ու զինամթերքը, եղածը, բավական են, բայց հարկավոր է այն արագ կերպով բաշխել մասն տեղի ինքնապաշտպանական՝ «Ծուշու» եւ «Գանձակի» գնդերին, որպեսզի բոլոր ռազմական ուժերը լիովին պատրաստ լինեն մարտի: Ռազմամթերքի որոշ մասը նույնպես որոշվել է տեղափոխել Սիսիան: Այդպիսով հարձակվող թուրքական ուժերի դեմ մարտի մեջ մտնողը լինելու էին միայն Անդրանիկի հարվածող զորամասն ու նշված երկու տեղական գնդերը:

Խոյից Զուլֆայի կամրջով դարձի օրից էին արցախցիք սպասում Անդրանիկին: Արցախի ազգային խորհրդի պատվիրակն էր, որ Նախիջևանի մոտ Բիստ գյուղում հանդիպեց եւ զորավարին հայտնեց նրա զորամասին Արցախում ապաստան տալու, ապրուստի բոլոր կարիքները տեղում հոգալու հրավերը: Բայց նրա ոտքը դեռ Նախիջևան տանող ճանապարհին էր, երբ վտանգի ենթակա տեղացիները իրենց երկրից այլեւս առաջ չգնալու, տեղում մնալու եւ վճռական ապավեն լինելու առաջարկներն ու պահանջներն էին դնում: Օրագրողը գրել է. «Թուրքերն ավելի սպառնական են այդ ուղղությամբ (այսինքն՝ Նախիջևանում՝ Հ. Կ.), հետեւաբար Անդրանիկ ավելի անհրաժեշտ կը գտնե գնալ այդ ուղղությամբ»¹:

Հետագայում դեպքերի բերումով Գորիս հասնելուց, ապա եւ Սիսիան տեղափոխվելուց հետո Անդրանիկը մտահոգվում է այնտեղ պահեստավորված զենքի մի մասը շուշեցիներին ուղարկելու հարցով: Շուշեցիները գիտեին, որ այդ զենքը զանգեզուրցիք պատասպարել էին իրենց, մասամբ նաեւ Գանձակի հայությանը մատուցելու համար: Շուշեցիք էլ ֆուրգոններն են ուղարկում: Բայց Զաբուլի ձորի թուրք պահապանների հարձակման ընթացքում զենքը փոխադրելու եկած մարդիկ հրացանային կրակի տակ են ընկնում, Ղարաղլաղ գյուղի ավերմամբ էլ խափանվում է զենքի փոխադրումը²:

Թուրքերի Շուշի մտնելուց հետո արցախցիք, թեեւ մեծ դժվարությամբ, սուրհանդակների միջոցով երբեմն-երբեմն կապվում են Զանգեզուրի հետ, իրենց վիճակի, խնդիրների մասին տեղեկացնելով Անդրանիկին: Ամուր էր փակված Զաբուլի ձորը: Հոկտեմբերի 11-ին Շուշիից լուր բերողները միանգամից երեք հոգի են եղել: Կեսգիշերին են Անդրանիկն ու տեղի Ազգային խորհրդի անդամներն ընդու-

նել նրանց եւ խորհրդակցել: Պարզվել է, որ նրանցից մեկը՝ դաշնակցականների, մյուսը՝ սոցիալ-դեմոկրատների եւ երրորդը՝ հայ ժողովրդական կուսակցության կողմից է, լուրը՝ հավաստի, կարծիքը՝ որպես բոլորի կողմից լինելու, ընկալվելու համար:

Լուրջ խորհրդածություններ եւ հարցի հանգամանակից քննարկումներ են եղել Գորիսում եւ Սիսիանում: Տարակարծություններով հանդերձ, ուժեղ էր թշնամուն զենքով դիմադրելու եւ Արցախին օգնության գնալու ցանկությունը¹:

Երթի գնալուց առաջ թիկունքի ամրապնդման հարցերն են լուծվում: Կոպելու իր պատրաստակամությունն է հայտնում նաեւ Կապանը:

Արցախից Վարանդայի ինքնապաշտպան զորամասի հրամանատար Սոկրատի սուրհանդակը բերում է նրա վճռական պահանջը Անդրանիկից՝ սահմանն անցնել եւ օր առաջ գալ օգնության: Նույն պահանջով սուրհանդակների թիվը բազմանում է: Զանգեզուրի բռնակչության ներկայացուցիչները գալիս են համագումարի: Դարձյալ նույն վճիռը. «ամեն միջոցով օգնության հասնել Ղարաբաղին»:

Անդրանիկը զորքը շարժում է Գորիսից դեպի Արցախի սահման տանող խճուղիով: Նա հետախուզական երթ է կատարում Ադրբեջանին ու Լեռնային Ղարաբաղին զուգահեռ հայկական գյուղերում, որոնցում, ինչպես ենթադրվում էր, կարող էր ընդհարում լինել հակառակորդի զինված ուժերի հետ: Այդ գծի վրա հայերն արդեն իրենց համար պաշտպանական դիրքեր էին փորել եւ պահակություն սահմանել: Վերադառնալուց հետո, Արցախից ծալտյալ ծերուկ սուրհանդակը բերում է Վարանդայի ինքնապաշտպանական զորքի հրամանատար Սոկրատի նոր մամակը: Հայերը պատրաստ են, գրում է նա, 1500 հոգի զինված է որպես զորամաս, 15 հազար մարդ էլ անմիջապես կարելի է զենքի տակ դնել: Գրում է այս Սոկրատը, բայց եւ նշում, որ կան նաեւ տարաձայնություններ: Բնակչության մի մասը մտածում է կոտորածից, մանավանդ երեխաների, խույս տալու համար կովի չդիմել: Նրանց մեջ են մինչեւ իսկ հեղինակավոր դեմքեր, ինչպես Շուշու քաղաքագլուխը:

Այսուհանդերձ Սոկրատի առաջարկը վճռական է, արցախցիք պատրաստվում են մենամարտի, միայն թե Անդրանիկը ընդառաջ գա: Նույն ոգով մամակ է գրել նաեւ Հադրութի շրջանի հայոց ինքնապաշտպանության հրամանատարը²:

Օրեր են անցնում: Անդրանիկը գավառի թե՛ տեղական, եւ թե՛ իր

¹ «...հարուածող պորամաք», էջ 66—67: 2 Ն. տ., էջ 114:

1 Ն. տ., էջ 121: 2 Ն. տ., էջ 136:

գորքը ի մի է բերում, Սոկրատի նամակին էլ, բերած ծերուկի միջոցով, պատասխան է ուղարկում եւ սպասում Արցախի հայության համահավաք կարծիքին: Երբում է գավառի գյուղերում: Տեղերում գլխավորների եւ հասարակության ժողովներ է գումարում: Հետեւում է գորակոչին:

Ծուշի թուրքերի մուտքի առթիվ սեպտեմբերի 30-ին Գորիսում Զանգեզուրի շրջանային համագումար է կալացել: Վճիռը հակիրճ է եւ հստակ. վճռական կոչով դիմադրել թշնամուն, «Կատարել գեներալ Անդրանիկի՝ զինական եւ պարենավորման բնույթի բոլոր պահանջները»: Ցավալին թերեւս այն է միայն, որ 61 պատվիրակներից 42-ն են ներկա գտնվել, որոնցից 27 կողմ, 14 դեմ եւ մեկ ձեռնպահ¹: Միաձայնության համար խնդիրը շատ էր խրթին: Եվ պատճառը գերազանցապես ուժերի հարաբերակցության մեջ էր, երկրամասի շրջանակներից դուրս:

Միսիանում հոկտեմբերի 2-ին ժողովի են նստում 17 գյուղերի ներկայացուցիչները: Նախօրոք Անդրանիկը գյուղից գյուղ էր անցել, ցանկանալով 19—45 տարեկանների զորահավաքով լրացնել տեղի զորական ուժերը: Բայց արդյունքները չէին գոհացրել: Դա առաջ էր: Ծուշի թուրքերի մուտքից հետո որոշ տեղաշարժ է եղել: Բայց դա էլ՝ ոչ շոշափելի: Հավանաբար նույն պաշտպանական մտայնության պատճառով: Զորահավաքից դժգոհ Անդրանիկը պահանջել է իրեն տեղեկացնել, թե շրջանի 22 գյուղերում որքան հրացան ու փամփուշտ կա. «...այդ ցուցակագրությունն ալ չկատարվեցավ», ասել է Անդրանիկը ժողովում: Դրանից նա ինքն էլ է ընկել տհաճ վիճակի մեջ: Ծուշին հանձնվել է, Զանգեզուրի մյուս շրջանները ասել են իրենց վճռական մարտական խոսքը, Միսիանն էլ պետք է իր որոշումը տա՝ «կովել թե՞ հանձնվել»: Բարցն այդպես է դրել Անդրանիկը:

Բոլոր այդ հարցերը Անդրանիկը դրել է ժողովի սեղանին: Կովելու վճռից բացի պետք էր զենքերի հաշիվը ճշտել եւ զորահավաքն սկսել «իսկույն եւեթ»: Անհապաղ, առանց վաղվան զցելու, ամեն մի գյուղ իր համար նպաստավոր դիրքեր պետք է փորեր, որոշեր միջգյուղյա կապերի հարցը: Այլ կերպ ասած, խնդիրը լիապես մարտի պատրաստ լինելն էր: Մրանից հետո արձանագրողի գրառումն է՝ «բոլոր ժողովականները միաձայնությամբ որոշեցին ընդառաջել»: Այդ ճշանակում էր՝

Միսիանի ժողովուրդը ոչ մի պաշմանով չպիտի համաձայնի զինաթափման ու անձնատրության,

ցուցակագրել եւ անհապաղ ներկայացնել Միսիանի ունեցած զենքի ու ռազմամթերքի տվյալները,

սկսել 20—40 տարեկանների լրացուցիչ զորահավաք,

զինել նոր զորամիավորումները եւ ստանձնել նրանց կարիքների բավարարումը¹:

Մրանք ծրագրեր էին: Ի կատար ածման հեշտ ու դժվար լինելը հասկանալի է դառնում ժողովականների առջեւ Զանգեզուրի Կենտրոնական ազգային խորհրդի անդամ Ս. Ծիրինյանի ելույթից: Նույն այդ օրն էր նա վերադարձել Երեւանից: Ծիվել էր Հանրապետության ղեկավարների հետ: Հիասթափվել էր եւ այդ հիասթափությունն էր լեռների քարքարոտ ճամփաներով իր հետ բերել, տեղ հասցրել:

Խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի, Դաշնակցության կենտկոմի եւ բյուրոյի քսան անդամների ժողովում քննարկվել են Ծիրինյանի հարցերը: Հանգել են այն եզրակացության, որ «Ղարաբաղի հայությունը պետք է ամեն կերպ զիջում ընէ, նույնիսկ զինաթափ լինի»: Այս՝ մի խումբ ղեկավարներ: Իսկ խորհրդարանի մեծամասնությունը, հռչակում է Ծիրինյանը իր հետ բերածը, տրամադիր չէ մեզ օգնել ոչ փողով, ոչ էլ ռազմամթերքով: Փոքրամասնությունն է եղել մարտական ոգուն համակիր, որոնց մեջ՝ Դրոն: Հովհ. Քաջազնունու վարչապետական կարծիքն այն էր, որ Թուրքիան ավելի կամրանա: Ինքն իր կարծիքի մեջ ամփոփված Ծիրինյանը, տեսնելով, որ կառավարական մարդկանցից հույս չկա, դիմել է գեներալ Սիլիկյանին: Եթե այդ պահանջներն արվեին չորս ամիս առաջ, ասել է նա, ինքը կարող էր մի որեւէ բավարարություն տալ, իսկ հիմա ի վիճակի չէ:

Զոռաթափվող զանգեզուրցին համատել է: Հանրապետության ղեկավարներից զենք ու զինամթերք է խնդրել: Դարձյալ չգոհացնող պատասխան: Լեռների երկրի առաքյալին մնացել է անել եզրակացությունը. «մինչ այս պահը մեր միջեւ կար գոնե բարոյական կապ, այժմ այդ էլ խզված է»:

Հանդիսացում Թուրքիայի կառավարությանը եւ վարկաբեկում Անդրանիկին, այս է տեսել Ծիրինյանը մայրաքաղաքում²: Զի տեսել իրենց՝ ծայրագավառի մարտնչողների համար ո՛չ ամուր թիկունք, ո՛չ էլ նույնիսկ թույլ թիկունք: Մերժվում էր ոչ միայն առաջին գծի վրա կանգնած զանգեզուրցին, այլեւ մի ինչ-որ շապինկարահարացու որդի՝ գեներալացած ֆիդային: Եվ դա պարզ ու բացահայտ: Իսկ մենք վերելում հարցնում էինք, թե՞ գիտեր արդյոք, թե չգիտեր Անդ-

1 Ն. տ., թ. 40: 2 Ն. տ., թ. 41:

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 33, թ. 38:

րանհիկը կառավարության վերաբերմունքը իր անձի նկատմամբ: Կարելի էր, ով էլ ուզում է լինի, նրա վարվելակերպի հետ համաձայնել կամ չհամաձայնել, դա քաղաքականություն է, որը միշտ էլ, կարգ է, ճոճվում է երկու բեկեռների միջև: Իսկ փամփուշտ, քիչ թե շատ, չէ՞ր կարելի տալ, չէ՞ր կարելի Ջանգեզուրի հետ կապի, նրա բնակչության նկատմամբ վերաբերմունքի ձեւեր մշակել... որ բերված խոսքը գոնե ոգետրիչ լիներ եւ հուսադրող: Հեռու հեռվից մեզ հասած փաստը ասում է, թե կարելի էր եւ անհրաժեշտ: Այդ է հավաստիացնում հոկտեմբերի 2-ի ժողովին ներկա գտնվածը. «Մի շարք գյուղերի ներկայացուցիչները պնդում էին, թե պետք է կոչվել Ղարաբաղից մեր երկիրը խուժող թշնամու դեմ, մինչեւ իսկ եթե նա լինի տանկական կանոնավոր բանակ: Այդպես էին ասում գլխավորապես Կոռնիձոր, Տեղ, Խնածախ, Խոզնավար եւ այլ գյուղերի ներկայացուցիչները...», չնայած նրան, որ մյուսներն էլ տատանվում էին¹: Ասում էին, բայց ո՞ւմ համար՝ օրվա թե գալիքի:

...Անդրանիկը առկա գեներալ տեսակներն է պարզում ու բանակը: Ընդհանուրի է բերում գորակույզի արդյունքները: Եվ դարձյալ մույն հարցն է դնում՝ կոչվել, թե՞ հանձնվել: Պետք է որոշակի լիներ: Հանձնարարում է ամեն գյուղի համար ընտրել իր նպաստավոր դիրքերը եւ խրամատները փորել²:

Հոկտեմբերի 21-ին Անդրանիկի մասնակցությամբ Ջանգեզուրի Կենտրոնական ազգային խորհրդի նիստում որոշվում է դեպի Արցախ՝ Շուշուն օգնության գնալ նախապես երթուղին հաստատապես ամրապնդելուց, վնասագերծելուց հետո: Անդրանիկը հայտնում է, որ այդ խնդիրը ինքը մտադիր է լուծել երկու փուլով, առաջինում ընթանալ մինչեւ Զաքուղ, այնուհետեւ այդտեղից առաջ շարժվել դեպի Շուշի: Անդրանիկը պատրաստականություն է հայտնում այդ քայլը կատարել անկախ նրանից՝ տեղացիները կօգնեն իրեն թե ոչ: Եվ դա սկսել առանց երկար քաշքշկոյն³:

Ժամանակ անց սուրհանդակները բերում են արցախցիների ժողովրդական մարտահրավերը «բազմաթիվ շրջանային ու զինվորական ղեկավարների ստորագրությամբ»⁴: Նրանում դարձյալ երկվություն է եւ տարակարծություն, ձեւակերպված երկու ճամպում՝ անհապաղ գնալ օգնության, թե՞ տասը օրից հետո: Մեկը մի կարծիքն է պնդում, մյուսը՝ այլ⁵:

Անդրանիկը բացահայտել է իր երթի ծրագիրը: Զորքը նպատակ

ունենալով շարժել բավական վաղ, քան դա եղավ, նա իր առջեւ խնդիր էր դնում նախ խաղաղեցնել ճանապարհի սկզբին գտնվող մահմեդական գյուղերի ըմբոստ տրամադրությունները եւ հետագայում հարցի լուծումը ապահովել. ըստ հնարավորին, առանց մեծ կորուստների, առավել եւս՝ առանց արյունահեղության: Այդ գյուղերն էին՝ Մինքենդը, Մոլլա-Ահմետլուն եւ Սուրանլարը: Հաջորդ փուլում ենթադրվում էր գրավել Ղարաղջաղ գյուղը եւ շարժվել, առաջ գնալ Շուշի: Անդրանիկը նման ծրագիրը համարում է անստարկելի եւ անվերապահ. իրականացնելու է անկախ նրանից, թե տեղի ուղեւորական ուժերը իրեն կօժանդակեն, թե ոչ: Սա արձանագրված է. «Տեղացիներու դեմ պիտի կռվի ամենախիստ միջոցով, մույնիսկ հրացանազարկ ընելով», համաձայնելով, որ դա անհապաղ հաստատվի դաշտային դատարանով: Պարզ է, վճռական խոսքը ուղղվում է տատանվողների ու տարակարծողների դեմ: Հարցը ճակատագրական էր: Ով-ով, հրամանատարը պետք է իր վճռի մեջ հաստատ լիներ:

Բայց, ահա, տեղական ուղեւորական ուժերի ղեկավարներից գեղապետ Մելիք-Ծահմազարյանը այլ կարծիքի է: Ի՞նչն էր նրան անհանգստացնում: Նախ այն, որ ուղեւորական տուրքով պատերազմական գործողություններն ընդհատված էին, կարելի էր հարցին լուծում տալ առանց զինված ուժի գործադրման: Վախ կար, որ վերջինը կարող էր ծանր մատել Արցախի հայությանը. «Անօգուտ է որեւէ գործողության ձեռնարկել, քանի որ ընդհանուր զինադադար է եւ թե եղած ուժերը, եւ տեղացիք ոչ մի կերպով չպիտի օժանդակեն եւ այդ ձեռնարկը կարող է առիթ տալ, որ թուրքերը կոտորեն Շուշիի հայությանը»: Բանավորից է արձանագրված:

Տեղացին այդպես է ասում: Իսկ Անդրանիկը տեղացի չէ: Հեռվից է եկել: Բայց չէ՞ որ նիստին ներկա գտնվող արցախցի պորուչիկ Հովակիմ Ստեփանյանը մույնպես տեղացի է: Նրա ցավերը ավելի շատ են: Արցախցին քիչ արյուն չի թափել, հիմա էլ Անդրանիկն է գործը բարդացնում: Բայց չէ, այդպես չի մտածում արցախցին: Նա գտնում է, որ մյուս ճակատներում պատերազմի դադարումը Անդրկովկասի հետ կապ չունի: Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադրբեջանը պատերազմող երկրներ չեն եղել: Կնքվող հաշտության պայմանագրերն էլ նրանց չեն վերաբերում: Մանավանդ, որ Հայաստանն ու Ադրբեջանը փաստորեն կռվի մեջ են իրար հետ: Բայց, ասում է Հովակիմ Ստեփանյանը, եւ այս էլ նրա գլխավոր բայցն է, տեղական, այսինքն զանգեզուրյան, ուժերը կռվի առաջին փուլին կմասնակցեն, իսկ երկրորդին՝ ոչ: Այդ այն բայցն է, որը ոչ թե մերժումն է, այլ

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 35: 2 Ն. տ., գ. 33, թ. 40: 3 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34: 4 «...հարուժող կորամասը», էջ 141: 5 Ն. տ.:

համաձայնությունը. «եթե լավ կազմակերպվի, մեր ժողովուրդը կու-
կույի»: Սա գործի գլուխ կանգնած է՝ տեղի ղեկավարներին էր
վերաբերում, ե՛ր, անշուշտ, նաեւ Անդրանիկին: Զանգեզուրցի տա-
րիների փորձից չէր համոզվել, թե՛ եթե ինքը տեղում հանգիստ մնա,
նրան ոչ ոք չի վրդովելու: Որտեղ-որտեղ, մարդկային այս կարգը
աշխարհի այս հատվածում հարցական էր. «Ադրբեջանը պետք է ուզի
միշտ գրավել Զանգեզուրը, որ իր սահմանների մեջ մնա»: Սրանից
էլ բխեցվում է եզրակացությունը. «Այդ պատճառով անհրաժեշտ է
կատարել երկու գործողությունն էլ, ինչքան որ հնարավոր լինի:
Ժողովուրդները ինքնաբերաբար չեն կույի երկար ժամանակ, պետք
է նրանց ետևում լինի կազմակերպող ուժ»:

Հազիվ թե այդ բառերի իմաստի մեծ մասը Անդրանիկին չէին
վերաբերում: Բայց դա նա ընդունում է ոչ որպես հանդիմանական
մի ակնարկ եւ ոչ էլ ուղղակի հասցեագրում իրեն: Դա փաստն էր,
որը նրան գուցե թե տվյալ դեպքում բոլորից շատ էր հուզում եւ
տանջում: Եվ նա միջամտում է սկսված բանավեճին:

— Իսկ ո՞վ է ասել, թե եթե Զանգեզուրը խաղաղ մնա եւ քաղ չա-
նի, Ադրբեջանը ինքը չի նախաձեռնելու:

Անդրանիկը փաստի խորքն է մտնում: Արմատն է մատնանշում:
Այսօր մի կողմ մեկը կսկսի, վաղը՝ մյուսը: Կոիվն ինչո՞ւ է սկսվում,
ինչո՞ւ պետք է վաղը այն սկսվի: Որովհետեւ այն աչքը, որ ակնապիշ
զանգեզուրյան հողի ու ջրի վրա է, արցախյան գյուղերի ու քա-
ղաքների վրա, կարծես թարթիչ չունի, սեւեռում, անդադար նայում է
եւ սպասում է զավթելու հարմար վայրկյանին: Առանց այն էլ այդ
աչքի տիրոջը թվում է, թե շա՛տ է համբերել ու ձգձգել: Եթե հան-
գամանքները ներեին, ասում է Անդրանիկը, Ադրբեջանը Զանգե-
զուրը գրաված «ներմուկցած կը լիներ»: Ուստի, նա հաստատում է.
այո՛ւ, գլխավորը տվյալ պահին մարտնչող ուժի կազմակերպումը
պետք է լինի, իսկ դա «մի հոգիով չի լինի... Ադրբեջանը մոքիլիզու-
ցիա կընե եւ մի ամիս հետո կհարձակի Զանգեզուրի վրա»:

Պետք է որ այս խոսքերից հետո ներկաների հայացքը Անդրանի-
կի կողմից իրենց կողմը բեւեռվեր: «Մի հոգով չի լինի»: Պարզից էլ
պարզ էր: Ահա այս պահից նիստում քննարկվող հարցի բնույթը
փոխվում է: Հենց միշտ այդ պահին հնչում է ելույթ ունեցող տեղա-
ցու ներքին պահանջը, որը թաքնված մի անհանգստության դեմ էր.

— Ժողովուրդը վտանգի պահին ամեն ինչ կզոհի, կսկսի, բայց
դրանից հետո այլևս զոհողության չի գնա, որոշեք այնպես. որ
անհաջողության դեպքում «մեզ չմեղադրեք»:

Հավանաբար վճռին սրտատրոփ սպասող Ժիրինյանին թվացել է,
թե այլևս ժամանակը թանկ է, թե սկսվել է քաշքշուկը, երբ հարցը
առանց այս նիստի էլ լուծված է եղել.

— Եղել է Զանգեզուրի համագումարի որոշումը՝ գնալ դեպի Ղա-
րաբաղ: Այլևս պետք չէ ձգձգել քննարկումը. «պետք է փորձել եւ
կատարել երկու գործողությունն էլ»:

Ժիրինյանը գտնում է, որ նիստը իրավասու չէ համագումարի
որոշումը վերանայելու: Ուրիշ բան, եթե խոսք գնա գործը լավ նա-
խապատրաստելու եւ պատշաճ արդյունքը ապահովելու մասին:

Արցախցի Հովակիմ Ստեփանյանը դառնում է քիչ առաջ Անդրա-
նիկի ասած խոսքին, թե՛ եթե երկու գործողությունն էլ չի ձեռնարկվե-
լու, ապա ինքը, Անդրանիկը, Զանգեզուրից կհեռանա: Իր հաջորդ
բառերի առաջին կեսը արցախցին ասում է դեմքով դեպի Անդրանի-
կը, երկրորդը՝ դեպի Զանգեզուրի ներկայացուցիչները: Զորավարը
Զանգեզուրից չպետք է հեռանա, իսկ Զանգեզուրն էլ պետք է ապա-
հովի Ղարաբաղի թիկունքը:

Ժիրինյանը եզրափակում է՝ Արցախ գնալու մասին Զանգեզուրի
համագումարի վճիռը մնում է անփոփոխ: Որոշվում է ձեռնամուխ
լինել առաջին գործողության կատարմանը, բացել ճանապարհը մի-
շեւ Զաքոն՝:

Լուրերը տեղ էին հասնում: Արցախի շրջաններում ստեղծված
էին համաշրջանային զինվորական հեծակետեր, որոնք իրենց ուժերն
էին ի մի բերում: Այստեղ էլ նրբություններ կային: Զանգեզուրցիների
նիստից ժամանակ անց նրանք հարց էին տալիս. անցումը Զաքոնով
սկսել անմիջապե՞ս, թե՛ տասը օր հետո: Անդրանիկը, որ կարող էր
ու պատրաստակամ անհապաղ շարժվելու, հանգամանքները նկատի
առնելով, նախընտրում է տասը օր հետո: Արցախցիք տարակուսում
էին, թե սկսելու, թե օրվա հարցում լիակատար միասնության չէ-
ն հանգում, թեւեւ մարտի պատրաստ առաջապահ ուժեր կային, որոնք
վճռական քայլերի են դիմում: Բնորոշ է Դիզակի օրինակը: Շրջանի
ռազմական գործի հրամանատարները Շուշի թուրքերի մտնելուց
հետո առանձնացել եւ Հադրութում ստեղծել են իրենց մշտական
գործը, տեղերում համապատասխանորեն նշանակելով մարտի պատ-
րաստ պաշտպանական կետեր: Դիզակցիք այն կարծիքին էին, որ ոչ
միայն իրենց, այլեւ մյուս շրջաններում էլ բոլորը տեղերում պետք է

ունենային իրենց զինված ուժերը եւ հույսը դնեին ոչ թե դրսի, այլ «իրենց գեներլի եւ լավ կազմակերպության վրա»:

Դիզակցիք կապվում են Վարանդայի, Խաչենի ու Զիվանջիի շրջանների հրամանատարների հետ եւ «ամեն ջանք գործադրում» բնակչության ոգին բարձրացնելու, դիմադրությունը կազմակերպելու համար: Բայց դարձյալ բոլորն արվում էր Անդրանիկի գալստյան հույսով, նամակներով ու բանավոր բերված խորհուրդներով ու ցուցումներով:

Ժամ-ժամ էին սպասում Անդրանիկին: Անհամբերությունից թշուրիմացություն էր ծնվում: Պատահում էր, որ սահմանի կողմից հրացանաձգության ձայներ էին լսվում: Մի անգամ էլ, կարծելով, թե Անդրանիկի զորքն է գալիս, դիզակցիք իրենց ուժերը շտապով կենտրոնացնում են այդ կողմում: Տեսնելով, որ ոչ մի զորք էլ չի երևում, ինքնակամ քայլերի են դիմում մոտակայքի մահմեդական գյուղերի ռազմամուլներին սաստելու եւ նրանց ուսնաձգությունները կանխելու համար: Հետո սուրհանդակը նամակ է բերել, որն էլ ուշ է տեղ հասել: Ապա գալիս են Անդրանիկի հինգ սուրհանդակ եւս: Դիզակցից նրանց ուղարկում են Վարանդա, որտեղ Սոկրատ բեկ Մելիք-Ծահնագարյանն էր, նրանց նույնպես տեղեկություններ հաղորդելու: Այս ընթացքում դիզակցիք մի ամբողջ շաբաթ կազմ ու պատրաստ սպասել են հրահանգի: Եթե այն տասն օր առաջ լիներ, կարող էին այդ օրերին էլ սկսվել ոչ միայն Զաքուղն անցնելու, այլևս դեպի Օւշի առաջ գնալու գործողությունները: Թեեւ համոզված ենք, որ դրանից հետո էլ ծագելու էին նոր դիրքերում ամրանալու, ստեղծված նոր վիճակը ամրապնդելու եւ դրա հարստեւումն ապահովելու ոչ պակաս կարեւոր, ոչ պակաս դժվարին հոգւերը: Արցախցու համար պատմության նոր էջ էր բացվելու:

Իրենց համար մեծ քանակությամբ ռազմամթերք կուտակելուց բացի, դիզակցիք օգնել էին նաեւ Վարանդայի գյուղացիության զինմանը. «Դիզակը միանգամայն ապահով է» եւ ի վիճակի «երկար ժամանակ ռազմական գործողության»¹, — գեկուցում էին Անդրանիկին Դիզակի հրամանատարները: Սա մի եզակի փաստ չէր: Դանակը բոլորի էլ ոսկորին էր:

Պատմական շրջադարձի այն օրերն էին, երբ չորս կողմը հասունացած ու խմորվող հարցեր էին: Սպասելի ու անսպասելի, հուսադրող եւ հուսալքող լուրեր էին գալիս մոտ ու հեռուներից: Պատերազմն ավարտվել է, Թուրքիան զինադադար է ստորագրել, հրա-

ժարվում է իր գրաված տիրույթներից, Իրուսաստանը, չորս կողմից կեղով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, պահանջում է, որ թուրքերն իրենց զորքերը ետ քաշեն մինչեւ պատերազմի սկիզբը եղած սահմանը²: Թուրքերի զորքերը երկրամասից ետ քաշելուն զուգընթաց Անդրկովկասը դրվում է Անտանտի տերությունների ռազմական վերահսկողության ներքո, իսկ Բաքուն էլ հռչակվել է որպես նրանց անբերկրամասային զինվորական ներկայացուցչության նստավայր: Այստեղից է դառնում, որ Բաքու է ժամանել այդ ներկայացուցչության ղեկավար գեներալ Թոմսոնը: Այս ամենը Արցախին օգնելու մասին խաղաղ զենքերով թուրքերին գուցե անհնար էր համոզել: Նույն այդ դեպքում զենքերով եւ Անդրանիկի վճիռներին զուգընթաց: Նույն այդ դեպքերի միջոցին է իր նամակը գրել Դիզակի հրամանատարը եւ շտապեցրել Անդրանիկին. «Ամբողջ Դիզակի, նույնիսկ ամբողջ Ղազախի հայ ժողովրդի ցանկությունն է, որ Դուք անցնեք մեր երկիրը»: Ի՞նչ ստացվեց: Անդրանիկին արցախցիք սկսեցին հրավիրել եւ իրենք էլ նրան օժանդակելու պատրաստության միջոցով եւս մի հարմանակ, երբ Անդրկովկասում թուրք-գերմանական ուժերն էին հարձակվողն ու զորեղը: Բայց տեսական ընթացքում նրանք պարտություն կրեցին եւ համաշխարհային պատերազմում հաղթած դաշնակից (Անտանտի) տերությունների ներկայացուցչությունը հաստատվեց Անդրկովկասում: Թուրքերը քաշում են իրենց զորքերը եւ Ադրբեջանից, եւ Դարաբադից, եւ երկրամասի մյուս վայրերից: Անդրանիկը քաջալերվում է: Քաջալերվում են նաեւ արցախցիք: Քաջալերվում է նաեւ Հայաստանի կառավարությունը: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որի մասին ասվեց, դեռեւս սեպտեմբերին էր Բուխարեստում կառավարությունը չեղյալ հայտարարել: Նրանով հանձնարված հողերից եւ հետագայում Արեւելյան Հայաստանի գրաված մյուս տարածքներից թուրքական զորքերը ետ են քաշվում: Արցախում ամրապնդվում են ինքնիշխանության մարմինները, հայությունը իր պաշենական հողի վրա Ադրբեջանի գերիշխանությունը հաստատելու դեմ վճռական ելույթի է պատրաստվում, հույսով, որ հեռու չէ Անդրանիկը, որ նա կհասնի ժամանակին:

Վերջապես, նոյեմբերի 20-ին³, Անդրանիկը ճամփա է բռնում Օւշի: Նրան ընդառաջ էր գալու Վարանդայի ինքնապաշտպանական զորքը՝ Սոկրատ բեկ Մելիք-Ծահնագարյանի հրամանատարությամբ⁴: Զորքը լույսը դեռ չբացված, ժամը 3-ն անց կեսին, շարժվում է ուղիղ դեպի Զաքուղի ձորը, ուր նրանց դեմ էլնում են թաթարական

1 «...հարուածող կորամարը», էջ 135—138: 2 Ս. Վրացեան, Հայաստանի հանրապետութիւն. Բ., 1958, էջ 310—311: * Նոր տոմարով:

գինված ուժերը՝ թուրք ասկարների հետ միասին: Օրագրողը վկայում է, որ նրանք մարտի կազմ ու պատրաստ էին, ուրեմն, նախապես տեղյակ սպասվողին: Մինչև հաջորդ ուշ գիշերն է տեսել մարտը եւ երկու կողմերի համար էլ ոչ առանց զոհերի: Անդրանիկն իր զորքը տանում է ձորի տարբեր հատվածներով, եւ բոլորում էլ հաջորդ օրը վերսկսվել է կռիվը: Դեկտեմբերի 1-ին, շարունակելով կռիվը, զորքը ձորից առաջ անցնելով գրավում է ճանապարհի աղբբեջանաբնակ գյուղերը: Դրանից հետո դեպի Շուշու կողմը գյուղերը հայաբնակ էին, ճանապարհը՝ դյուրին¹:

Աղբբեջանական կողմը տագնապալից հեռագիր է հղել իր կառավարության ղեկավար Ֆաթալի խան Խոյսկուն, սա էլ՝ ուղղակի գեներալ Թոմսոնին. «Զանգեզուրի գավառում հայերը Անդրանիկի գլխավորությամբ անխնա բնաջնջում են մահմեդականներին... որոնք զուրկ են որեւէ պաշտպանությունից: Խնդրում ենք շտապ եւ արագ միջոցներ ձեռք առնել»: Եվ ապա՝ «Անդրանիկը 5000 զինվորի գլուխ անցած երրորդ օրն է պաշարում է Զաքուղը, որպեսզի անցնի Շուշի... Աղերսում ենք, գոնե այժմ անգլիական եւ ամերիկյան կառավարությունների ուշադրությունը դարձրեք դժբախտ Զանգեզուրի վրա»²:

Կարծես թե մինչ այդ անուշադիր էին եղել: Եվ ինչո՞ւ է Զանգեզուրը «դժբախտ» անվանված: Արդյոք նրա՝ համար, որ մահմեդականներն այնտեղ «տուժում են» քրիստոնյաների հալածանքներից: Դա չէ միտքը, այլ այն, որ Զանգեզուրը աղբբեջանական հող է ու երկիր եւ աղբբեջանցիների այդ սեփականության վրա տուժում են ու տառապում այդ սեփականատերերը: Թոմսոնին ա՛յդ պետք էր ստել եւ այդ «նշմարտության» ընթերցմանը բերել:

Լավ կլիներ, իհարկե, որ ոչ մեկի արյունն էլ չհոսեր: Դուռ-դրկից ժողովուրդներ էին, հաշտ ու խաղաղ պետք է լինեին: Այնպես է ներկայացվում, թե նախահարձակը մահմեդական կողմը չէր, նախաձեռնողը՝ Աղբբեջանի կառավարությունը: Երեկ չէ՞ր, որ Զեմիլ Զահիդ բեյի գլխավորած զորքերը մտան Շուշի եւ անխնա կոտորեցին քաղաքի, մոտակայքի գյուղերի անգեմ, անպաշտպան հայությանը: Այն ժամանակ ինչո՞ւ չէր կառավարության ղեկավար Խան Խոյսկին ականջներից հանում խցանները: Թե՞ հեռու էին այդ վայրերը, ժողովրդի ճիշն ու աղաղակը տեղ չէին հասնում: Կամ գուցե՞ հայերի մահն ու կոտորածը ոչ մահ է, ոչ էլ կոտորած եւ այդպես է ալլահի կամքն ու կարգը: Դժբախտությունների արմատը ուրիշի հողերը գավթելն էր ու յուրացնելը:

Զոր չի անցել Խան Խոյսկու ահագնազոր: Թոմսոնն անհապաղ աթափվել է եւ հիշել իր նախնիների եւ հենց այդ օրերի իր հայրենիքի կառավարության ղեկավարների օրինակը: Ինչպե՞ս կարելի է ձգձգել... Եվ դա որպես փաստ Անդրանիկը իր պարտքն է համարել հայտնել Զանգեզուրի թե հայ, թե թաթար բնակչությանը 1918-ի նոյեմբերի 23-ին (դեկտ. 6-ին) հրապարակած հատուկ թերթիկով. «...Շուշի իմ գնալը կանգնեցվել է Բաքվում դաշնակից զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնի հրամանով: Այդ հրամանը հենվել է Աղբբեջանի կառավարության նախագահ պ.-ն Խան Խոյսկու պընդ-ման վրա»: Այդ հրամանը, շարունակում է Անդրանիկը, իրեն եմ հանձնել անգլիական բանակի կապիտան Սկուերը եւ ֆրանսիական բանակի կապիտան Կասվիլյոր¹: Ըստ այդմ էլ, կանգնեցնելով դեպի Շուշի իր երթը, դադարեցրել է իր «ամեն տեսակի ռազմական գործողությունները»: Այդպիսին էլ եղել է Անդրանիկի պահանջը Զանգեզուրի հայ եւ մահմեդական բնակչությունից, զգուշացնելով, որ եթե կրակոցներ լինեն, ապա մեղավորները կպատժվեն պատե-րազմական ժամանակվա օրենքների համապատասխան: Այսինքն Թոմսոնի ամեն մի խոսքին Անդրանիկը հավատ է ընծայում եւ ինքն էլ իր հերթին, ի տես բոլորի, պահանջում, որ պարտաճանաչ գտնվեն, քանի որ... տրված են արցախցիների ցանկությունների կատարման հավաստի երաշխիքներ²: Համենայն դեպս այդպիսին էր նրա համոզմունքը: Ծիշտ է, նույն օրը, դեկտեմբերի 6-ին, Անդրանիկը Կապանի, Միսիանի, Մեղրու, Ղարաբաղի թե հայ, թե աղբբեջանական ազգային խորհուրդներին շրջաբերական նամակ է հղել արյունահեղության ամեն մի քայլի համար խիստ պատասխանատու-վության կանչելու մասին: Եվ հատուկ ընդգծվում է, որ Թոմսոնը աղբբեջանական եւ թուրքական զորքերին հրամայել է դադարեցնել ռազմական գործողությունները, իսկ իրեն՝ այլեւս ջանք չգործադրել Շուշի գնալու: Եվ ես խոստացել եմ, հրապարակում է Անդրանիկը, ասես որպես անձնական օրինակ, շեշտելով, որ այլեւս չեն լինի մահն գործողություններ, քանի որ հաստատ համոզված է, որ դրա հարկը չի լինի: Նորից այս շրջաբերականի թուղթը ուղարկում է տեղերը համապատասխան անձանց ստորագրել տալու եւ ամուր պահելու այն որպես իմացած լինելու վկայություն³:

Անդրանիկի օրագրողն էլ է առաջ գնացող զորքի մեջ եղել: Տեսել է, որ դեկտեմբերի 2-ին մեքենայով եկել են Թոմսոնի սուրհանդակ-

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 51, թ. 13: 2 Ն. տ., նաեւ՝ «Կավկասկոյե սլո-վո», №221, 15(2), 12. 1918 թ.: 3 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 50, թթ. 9—10:

1 «...հարուժող պորամաքը», էջ 146—152: 2 «Մշակ» №257, 1918 թ.:

ները եւ նամակը հանձնել Անդրանիկին: Բերող անգլիացի եւ ֆրանսիացի քաղաքակիրթ սպաները տեղեկացնելով, որ պատերազմը դադարեցված, զինադադար է կնքված, ասել են, որ այս կոիվն էլ իմաստ չունի, քանի որ բոլոր հարցերը խաղաղ կերպով քննարկվելու, լուծում են ստանալու դաշնակիցների կողմից: Թոմսոնի նամակն էլ Անդրանիկից պահանջում էր՝ «կասեցնել առաջխաղացությունը, — գրում է օրագրողը, — սպանալով, որ... զինադադարի այդպիսի խախտումը թշնամական ակտ պիտի նկատվի դաշնակիցների դեմ եւ հետեւաբար իր դեմ պիտի գտնե դաշնակիցների դիմադրությունը»: Փաստորեն այդ պահից կոիվը դադարեցվում է: Սուրհանդակները հաջորդ օրը վերադառնում են, իսկ դեկտեմբերի 4-ին Անդրանիկն է իր բանակով ետդարձի ճանապարհը բռնում՝ ամսի 5-ին հասնելով Գորիսի¹:

Այս է արցախյան երթի վախճանը: Մեկը, որ Թոմսոնն էր, հուսադրում է ու ետ վերադարձնում, մյուսը, որ Անդրանիկն էր, համաձայնում է ու ակնկալում: Մեկը երեսպաշտ խաբեբա էր, մյուսը «միամիտ հավատացյալ»: Թոմսոնի արյունակից նախնիները՝ սկսած իր երկրի 1890-ական թվականների առաջին նախարար Գլադստոնից մինչեւ տվյալ օրերի քաղաքական դեմքերը, խոստումների մեծ վարպետներ էին: Եվ Թոմսոնի այս խոստումը, որ եղավ գործի կիզակետում, անհրաժեշտության եւ հնարավորության հենց անկրկնելի հարմար պահին, երկու բաժին ուներ: Առաջինով պահանջում էր, երկրորդով խոստում էր տալիս: Պահանջը գեներալական հրաման էր, խոստումը՝ դիվանագետի շողորթություն: Երկուսը միատեղ առընդմիջտ ջրի երես հանեցին հայ ժողովրդի հասցեին անգլիական կառավարիչների տառամայակներ ի վեր զղջմտանքի, ցավախնդիր ճառերի, խոստումնայից հուսադրումների, երբեմն էլ առերեսույթ գործնական վճիռների երկդիմի, խաբեբայական, անեզաշահ եւ, վերջին հաշվով, թշնամակողմ էությունը: Պետք է կարդալ, վերադառնալ ընթերցել եւ բառ առ բառ խորամուխ լինել, թե հոետորական խոսքի ինչ հոյակապ մոմշներ են Մեծ Բրիտանիայի առաջին նախարար Գլադստոնի ճառերը, ինչպիսի՝ հուսադրումներ, ներքին խոր տառապանքի՝ արտահայտություն: Սուրբանը ճնշում էր ու հալածում, իսկ հայության մեծ բարեկամ Գլադստոնը ճառեր էր ասում: Հե՛շտ էր ճառեր ասելը եւ խոստումներ տալը: Թոմսոնը Գլադստոնի հետնորդ աշակերտն էր: Մի տարբերությամբ, որ Գլադստոնը հրամաններ չէր տալիս հայերին, ցուցումներ չէր կատարում: Նա ողբում էր հայոց վիշտը, գայրամում

էր, որ սուրբանը հալածում էր ու կոտորում քաղաքակրթության սլոգանափուլի հիմնադիրներից մեկին՝ հայ ժողովրդին: Աղերսագին ողբում էր: Թոմսոնը հրամայում էր՝ զորքերդ ետ քաշիր, հայ ժողովուրդ, խաղաղության վեհաժողով կլինի, հարցերը կլուծվեն: Ի՞նչ կարիք կա զենքի: Պատմությանը հայտնի չէ, թե ինչպես կվարվեր Գլադստոնը, եթե Սասունի հայերը, երկրի մյուս գավառների հայերը զինված լինեին մինչեւ առամները եւ ջարդեին թուրքական զորքերին: Իմանալով փաստ չկա, բայց կոահեղու հիմք կա: Գլադստոնը ուժ էր: Ուժը ուժի փաստ չկա, բայց կոահեղու հիմք կա: Գլադստոնը ուժ էր: Ուժը ոչ ումանտիկան է, ոչ ոգետությունը: Ռոմանտիկան ու ոգետությունը անձնուրացության հատկանիշներ են, որոնցից ծնվում են հեթոսները: Հերոսը պարտադիր կարգով հաղթողը չէ, այլ շատ հաճախ իր քաջությամբ մաքրությունը հմայողը:

Երկար է այս փիլիսոփայությունը: Թոմսոնի դեմքը, իր ապուսպերով հանդերձ, պարզ է: Նա իր մի հեռագրով իր նախնիներին էլ գերեզմանից հանեց եւ պատմության դատի առաջ դուրս բերեց: Դատն էլ, մինչեւ այսօր՝ անդատաստան է, որովհետեւ դարձյալ «փիլիսոփայություն» է. մեկն այսպես է ասում, մյուսը՝ այլ կերպ: Անդրանիկի խնդիրն առաջ գնալն էր: Նա պետք է իր զինվորներին առաջ տաներ դեպի մահու եւ կենաց կոիվը: Որ գնար, անպայման Շուշի կմտներ, եւ կմտներ առանց մեծ արյունահեղության: Պետք է, որ դրանից նա չվախենար: Բարդությունները մութում չէին լինելու: Եվ այնուամենայնիվ պետք է շարունակեր իր քայլը դեպի Շուշի, որն առջետում էր եւ կողքի բարձունքից կարող էր տեսնել: Անդրանիկը պետք է առաջ գնար: Իսկ Թոմսոնը, Ադրբեջանում տեղ լինելով, վերջին հաշվով, իր գաղութատիրական նկրտումների հյու-հնազանդ ծառան էր, նա՛ էլ պետք է սպառնար Անդրանիկին, որպեսզի Բաքվի նավթի բուրմունքը ավելի լայն տարածվեր Լոնդոնի փողոցներում: Եթե մի փոքր ավելի առաջ գնար՝ լիովին պարզ կդառնար գնալ թե չգնալ: Բայց պարզ կդառնար ոչ թե Անդրանիկին, այլ քաղաքագետների ա՛յն սերունդներին, որոնք անդրանիկյան պատմության այս էջերում հարցական են դրել. ինչո՞ւ Անդրանիկը առաջ չըգնաց: Զգնաց, որովհետեւ հետեւանքը նրա աչքերի առջետում էր, այդպես էր նա տեսնում եւ այդպես էր նա զգում պահն ու սպառվելիքը: Շուշում էլ են տարակույսներ եղել Անդրանիկի գալու նկատմամբ: Անարյուն քաղաքականության կողմնակիցներ կային: Սա նրա առջեվում էր: Ավելի գորավորը նրան թիկունքից քաշողն էր, այն, որ երեւանյան կառավարությունը դեռ չբացված խաղաղության վեհաժողովում հարցը շահած էր տեսնում եւ ուժի մասին, այն էլ հեռավոր այս

1 «...հարուածող պորամասը», էջ 154—159:

Ճայրամասում, լսել չէր ուզում: Հետո ի՞նչ: Միայնակ զինվորը քիչ ապտահել, որ մարտի գնա: Պատահել է: Ապա ո՞վ էր Անդրանիկը երբ Ծալիկնկարահարի բարձունքի վրա, իր քնած քույրերի տան կտուրներին իր դաշույնին ու հրացանին փարված պահակություն էր անում, ո՞վ էր նա, երբ մի հարյուրյակ զինվորով Առաքելոց վանքում պատսպարված մարտնչում էր տերության կանոնավոր զորքի դեմ, ո՞վ էր այն կեսգիշերին, երբ իր տղաներին դուրս էր բերում այդ բանակի մարտի պատրաստ շարքերի միջով... Այստեղ էլ, Չանգեզուր-Արցախ ճանապարհին, կարող էր Անդրանիկը առաջ գնալ եւ վերջին պահին ծուղակից դուրս գալ: Անդրանիկի «մեղքը» այդ ծուղակին ընդառաջ չգնալն է, այլ ոչ թե վերադարձը: Եվ գուր է, որ դժկամները նրա դեմ նրա վերադարձերը չեն հաշվում: Հենց միայն այդքան «վերադարձերը», առանց էության մեջ խորամուխ լինելու, բավական են ուզածդ մեծաբանակ զորավարին նսեմացնելու համար, էլ ուր մնաց փոքրաբանակ եւ անթիկունք մի Անդրանիկի: Նա այս անգամ պատմության փորձից էր դաս քաղում: Առջեւում պատնեշ էր դրվում, թիկունքը՝ բաց, աշուժասիրտ քաջերի սուս մի քանի զորավարներ, տարակարծիք քաղաքականներ եւ դարեր շարունակ գերազանցապես անգեմ ու անբանակ քաջակորով մի ժողովուրդ: Ու դարձյալ ճնշում է տարակուսանքի ձայնը. մեկ է, զինվորը պետք է առաջ գրնար, քանի որ պատմությունը ավելի բարձր է հնչեցնում մահատակված հերոսների անունները: Բայց չէ՞ որ Անդրանիկը ընդամենը երեկ էր թուրք հրամանատար Նուրի փաշային հիշեցրել իր անցած մահվան ճանապարհները...

Թոմսոնի հրամանը եւ Անդրանիկի ետդարձը լքջորեն բորբոքեցին թե Ղարաբաղի, թե Չանգեզուրի թուրքերի ու թաթարների հակահայկական հանդգնությունը: Մինչդեռ հայությունը ըմբռնումով մոտեցավ խնդրին: Կապանից տվյալ օրերի մի փաստաթղթում ասվում է, թե այդ համերաշխությունը «հայության համար խիստ ուրախալի լուր» էր¹: Հույսերով լցված, հայերը գյուղերում աշխատում են ընդհարումների տեղիք չտալ: Նրանք իրենց մոտ Անդրանիկի գտնվելը եւ այն, որ Թոմսոնը ոչ թե անհապաղ զորքեր է շարժել Անդրանիկի դեմ, այլ ընդամենը մի հեռագիր է հղել, եթե ոչ հարցի լուծում, բայց անպայման լուծման կարելու պայման են համարում: Այս մի կողմից, մյուս կողմից՝ թուրքերի ու թաթարների քաղաքական աշխուժացումը:

Նման իրավիճակում Թոմսոնի ներկայացուցչությունը Ղարաբաղի հայության տեղական իշխանությունների հետ մերձեցնելու, նրանց

պահանջների նկատմամբ հոգատար լինելու որոշ քայլեր է կատարել, թեեւ դրանք, որքան էլ նպաստավոր, վերջին հաշվով ձեւականություն էին: Ծուռու անգլիական միսիան հրավիրել է Դիզակի եւ Վարանդայի քաղաքացիական ու ռազմական լիազորներին եւ մանրամասն տեղեկություններ վերցրել այդ շրջանների բնակչության, որը գրեթե ամբողջապես հայեր էին, տնտեսական ու զինական դրության մասին: Հայության ներկայացուցիչները բացահայտ ասել են, որ իրենց շրջանների ժողովուրդը դեմ է Ադրբեջանի կառավարությանը ենթարկվելուն, չնայած նրան, որ Ծուռու եւ Ասկերանի վերաբերյալ անգլիական ներկայացուցչությունը հակառակ կարծիքի է եղել, այն է՝ առժամանակ հպատակեցնել Ադրբեջանին²:

Ղարաբաղիք Անդրանիկի ետ դառնալով նրա Ղարաբաղ գալու հարցը սպառված չեն համարում: Նրանք գտնում են, որ լավ կլինի, եթե Անդրանիկը Չանգեզուրից գա հաստատվի իրենց երկրում, Խանքենդում եւ Հաղարթում, որ կալին զորանոցներ, որոնք ռուսական բանակի մեկնելուց հետո պարսպ էին եւ Անդրանիկը կարող էր իր զորքերը տեղավորել, որից հետո այլեւս Ադրբեջանի համար էլ հեշտ չէր լինի, ըստ հրավիրողների, Անդրանիկին դուրս մղել այնտեղից: «Ձեր եւ գեներալ Թոմսոնի հեռագրի համաձայն մենք վաղուց դադարեցրել ենք ընդհարումները թուրքերի հետ», — գրել են նրան: Բայց դա կարճատև է եղել եւ ավելի շատ ցանկություն, քան իրականություն: Դեկտեմբերի 20-ից հետո մահմեդականների զինված ուժերը շրջապատել են Խծաքերդ, Հին Թաղյար եւ Խանաձոր գյուղերը եւ հայությանը կույի մեջ քաշել: Այդ մասին էլ է Անդրանիկին համակով հայտնվել. «տմարդի թուրքերը իմանալով, որ Դուք այլեւս առաջ չսլիտի ցաք, հարմար առիթ գտնելով» հարձակում են գործել: Նամակի իմաստն այն է, որ Անդրանիկը անգլիական ներկայացուցչության առջեւ կարգ ու կանոն հաստատելու հարց հարուցեր:

Իրությունը մեղմելու նպատակով անգլիացիները շրջանների հայությանը դեկավարներին որոշ աշխատանքների են ներգրավել. հետեւել ճանապարհների ապահովությանը, պաշարել անիշխանության դեմ: Հայերը պայման են դրել, որ կարող են, եթե իրենց երկրում Ադրբեջանի մասին խոսք չլինի: Եվ օրինակ են բերել, որ մինչեւ իսկ տաճիկ թուրքերի օրոք նրանք ոչ մեկի առջեւ չեն խոնարհվել:

Անդրանիկը թեեւ հեռվում, դարձյալ հույս էր ու դեռություն: Վարանդայի զորաց հրամանատար Սոկրատը, որ քաջ ու անվարան մարտիկի նման ի մի էր բերում իր շրջանի ուժերը, այսպես էր գրում Անդրանիկին. «Եթե ես մի որոշ քայլ արել եմ Ղարաբաղում, ես ինձ զգացել եմ ապահով, որ իմ թիկունքում կա գեներալ-մայոր Անդրանիկ: Վերջին խոսքս է. իմ թեւերը կարող է կտրել միակ աստվածը, իսկ հետո Դուք, եթե ինձ մոռանաք եւ անուշադիր թողնեք ինձ»³:

Փաստաթղթերը դարձյալ այն են հուշում, որ Թոմսոնի հեռագրին

1 Ն. տ., g. 1, q. 40, թ. 4: 2 Ն. տ., թ. 5: 3 Ն. տ., թ. 6:

Անդրանիկի ականջ դնելուն դարաբաղցիք ըմբռնումով են մոտեցել: Մրանում ամենահամոզիչը Դաշնակցության Ղարաբաղի կենտրոնական կոմիտեի վերաբերմունքն է: Ամենահամոզիչը, որովհետև Դաշնակցությունն էր արտահայտվողը: Գրավոր գրվել է «Հերոսապետ Անդրանիկին» 1919-ի հունվարին. կոմիտեն «դիմում է Ձեզ եւ կանչում Ղարաբաղ հանուն վերջինիս 300 հազարանոց հայ ժողովրդի փրկության»: Տվյալ կոմիտեն ինչպես իր կուսակցության համահայաստանյան կենտրոնի եւ Հանրապետության կառավարության բռնած քաղաքական դիրքորոշման, այնպես էլ անձամբ Անդրանիկի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքին հակառակ քննադատում է անգլիացիներին, որպես հակահայկական գիծ վարողների: Եզրակացությունը. «Ղարաբաղի հայությունը կանչում է Ձեզ եւ Դուք պետք է գաք»¹:

Գծոված Դաշնակցության ընդամենը մի կոմիտեն է հրավիրում: Այդ՝ թող այդպես լինի՝ ընդամենը մի կոմիտեն: Երեսնամյա, կառավարության կազմում էլ կային դաշնակցական նախարարներ, որոնք գործի շահից ելնելով դուրս էին գալիս գծության շրջանակներից: Համենայն դեպս հաստատապես այդ դիրքին էր խնամատարության նախարար Ալեքսանդր Խատիսյանը, որ չիսկեց իր կապերը գեներալի հետ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ առաջին նախարար էր: Խնամատարության նախարարը 1918-ի դեկտեմբերի 14-ին պատասխան ամսակ է գրել «գեներալ-մայոր պարոն Անդրանիկին»: Պարզվում է, որ Անդրանիկը դիմել, հարց է բարձրացրել կառավարության առջեւ, նկարագրելով Զանգեզուրի բնակչության ու իրեն ուղեկցող գաղթականության նյութական ծանր դրությունը եւ խնդրելով օժանդակություն: Ալ. Խատիսյանը, խնամատարության նախարարը, հայտնում է, որ կառավարությունը Սիսիանի իր կոմիսարին 50 հազար ռուբլի է ուղարկել կարիքավոր բնակիչներին ու գաղթականներին բաժանելու համար: Սակայն նախարարը հոգատար է գտնվել եւ միայն պաշտոնական գրությամբ չի բավարարվել: Ընկերական, ջերմ ամսակ է կցել ներք ու շահերը մի են»²: Սա տեսակետ է եւ դա է ճշմարիտը: Ուրիշ «Միրելի Անդրանիկին»: Ցանկանում է, որ լինի կառավարության եւ Անդրանիկի հաշտությունը, հատուկ ընդգծելով. «Մեր ցանկություններն ու շահերը մի են»²: Սա տեսակետ է, եւ դա է ճշմարիտը: Ուրիշ բան, որ անձնական վերաբերմունքի եւ փոխհարաբերության տատանումները կարող են նաեւ առօրյա մոտեցումները փոփոխել: Մեկը օրն է, մյուսը՝ ժամանակը:

Տեսակետները բախվում էին: Երբ հարցը դժվար է, ուրիշ կերպ անհնար է: Բախումը պետք է հաշտություն եւ ուժ բերի: Ազատության

1 Ն. տ., տու. 7-8. 2 Պահպանվածը Անդրանիկի պաշտոնաթերթիկի վրա արտագրվածն է: ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 43, թթ. 15-17:
612

ուղիների մասին բախվում էին նաեւ իրենց իսկ դարաբաղցիների կարծիքները: 1919-ի փետրվարի 17-ին Ղարաբաղի Զրաբերդ գավառի ժամանակավոր իշխանության ֆինանսական կոմիսար Հովհաննես Առաքելյանը նամակ է հղել Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահին: Կոշտ է գրել. «Միանգամայն պարզ պիտի լինի Հայաստանի հանրապետության նախարարների պարոն նախագահին

ու նորա կառավարության բոլոր շրջաններին, որ Ղարաբաղի հայությունը վճռել է մինչեւ գլխավոր դատավորի, այն է՝ եվրոպական կոնֆերենցիայի, վճռին սպասել եւ ինքն իրեն կառավարել: Քաղաքական տեսակետից նա, Լեռնահայաստանի հայությունը, որը 66 տոկոսն է կազմում, այժմ ժամր չէ համարում իրեն Հայաստանի անբաժան մասը համարելու»: Սա ժամանակավորապես, այլ ոչ ընդմիշտ: Համբերել՝ արյունահեղության տեղիք չտալու համար: Բայց եթե հույսերը չարդարացան, դարաբաղցու վճիռը ավելի քան անհողդող է լինելու՝ «իսկ եթե այդ վրճիռը լինի... հոգուտ Ադրեջանին, այն ժամանակ Ղարաբաղի հայությունը կանգնած կլինի ապստամբության շեմին, որի հետեւանքը այժմ անկարելի է նախատեսել»¹:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍՅԱՆ

Խորհրդանկյ թումսնը, ինքը նշանակված լինելով տիրակալ, շողոքորթում էր Ադրեջանի կառավարությանը, շատ էր ուզում նրան դուր գալ: Դրա արտահայտություններից մեկը եղավ Ղարաբաղը Ադրեջանի ենթակայությանը հանձնելու գործողություններին նրա եռանդուն աջակցությունը: Այդ ձեռով հռչակվում է ադրեջանցի բժիշկ Խոսրով բեկ Սուլթանովին միատեղ՝ եւ Լեռնային Ղարաբաղի, եւ Զանգեզուրի գեներալ նահանգապետ նշանակելը: Բռնակցում՝ օրը ցերեկով, ինքնագլուխ կերպով, ուրիշ տերության ներկայացուցչի հովանավորությամբ:

Արմատը պետք էր ամրապնդել, որ ճյուղը դայար լինի: Զանգեզուր մտնելու սկզբից էլ այդ կարծիքին էր Անդրանիկը: Միայնակ, առանց Երեսնի Զանգեզուր չէր կարող լինել, առանց Զանգեզուրի՝ հաստատուն Երեսն: Նա գծոված էր մարդկանց հետ, նաեւ կառա-

1 Հ. Առաքելյան, նշվ. փաստաթուղթը, Գ. տ.:

վարության կազմի, բայց ոչ պետականության հետ: Եվ գտնում էր, որ Երեւանը պետք է ընդառաջ գա, թիկունք լինի Զանգեզուրին: Անդրանիկի Զանգեզուր մտնելուց հետո շատ անգամներ են Զանգեզուրի Կենտրոնական ազգային խորհրդի գրություններն ուղարկվել, եւ սուրհանդակները գնացել Երեւան: Հերթական ամսակն է 1918-ի դեկտեմբերի 20-ին Գորիսից Երեւան՝ «Հանրապետության պարոն նախագահին» հասցեագրվածը. «Ահա քանիներորդ անգամ է, որ խորհուրդս իր ներկայացուցիչն է ուղարկում հանրապետության մոտ, պարզելու այն քառասյին վիճակը, որ ունի ներկայումս Զանգեզուրը»: Միշտ է. «Ընտրելով գեներալ-մայոր Անդրանիկի ներկայության կոիվների հաջող ելքի եւ քաղաքական անցքերի փոփոխությանց... մենք ներկայումս ազատ ենք որեւէ սպառնացող վտանգից եւ բացի հանրապետությունից այլ պետություն չենք ճանաչում», բայց պետք է նաեւ, որ «հուսադրելու եւ թեւավորելու նպատակով» «մի քաջ էլ արվի հանրապետության կողմից»: Եվ հստակ քերվում է Անդրանիկի կարծիքը, որը նա հռչակել է խորհրդի նիստում. «Ինչպես ուրիշ անգամ, նույնպես եւ այժմ գեներալը կրկնում է, որ թող հանրապետությունը իր ղեկավար ձեռքը, իր կառավարիչ մարդիկը ուղարկի, իսկ ինքը անպայման հեռանալու է»:

Անդրանիկի միտքը նրան գործակցող զանգեզուրցիների միտքն է ու պահանջը, որ Հանրապետությունը պաշտոնապես վերականգնի («կցած համարի») Զանգեզուրի միավորումը Հայաստանին: Եվ դրա համար խնդիր է դրվում, որ Հանրապետությունը այնտեղ «ուղարկի կառավարիչ ու առանց ուշացնելու»¹:

Այս ահազանգն է, որ անուշադրության չի մատնվել եւ հարկադրել է: 1919-ի հունվարի 21-ի որոշմամբ Հանրապետության կառավարությունը «Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի հայկական մասերում ժամանակավոր վարչություն հաստատելու» նպատակով այնտեղ նշանակել է Հանրապետության պետական կոմիսար, ի դեմս շտաբ-կապիտան Արսեն Ծահմազյանի: Հանրապետության կառավարությունը իր կոմիսարի տրամադրության տակ է դնում համապատասխան գումար եւ ժամանակավոր վարչությանը գործելու հանձնարարական է տալիս:

Զմեռ էր, ցուրտ: Այն, ինչ նախատեսում էին գործիսցիք եւ սիսիանցիք, արդեն փաստ էր. պարենի պակասը, բնակչության նյութական ծանր դրությունը: Ավելի ծանր էր եւ անապահով Անդրանիկի թե՛ գործի, թե՛ գաղթականների վիճակը: Տրտունները բազմազան

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 2: 2 Ն. տ., թ. 4: Նաեւ՝ Հ. Կ., «Հայաստան-Արցախ պետական միավորման փաստերն ու փաստաթղթերը», «խորհրդային Ղարաբաղ», 4-ը եւ 6-ը X. 1989 թ., «Եր. Երեւան», 10. X. 1989 թ.:

էին: Կարող էր սովը հարվածել: Բնակիչները այլեւս դժվարանում էին զինվորներին պահել իրենց հարկերի տակ, նեղվածք էր, անհարմար: Լինում էր, որ Սիսիանի, Կապանի կամ Գորիսի գյուղացին, դարձյալ իր ապրուստի համար, սուր կարիքից դրոշմած, ունեցած մի ապրանքը ուզում էր տանել Ծուշի վաճառքի կամ փոխանակության: Այդ էլ է արգելվում Անդրանիկի հրամանով. «ամեն մի վաճառք կամ փոխանակություն զանգեզուրցին պիտի համաձայնեցնի գյուղի կոմիսարի հետ, հակառակ դեպքում սպառնալու է երեքամսյա ձերբակալությունը»: Առաջարկ էր արվում, որ Անդրանիկը ցրի իր բանակը եւ արեւմտահայ զինվորների փոխարեն բանակ կազմի տեղացի, զանգեզուրցի. տղաներից: Սրա վրա պնդում էին զանգեզուրցի եւ հայերը, եւ մայրերը: Առանց այն էլ տղաները գեների տակ էին, թեւ բանակում չէին, առանց այն էլ նրանք պետք է եւ տանը մնային, եւ տանն էլ սնվեին, գենք էլ ունեին, փամփուշտ էլ: Ինչ էլ Անդրանիկը կտար, այն էլ կլրացներ պատրաստի բանակի կազմը: Անդրանիկին մնում էր կամ համաձայնել տեղացիների ցանկությանը, կամ երթի նոր ճանապարհ ընտրել: Եվ իր վճռի մասին նա հայտարարում է մերձավորներին, գրում է, ում որ հարկ էր համարում իր ծրագրերը ասել, ադեն փետրվարի կեսերից. «Իմ որոշումն անխախտ է, եւ կանցնեմ Սիսիան եւ ավելի առաջ...»²: Նույն օրերին է Թոմսոնը տիրակալի իրավունքով Բաքվից հեռագրել Ծուշի. «Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի գեներալ նահանգապետ է նշանակվել բժիշկ Սուլթանովը, Ադրբեջանի ներկայացուցիչը, նրան ընդունել որպես այդպիսին»: Երկու բեկեռ ուներ հեռագիրը՝ մեկը տեղեկացնում էր, մյուսը՝ հրամայում: Առաջինում նա իր դերն ավարտել էր, երկրորդը նոր պիտի սկսեր: Սուլթանովի գալուն Անդրանիկի մնալը պիտի խանգարեր, Անդրանիկի մնալուն՝ Սուլթանովի գալը: Թոմսոնը նոր դեր պիտի ստանձներ՝ Սուլթանովին վնասազերծել, որի գլխավոր պայմանը նա տեսնում էր Անդրանիկին երկրից դուրս հրավիրելը:

Սուլթանովը գյուտ էր: Նրան հայտնագործել էին ադրբեջանական հետադեմների հայառույց նեմությունը եւ անգլիական դիվանագիտության խորամանկությունը՝ միաձուլ: Սուլթանովը դրանցից մեկը կուլ տալով, մյուսը համեմայն դեպս խոստովանել է. «Իմ խնդիրը եւ համարել եմ բացառապես դիվանագիտական», ասել է նա իր կառավարությանը հղած նամակում, պաշտոնի անցնելուց ընդամենը մեկ ամիս անց: Եվ ահա թե որն է եղել այդ դիվանագիտությունը, որը

¹ Տե՛ս «Հայտարարություն» տպագիր թերթիկը, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34: 2 Ն. տ., ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 15:

նա վարել է իբրեւ թե Արցախի հայ բնակչությանը խաղաղեցնելու, իրականում՝ ծնկի թերելու համար. նախ շոշափել հայերի հարաբերությունները: Ասես իմանալով այդ, հեղինակավոր հայերը նրա ծուշի ժամանելու պահին, չնայած հատուկ կանչին, նրան չեն ներկայացել: Հաջորդ օրը նա հրավիրել է Շուշու քաղաքագլուխ Ծահնագարովին եւ Վարանդայի գորահրամանատար Սուրյան բեկ Մելիք-Ծահնագարյանին: Երևում է ուժը չի պատել: Սուլթանովը եզրակացրել է, որ հայերին հպատակեցնելու միակ միջոցը անգլիացիների հետ իր համագործակցելը կարող է լինել: Հայերն ասել են, որ իրենց հույսը ուսաց տիրապետությունը վերականգնելն է: Սուլթանովն ասել է, թե դա լինելու բան չէ, Անգլիան այլեւս չի թողնի, որ Ռուսաստանը Կովկասում վերածնվի, իսկ Ադրբեջանը այլեւս այդ ճանապարհով չի գնա: Ադրբեջանը կգերադասի գնալ Անգլիայի, այլ ոչ Ռուսաստանի հետ, այս է եղել Սուլթանովի սովորեցրածը: Բայց այստեղ եղել է մի հիշարժան փաստ. անգլիացիներն առաջարկելով, որ Սուլթանովը լինի գեներալ նահանգապետ, անհրաժեշտ են համարել, որ քաղաքացիական գծով նրա տեղակալը հայ լինի, իսկ նահանգային խորհուրդը՝ երեք հայ, երեք մահմեդական: Հայերը այս բանաձեւին չեն համաձայնել, իսկ Սուլթանովն էլ դրանից հետո իր խնդիրն է համարել հայերի նկատմամբ անգլիացիների մեջ անվստահություն սերմանելը: Այդ ճանապարհի կարելորդ միջոցներից մեկը Սուլթանովը գտել է հայերին փողով գնելը, կաշառելը, այն էլ աղքատներին, ովքեր գուցե թե կարիքից դրոված ցանկություն կհայտնեին ենթարկվելու Ադրբեջանին: Այս բոլորից զատ Սուլթանովի առանձին հոգան է եղել Անդրանիկին ինչ գնով ուզում է լինի Արցախի կողմերից հեռացնելը: Փետրվարի 25-ին գրած իր այս նամակում նա համոզմունք է հայտնում, որ Անդրանիկը ամենաուշը մարտի 5-ի եւ 10-ի միջեւ կհեռանա Արցախի սահմաններից: Նույն ժամանակամիջոցում այդ կողմերից, Սուլթանովի համոզմամբ, պետք է որ հեռանային նաեւ Անդրանիկին հետևող գաղթականները՝:

Հենց այս դրության մեջ, փետրվարի 3-ին, Անդրանիկը նամակ է ուղարկել Հովհաննես Թումանյանին: Պահը ե՛ր նրա անձի, ե՛ր Զանգեզուր-Արցախ աշխարհամասի բնակչության համար ճակատագրական էր: Ի՞նչ աներ: Հենց հիմա է, որ նա սիրտը պիտի բացեր ու խորհուրդ աներ: Հունվարի 21-ին Թումանյանն էր նամակ գրել Անդրանիկին: Ուղարկել էր այդ ժամանակ Թիֆլիսում գտնված Կապանի պղնձի ֆրանսիական ընկերության տնօրեն Ռուպենի միջոցով:

1 ՄԼԻ-ի ՀՄԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 429, թթ. 2—4:

Նամակն ստացել էր, պատասխանն էլ ուղարկում էր վերադարձող նույն Ռուպենի միջոցով: Թումանյան եւ Սուլթանովի դավադիր խորամանկություններն անբարոյականություն էին տարածում: Նրանց գործադրած փողը, խոստումները եւ լրտեսների ցանցի ծավալումը թուլացնում էին մեկի ու մյուսի մարտական ոգին, խորացնում կասկածը, ջարդում անկոտրում կամքը: Թշնամին նենգ էր, խաբեքա ու շողոքորթ: Սուր կարիքը օգտագործում էր դրամի սիրուն հպատակեցնելու համար: Դրանից քաջալերված Ադրբեջանն իրեն թույլ է տալիս հայտարարել, գրում է Անդրանիկը, «որ հայերը կընդունին Ադրբեջանին ենթարկվիլ եւ հպատակվիլ»: Տխուր է նամակի ոգին եւ անկումային: Բայց դա ոչ այնքան տրամադրություն է, որքան փաստ եւ ուժերի հաշվարկություն: Կարող էր Անդրանիկը այստեղ նաեւ գրել նրա մասին, որ Երեւանի կառավարությունը եւս ավելի հակված լինելով բանակցությունների խաղաղ միջոցների եւ խաղաղության վեհաժողովի կողմը, ապա եւ այն, որ արցախցիք իրենք էլ վեհաժողովի խաղաղ վճռին սպասողական՝ զենքը վաղվան էին գցում: Հարցը դուռ-դրկից ապրող ժողովուրդների մեջ էր: Անդրանիկը հակիրճ գրում է. «Մեկ խոսքով, անհնար է այլեւս գործաստու վարենամ մնալ այս շրջանը, հետևաբար որոշեցի մեկնել Զանգեզուրից»: Այս օրերին նրա մտադրությունն էր Նոր Բայազետով գնալ Ղարաքիլիսա եւ այնտեղ ցրել իր զորքը: Դեռ ճանապարհ չընկած, Թումանյանին հանդիպելու երազների մեջ է. «Ղարաքիլիսե հասնելուս մտադիր եմ հրավիրել քեզ գալ Ղարաքիլիսե, կը հուսամ, որ հրավիրելուս չես ուշանար գալ»: Ապա՝ 22 հազար գաղթականություն «սովի ու մահվան սպառնալիքի առաջ» է, որոնց «անհրաժեշտ է հասցնել շուտափույթ օգնություն»:

Փետրվարի 16-ին Թումանյանից պատասխան ստացած լինելով, ուղարկած նամակում հայտնում է, թե իր գործմասի բժիշկ Ռուբենին է հանձնարարականով ուղարկել Թիֆլիս, որը այցելել է նրանց տուն, բայց բանաստեղծին չի տեսել: Հուսով է, որ **Ռուպենը**, ֆրանսիական ընկերության տնօրենը, հարկ եղածը պատմած կլինի²:

Երևում է, բանաստեղծի եւ գորավարի կապը, որ փոստային չէր, եղել է ոչ միայն առիթից առիթ, այլեւ ըստ նամակատարների հրճարավորության:

Ի միջի այլոց, փետրվարի 25-ին Անդրանիկը Գորիսից նամակ է հղել Շուշում անգլիական ներկայացուցիչ Մոնկ. Մազոնին: Դրանից առաջ Գորիսում եղել էր ներկայացուցչության աշխատակից կապիտան Կ. Թոունսենդը, որը Անդրանիկին հաղորդել էր, որ ներկայա-

1 ԳԱԹ, Հ. Թումանյանի ֆոնդ, գ. 501: 2 Ն. տ., գ. 502:

ցուցչության կարծիքով ցանկալի է, որ մա մնա Ջանգեզուրում: Մինչ այդ Անդրանիկը որոշել էր մոտիկ օրերում հեռանալ գավառից, բայց մեկ է, հայտնել է, որ ինքը չի կարող երկար մնալ. «Իմ բանակը,— գրել է մա,— ի վիճակի չէ ձգել իր մնալու ժամկետը: Սննդի հարցը անհամապատասխան է բոլորին եւ դարձել է շատ սուր, եւ, անկասկած, կբարդանա առաջիկա օրերին»: Նշում է մա, որ սով է սկսվել մա եւ Սիսիանում, որտեղից հայտնում են, որ ամեն օր լինում են մահացության դեպքեր, որ սովը բռնել է մա գաղթականներին, ծանր է վիճակը զինվորների, որոնք էլ կոշիկ չունեն, հագուստ չունեն, չունեն շաքար, միս, բուժման պիտույքներ. «Օր առ օր անհմար է դառնում մահաց պահելու իմ եղանակը, եւ ես մահաց օգնելու հույս չունեմ, քանի որ այդ շրջանները շատ աղքատ են եւ տեղի բնակչությունն ինքն էլ մեծ կարիքի մեջ է»,— գրում է Անդրանիկը:

Պարզ էր, որ այլեւս Ղարաբաղ չի կարող գնալ: Թոմսոնը ամուր կաշնել էր Ղարաբաղին եւ կարծես պարտք էր ստանձնել ամեն կերպ այն հոգուտ Ադրբեջանի պահպանելու: Գիտակցելով այդ, ղարաբաղցիք իրենք էին Անդրանիկին գրում, որ մրա խնդիրն այլեւս մնում է գոնե Ջանգեզուրից չհեռանալը: Տվյալ օրերի լավագույն վերլուծություն մենք կհամարենք 1919-ի փետրվարի 26-ին Դաշնակցության Ծուշու շրջանի կենտրոնական կոմիտեի պաշտոնական մամուլը «Հեռուստայետ Անդրանիկին»: Նրանում հայությանն նկատմամբ անգլիական դիվանագիտությունը մերկ է՝ սկզբնօրերից մինչ թոմսոնյան փուլը ներառյալ. «...հանուն տնտեսական այլեւայլ դիտումների եւ ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնել, Բրիտանիայի շահերը բարձր դասել մնացած բոլոր խնդիրներից եւ ոչ մի միջոց չխնայել դրա համար»: Թեեւ սա մեծ ճշմարտություն է, բայց եւ այնպես հարց է ծագում. մի՞թե դրան է հանգում ամեն ինչ: Ո՛չ, փաստաթուղթը խորացնում է անգլիական դիվանագիտության էության բացահայտումը. «Տնտեսական նորանոր թեւակոխումների համար ուժեղացնել անգամ Ադրբեջանին, Վրաստանին, որոնք հենց իրենց՝ անգլիացիների թշնամիներն են եւ որոնց, մանավանդ առաջինի, իշխանությունը հիմնված է տասնյակ հազարավոր հայ դիակների վրա, որոնք գոհ են մույն անգլիացիների զինակցության»: Այս բառերը մենք կհամարենք անգլիական, եւ ոչ միայն անգլիական, դիվանագիտության նկատմամբ հայ քաղաքական մտքի բարձրակետը տվյալ պատմական իրավիճակում: Համեմատյան դեպս ոչ միայն ուրիշ, այլ մինչեւ իսկ հակառակ կերպ էր մտածում հայոց կառավարությունը, դարձյալ տվյալ

պահին, տվյալ հարցի վերաբերյալ: Ծիշտ է, հանգամանքներն էին թելադրում: Բայց հենց դրա համար էլ քաղաքականագիտության գրեթե խավոր խնդիրը հեռատեսությամբ է, քաղաքագետնիլ՝ օրվա տրամադրությանը կու չգնալ:

Անգլիական ուժի նկատմամբ հրապուրանքից գերծ չէր մա Անդրանիկի վերաբերմունքը: Բայց սա չէ փաստաթղթի այս հատվածի կիզակետը: Ասվածից շատ ավելի վեր է այն, որ մրանում բացահայտվում է միջազգային դիվանագիտության երկու հակադիր բևեռների գրկախառնության պատճառը. «Անգլիան աչք ունի Կովկասի վրա, մա շահագրգռված է «Ադրբեջանի եւ Վրաստանի» հողերի ընդարձակման խնդիրներով: Ուրեմն այս հարցում Անգլիայի ու Ադրբեջանի շահերն իրար զուգադիպում են եւ սրանով է միայն, որ կարելի է լինում բացատրել այն երևույթը, որ Բրիտանիայի թշնամի Ադրբեջանն այսօր մեծարվում է, իսկ մրա զինակից հայերս շարունակ զսպվում, ճնշվում, ստորացվում...»:

Ուրեմն, այլեւս պետք չէր, որ անգլիական ներկայացուցչության քթի տակ մարդիկ լինեին, որոնք կարող էին ըմբռնել եւ դեռ մատնացույց անել իրենց դիվանագիտության իսկական երեսը, որքան էլ այն պաճուճվեր մա հայության հասցեին զուգահեռ արվող բարեխոսությամբ: Տվյալ պահին, 1919-ի փետրվարին, մարտին ու ապրիլին այդ մարդկանց մեջ ամենից վնասակարը, այսինքն տեսնելու ամենից ավելի ընդունակը, Անդրանիկն էր: Իսկ այս անգամ իրեն, Անդրանիկին, իր ով լինելու մասին, գրում եւ բացատրում էր ոչ այլ ոք, բայց եթե իրեն այնքան, այսպես ասած, հոգս պատճառած Դաշնակցություն կուսակցության Ծուշու շրջանային կենտրոնական կոմիտեն: Անդրանիկը պետք է իմանար, որ ինքը, ըստ անգլիացիների, «Կովկասում քիչ թե շատ աչքի ընկնող», «ուժեղ անհատներից» մեկն է, «որը անհրաժեշտ դեպքում լուրջ արգելք կարող է լինել իրենց ծրագրած քաղաքականությանը»: Եվ հենց այդ առավելությունների համար անգլիացիք պետք է ձգտեին օր առաջ Անդրանիկին դուրս մղել մոտակա այն ոլորտից, որտեղ կարող էր ճշված «ուժեղ անհատների» ազդեցության շրջանակների ընդարձակման հեճարան լինել: Այդտեղ անպայման Արցախ-Ղարաբաղ հայաշխարհն էր: Դուրս մղելու միջոցները պետք է լինեին, ըստ Ծուշուց ողարկված մամակի, «աստիճանաբար չեզոքացումը», «միջից վերացնելը», «մեծ հարմարություններ տալով անգամ Եվրոպա ողարկելը»: Նախկինում բոլորը բացատրելու, զգուշացնելու համար մատնացույց էր արվում Անդրանիկը, ասելով՝ «Նրանք շատ լավ են հասկանում եւ

հաշվի առնում, թե ո՞վ էք դուք եւ ի՞նչ կարող էք անել հարկ եղանակներով»:

Ցույց տալով ճանապարհը, շուշեցիներին մնում էր ասել միայն, որ դրանով ընթացալը կարող է «մեծամեծ դժբախտությունների պատճառ դառնալ»: Մնացյալը ասվում էր ի գիտություն սերունդների. «Դուք Չանգեզուրում Ձեր ներկայությամբ թեկուզ հեռվից սանձահարում, զսպում էք Ադրբեջանի ակտրժակները, Դուք այդտեղից իսկ ազդում եք տեղիս իրերի դասավորության, երեսույթների ընթացքի վրա»: Հեղինակները պնդում են, որ Անդրանիկը, եթե չի կարող գալ Ղարաբաղ, ապա գոնե անպայման պետք է մնա Չանգեզուրում, գտնելով, որ այդտեղից եւ Հայաստանից նրա հեռանալը «քանաչափ է մեծամեծ չարիքների դուռը»:

Այնուամենայնիվ դարաբաղցիք իրենք էլ, ըստ այս մամակի, նկատում են իրենց երկիր գալու դժվարությունները, եւ գրում են խորհրդակցաբար. հնարավորության դեպքում անցնել Ղարաբաղ, «եթե հնարավոր չէ, գոնե Չանգեզուրի սահմանից բնակ չհեռանալ» եւ այնուհետեւ հանդես գալ Ղարաբաղում եւ Չանգեզուրում միացյալ գեներալ նահանգապետ հաստատելու փաստի դեմ ուղղված վճռական բողոքով:

Նամակի հեղինակները նկարագրում են մասնավորապես Շուշու հայության ակամավոր ներկայացուցիչների նկատմամբ գործադրվող հալածանքները, գտնելով, որ նույնը կարող է սպասվել նաեւ Անդրանիկին. «Ձեզ եւս սպասում է նույն վիճակը՝ մեկուսացման ճանապարհով չեզոքացում, անգամ զինաթափ անել դեմոկրատիզացիայի անվան տակ»¹:

Պարզ ասած՝ շուշեցիք, առհասարակ Ղարաբաղի հայությունը, երկրնորանքի մեջ էին: Պահն էր այդպիսին: Հարձակողական ոգու մեղմացուցի դեր էր կատարում խաղաղության վեհաժողովի հետ հույսեր կապելը: Դրանից բացի, այն ժամանակ, երբ Հայաստանի կառավարությունը բողոքում էր Սուլթանովին Արցախում գեներալ նահանգապետ նշանակելու դեմ, դաշնակից տերությունների Երեսնակի ներկայացուցիչը հռչակում էր, թե Սուլթանովի նշանակումը վրճարական ու վերջնական չէ, որ դա պարզապես կարգի պահպանության նպատակն է հետապնդում, առանց «Ադրբեջանի ապագա վարչության» որեւէ պահանջ դնելու²: Վճռական պահին Անդրանիկին հրավիրելու հարցում արցախցիների ոչ-լիակատար միաբան լինելը Անդ-

րանիկի հարց չէր, այլ տակտիկայի: Այլապես ինչու պետք է սեպտեմբերի 26-ին շուշեցիք գերադասեին Ջեմիլ Ջահիդին անգեմ դիմավորելը, երբ նույն այդ ժամանակ նույն արցախցի հայերի որոշակի մասը գեներալ ձեռքին դուրս եկավ ներխուժող նույն Ջահիդին: Սիմոն Վրացյանն ասում է, թե հենց այն ժամին, երբ Անդրանիկն անցել է Ջաբուղը, Սոկրատ բեկ Մելիք-Ծահնագարյանը, փոխանակ ըստ պայմանավորվածության գտնվելու իրեն հանձնարարված պաշտոնական կետում, բանակցել է Շուշու քաղաքագրուի Գերասիմ Մելիք-Ծահնագարյանի հետ եւ միաստեղ մամակ են հղել Անդրանիկին, որ կանգնեցնեն նրա առաջխաղացումը: Սա նույն պահն է, որ գուգադիպել է Թոմսոնի սուրհանդակների ժամանումին³:

Անկոտրում դարաբաղցիները շարունակում են չճանաչել Ադրբեջանի կառավարության եւ Թոմսոնի համագործակցությամբ բժիշկ Սուլթանովի Ղարաբաղի գեներալ նահանգապետ նշանակվելը: Նման իրավիճակում անգլիական ներկայացուցչությունը դարձյալ մայել է Չանգեզուրի կողմը եւ հայության ոգեշնչման աղբյուրները այնտեղ տեսնելով, նորից ու նորից այնտեղից Անդրանիկին հեռացնելու, հեռու մղելու դավերն է նյութել⁴:

Անդրանիկը անարձագանք չի մնացել: Ջաբուղից վերադարձից կարճ ժամանակ անց նա նկատել է, որ անգլիական ներկայացուցչությունը զորամասեր է տեղից տեղ փոխադրում՝ ի վնաս Արցախի եւ Չանգեզուրի հայ բնակչության ապահովության: Նա հաքու Թոմսոնին հեռագրով բողոք է հայտնում եւ պահանջում, որ ձեռք առնվեն համապատասխան միջոցներ նշված վայրերի հայ բնակչության կյանքի խաղաղ պայմանները չխախտելու համար: Միաժամանակ նա հարկ է համարել ներկայացուցչությանը վճռականապես հայտարարել, որ «Ղարաբաղի եւ Չանգեզուրի հսկայական գավառի չորս հարյուր հազարից ավելի հայ բնակչությունը ոչ մի կերպ չի կարող ճանաչել իր տարածքի նկատմամբ Ադրբեջանի որեւէ տեսակի իրավունք»⁵:

Բաքվի «Ադրբեջան» թերթը ազգակիցներին ոգեւորելու համար հռչակում է, թե Անդրանիկը հեռանալու պատրաստություններ է տեսնում: Փետրվարի 10-ին, այդ խոսակցությունների մթնոլորտում Շուշի է մտնում գեներալ նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովին իր շքախմբով⁶: Ղարաբաղցիները ծանր օրեր էին ասրում: Կար ժամանակ, որ նրանց գոտեպնդում էր Անդրանիկի գալստյան հույսը:

1 Ն. տ., գ. 40, թթ. 16—17: 2 Ս. Վրացեան, Հայաստանի հանրապետություն. Բ., 1958, էջ 312,

1 Ն. տ.: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թթ. 18—19: 3 Ն. տ., գ. 49, թ. 7: 4 Ն. տ., գ. 38, թ. 27:

Ասորիական աշխարհում մասն հույս չէր ներշնչում: Հեշտ չէր մատն հայոց կառավարության վիճակը: 1918-ի դեկտեմբերին, երբ արդեն Թոմսոնը Անդրանիկին վերադարձրել էր Օռլոս ճանապարհից, սկսվում է հայ-վրացական պատերազմը հանրապետության հյուսիսային սահմանների համար: Արցախից մտածում էր՝ իսկ ինչու՞ ոչ Արցախի համար: Մի՞թե հայության վիճակը Արցախում ավելի ծանր չէր, քան հայ-վրացական սահմանի կողմում: Թեև հանգամանքները բոլորովին այլ էին, հարցը՝ որպես հարց եւ հիսապատկություն, հիմքից զուրկ չէր: Կարիքի մեջ ընկածը մեկին մեղադրում էր, մյուսին արդարացնում: Գուցե ոչ ոք մեղավոր չէր, ճակատագրից բացի: Թոմսոնի հետագրի պահին ոչ միայն վիճակը չէր փոխվել, այլև ուժերի հարաբերակցությունը: Արցախ-Ադրբեջան կապակցությանը ավելացել էր Թոմսոն հասկացությունը, որը մույն էր, թե բրիտանական ռազմական ուժի Կովկասում գտնվող մասը գումարած Ադրբեջանին: Դեկտեմբերի առաջին օրերից հետո դեպքերի ընթացքը հանգեցրեց նրան, որ ի վերջո Անդրանիկն էլ, նրա զինվորներն էլ ճամպուրկները կապեցին: Ում այսուհետ իր որտեղ գնալը պարզ չէր, գնալու էր մինչև Երևան, հետո կորոշվեր: Մյուսներից թե զինվորներ, թե զաղթականներ եղան, որ տեղում մնացին, սիովելով Կապանից մինչև Գորիսի արցախյան սահմանը, կամ թե բռնելով դեպի մոտ ու հեռավոր բարեկամ-ժանդները տանող ճամպաները: Ծառերն էլ, որ Գորիսում էին, տեղափոխվել էին հացաշատ Սիսիան եւ սպասում էին մնացածների գալուն: Մնացածները մարտի 25-ին, առավոտյան, երթի հավաքվեցին Գորիսի հրապարակում: Զանգեզուրից ճամպուրկներին սննդի պաշար էին տվել այնքան, որ բավարարեր մինչև երթի վերջն ու դռանից մի որոշ ժամանակ հետո²:

Ետդարձի տարբեր ճամպաներ կային: Պետք էր գնալ Երևան, ներկայանալ կաթողիկոսին եւ այդտեղ գործի գոյությանը՝ զինվորների ու սպաների այդ գործունեությանը վերջակետ դնել: Ենթադրվում էր գնալ Սիսիան-Դարալագյազ-Նոր Բայազետ ճանապարհով, որով, ինչպես տեսանք, եկել էին: Բայց դա վերջնական չէր: Այդ ճանապարհը դժվար էր, գործի այս կացության համար գրեթե անհաղթահարելի: Իր գրագրություններում Անդրանիկը նշելով այս, շեշտել է դարձյալ մույն դժվարությունը՝ «իմ մարդկանց մեծ մասը գործնականում առանց կոշիկի է: Նրանցից շատերը ճանապարհորդելու համար թույլ են: Ինձ համար շատ դժվար է մարդկանց եւ ձիերի սննդի տեղափոխման հարցը»: Հարկադրված, Անդրանիկը դիմել է

բրիտանական ներկայացուցչությանը, խնդրել, որ թույլատրվի իր գործին տեղափոխել Օռլոս-Ադրամ-Եվլաղ երթուղիով կամ Նախիջեանով³: Սա դեռևս փետրվարի 25-ին էր գրում: Երկու օր հետո Փարիզ, սպասվող խաղաղության վեհաժողովին մասնակցելու համար այնտեղ գտնվող հայկական ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարին մա հայտնում էր, որ Երևան կհասնի մարտի 25-ին, ուր միտք ունի ցրել իր բանակը, «իմ փոքր ուժերը», ինչպես գրում էր, տեղյակ պահելով ման, որ «եթե օգնություն չլինի, անկասկած է սովից մահացությունը»²:

Քանի որ ման Նախիջեանով գնալու միտք կար, 1919-ի մարտի 18-ին մամակ է հղել ման Նախիջեանի բրիտանական ներկայացուցչություն: Դեռ մարտի 9-ին նրանք մամակ էին գրել Նախիջեանով վերադառնալու եւ վերադարձին օժանդակելու առաջարկով: Մինչև պատասխան ստանալը, Անդրանիկը բանակցում է Թոմսոնի աշխատակիցների հետ: Նախընտրելի է համարվում Երևան վերադառնալ Սիսիան-Դարալագյազ ճանապարհով: Որոշվում է, որ ամբողջ ճանապարհին ուղեկցելու է Թոմսոնի լիազորյալ մայոր Գիբբոնը: Օգտվելով առիթից, Անդրանիկը Նախիջեանի բրիտանական միսիային տեղեկություններ է տալիս այնտեղի հայության մասին եւ հարցեր է առաջ քաշում: Ծառ են հայության հոգսերը, մի վերջին անգամ ասել է Անդրանիկը, եւ մեծ կարող է լինել տեղի բրիտանական ներկայացուցչության օգնությունը, եթե մա ընդառաջ գնա կարիքի մեջ գտնվող մարդկանց: Բոլոր ճամպաները զբաղեցրել են մահմեդականները, տասը հազար էլ նախիջեանցիներ Սիսիան-Կապանում, սովի ճիրաններում, չեն կարողանում իրենց տները վերադառնալ, որովհետեւ նրանց ետդարձի ճամպան էլ այնտեղի մահմեդականներն են փակել: Տեղում, մույն Սիսիան-Կապանում, տասը հազար տաճկահայ զաղթականներն են սովի մույն ծանրության տակ ելք որոնում: Երևանում էլ պարենի գործը հեշտ չէ: Այս բոլորի դիմաց թվում է թե մեծ բան չի խնդրում՝ բացել ճամպաները, վերացնել կարիքի առջեւ փակված դռները: Մարդիկ ուղարկեք տեղերը, գրում է Անդրանիկը, թող պարզեն վիճակը եւ դա մույնպես օգնություն կլինի³:

Անդրանիկը մամակում տեղեկացնում էր, որ Թոմսոնը մայոր Գիբբոնին լիազորել է ուղեկցել իրեն մինչև Երևան: Գիբբոնին Անդրանիկը առաջին անգամ հանդիպել էր դեկտեմբերի 21-ին, երբ մայրն իր ներկայացուցչության կողմից պաշտոնական այց էր կա-

1 Ն. տ., թթ. 33—34: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 48, թ. 4:

1 Ն. տ.: 2 Ն. տ., թ. 5: 3 Ն. տ., թթ. 9—10:

տարել Գորիս: Գորիսեցիք բրիտանական դրոշ էին կախել քաղաքում եւ աղուհացով դուրս եկել փողոց: Հաջորդ օրը ճաշկերույթ էր եղել: Ապա՝ բանակցություններ Գիբբոնի եւ Անդրանիկի միջեւ: Գիբբոնը Զարուի ձորով ազդեցության սահման է գծել Անդրանիկի եւ Ադրբեջանի միջեւ, դեպի Ջանգեզուր վիճակի պատասխանատու համաբեղով Անդրանիկին¹:

Գիբբոնի Գորիսում եղած ժամանակ Անդրանիկն իր զորամասի հրամանատարության ժողովում քննարկման է դրել զորամասի հետագայի, Ջանգեզուրում մնալ-չմնալու, հարցը: Ինքն անձամբ ցանկալի է գտել մնալ մինչեւ մայիս, մինչեւ մեծ տերությունները կհանեն իրենց վճիռը երկրամասի վերաբերյալ: Բայց զորականները գտել են, որ ձմռան ու գարնան դժվարին այդ ամիսներին շրջանը ի վիճակի չի լինի զինվորների ու ձիերի սնունդ ապահովել: Հարմար է գտնվել բազմահազար գաղթականությանը տեղափոխել քիչ թե շատ նպաստավոր Նախիջևանի շրջան եւ գործն էլ առանց շատ ձգձգելու տանել դեպի Երեւան:

Օրվա գրագրությունների ոգին այն է ասում, որ չլինեին զորքի սննդի ու հանդերձավորման, օթեւանելու դժվարությունները, Անդրանիկը կմնար մինչեւ մայիս ու մինչ այն օրը, քանի դեռ պարզորոշված չէին Սյունիքի եւ Արցախի հարցերը: Ջանգեզուրցիք էլ էին այդ ուզում եւ պնդում: Միայն թե նրանք իրենց որոշակի առաջարկն ունեին. զինվորները տեղից լինեին, սնունդը՝ առանց լրացուցիչ հոգսի: Գրել են նրանք Անդրանիկին մոտավորապես այս բառերով ու նույն այս բովանդակությամբ՝ փաշա, զանգեզուրցիք տանկահալներից պակաս կովոդներ չեն, բանակդ ստեղծիր մեր տղաներից, նրանց մենք կպահենք մեր հարկերի տակ, կսնենք ու կհագցնենք եւ այլեւս շատ հոգս չենք ունենա: Բայց այս նշանակում էր, որ Անդրանիկը պետք է ցրեր իր զորքը, գերազանցապես արեւմտահայ տղաներից կազմված այդ բանակը: Վերացական տեսակետից անհնարին ոչինչ չկա: Կամ թե՛ մեկի համար անհնարը կարող է ուրիշի համար հնարավոր լինել: Ջանգեզուրցիք իրենց զորագնդերն ունեին, կարող էին համարել: Դա սկզբից էլ հայտնի էր: Նրանք այդպես էլ վարվելու էին Անդրանիկի այնտեղից դուրս գալուց գրեթե անմիջապես հետո: Հայտնվել է նաեւ մեր զորավարը: Այսուհետեւ Գարեգին Նժդեհն էր լինելու դա, Անդրանիկի պանծալի ընկերն ու վաշտապետը բուլղարական կովի օրերին: Այդ պահից սկսվում է զանգեզուրյան ինքնապաշտպանության եւ հերոսամարտի մեր էջը:

¹ «...օրագրութիւնը», էջ 161—162:

Ջանգեզուրից դուրս գալու օրերին Անդրանիկի ներքին տառապանքը ոչ թե չկամենալն էր, այլ կամեցածը չկարողանալը: Ժիշտ է, չկամենալն է ամենից վատթարը: Բայց կամեցողի համար դա չկարողանալն է: Այս հալվող, տարրալուծվող զորամասը նա պահում էր բացառապես իր սրտի ուժով, զինվորների ու գաղթականների՝ իրենից վարակված սրտերի ուժով: Երբ արդեն մոտենում էր վերջին պահը, նրան տանջում էր գաղթականների հոգսը: Նա պարտք ուներ: Նա ինքն էր փրկել նրանց եւ ինքն էլ պետք է մի վերջին հանգրվանի հասցներ: Նա պատասխան պետք է տար, եթե ոչ գաղթականների առջեւ, նրանց դեմ դիմաց, բայց գոնե իր խղճի առաջ: Սովից օրական երեսուն մարդ էր մեռնում: Չէր կարողանում, երբեք չէր ուզեմա բաժանվել նրանցից: Աշխարհում քանի՞ զորավար ու քանի՞ քաղաքագետ են ապրել անօգնական, անտեր ու անտիրական հայրենակիցներից բաժանվելու ականա անհրաժեշտությունը: Եվ գուցե հենց այդքան էլ շատ զորավոր, բայց նույնքան էլ անհարակ ու դժբախտ զորավար է եղել նշանավոր զորավարների պատմության մեջ:

Ետդարձի օրերից մի օր անբաժան Գիբբոնը նկատել է, որ կեսօրին Անդրանիկը չճաշեց: Ամբողջ օրը լուռ է եղել, իր մտքերի, իր վշտերի մեջ սուզված: Եվ հագիվ թե Գիբբոնը, մեծահոգի՝, բարեգործ Անգլիայի որդին, ուրիշ մի կերպ կարողանար ավելի մեծ զայրույթ պատճառել Անդրանիկին եւ ավելի սուր խոցել նրա սիրտը, քան այն հարցը, թե պարենի որքան պաշար կկարողանար թողնել նա գաղթականներին, եթե ինքը խոսք տար տեղ հասցնել զորամասի ունեցածը: Անդրանիկը լուրջան գայրույթից ճայթել է. կորեք դուք բոլորդ էլ, ես այսուհետ ոչ մի դաշնակից էլ չգիտեմ: Ինչ էլ որ ստացել եմ ձեզանից, կվճարեմ ձիերը Երեւանում վաճառելուց հետո: Չէր կատարածը այն է եղել միայն, որ սովից մեռնողին հորդորել եք դիմանալ մինչեւ խաղաղության վեհաժողովը: Քանի՞ հոգի ողջ մնաց, եւ գոնե վերջին հալը կտեսնի՞ ձեր այդ խաղաղության վեհաժողովի վճիռը: Գուցե թե այս հարցականի վրա է իմաստնացել քաղաքակիրթ Անգլիայի ռազմիկը, դարձել պատմության արդարադատ դատավոր ու մի օր էլ ի լուր աշխարհի բոլոր պատմաբանների հուշակել. «Չափալանցության ոչ մի նշույլ չի լինի, եթե ասենք, որ այս պատերազմը պատմությանը չսովեց ավելի հերոսական, ավելի հուզումնալից եւ ավելի նշանավոր մի անձնավորություն, քան այս հալ զորավարը»¹:

¹ «Մշակ», Ֆրեյդո, №1212, 3.09. 1937 թ.: Արտագրված է «Բեկվուդ մեգեպին» անգլիական ամսագրից: Հոկտեմբեր, 1919 թ.: Նաեւ՝ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 128:

Ծարուհակենք: Օրերն անցնում էին: Փետրվարի վերջին սիսիս-
ցիք իրենց համար պահած սննդի վերջին պաշարներն էին սպառում:
Անդրանիկն ստիպված է եղել գաղթականներին գորամասի պահեստ-
ներից կերակրել:

Ավարտվում են ուղեւորման վերջին նախապատրաստություննե-
րը: Գաղթականներին մի որոշ ժամանակ ապրելու գումար է բաժան-
վում, հոգ է տարվում որբանոցների երեխաների մասին: Դրա համար
եւ Անդրանիկն էր միջոցի դիմել, եւ օգնության առաջարկներ ու շնոր-
հումներ էին եղել: Քաղաքականության հետեւից չէր ընկել: Ավելի
ճիշտ, փորձել էր գոնե մի անգամ քաղաքական լինել, ինչպես մյուս
բոլոր քաղաքականները: Չէր զլացել, որամ էր ձեռք բերել, սնունդ,
գլխավորապես մարդկանց սովի բերանից փրկելու համար: Դիրքը
դիրք էր, քաղաքական պահանջը՝ քաղաքական պահանջ: Աշխարհում
բոլորը պետք է խորամանկ լինեն, դիվանագետ, շատերն էլ բարոյա-
կան ու անբարոյական չհարցնելով իրենց հարցերը լուծեն, միայն
հայն է, այն էլ անհաց, անտուն ու անզեն հայր, որ պիտի աչքերը
փակ, հանում չորս կողմում ոտնահարվող բարոյականության իրեն
կամովին մահվան երախին հանձնի: Ժողովրդի անգլիական գեներա-
լալ Դեմստերվիլը եւ խաբեբա ու երկդիմի Թոմսոնը հաքվից դրան
էին ուղարկել: Անգլիան իր հոգեհարազատ զավակներին Կովկաս էր
ուղարկել հաշտություն հաստատելու: Նրանք էլ մեկին պաշտոն էին
տալիս եւ գերիշխանություն, որ նա մուսին հալածի ու խոհարհեցնի,
իսկ հալածվողին փշրանքներ էին մատուցում, որ ոչ ոք չիմանար,
թե իրոք ով են իրենք եւ որն է նրանց իմացած արդարությունը:

Սպառնելով ջանքերն ու պարզելով այլեւս, որ ուժերի հարաբե-
րակցությունը իր կամեցածը կարողանալու օգտին չէ, Անդրանիկը
չէր կարող վերստին չտեսնել, որ իր խնդիրը իրենց կյանքը իրեն
նվիրած մարդկանց փրկությունն է:

Մարտի 22-ին Գորիսի քաղաքագլխի տանը հրաժեշտի ճաշկե-
րույթ է եղել: Մինչեւ ամսի 25-ը Գորիսից գորքը գրեթե լիովին
տեղափոխվել է Սիսիան¹: Այդ օրը առավոտյան, գորիսեցիք մնացող-
ների հետ հրաժեշտի վերջին խոսք են ասում Անդրանիկին եւ նրա
հետ ճամփա ելած հեծյալներին: Ետդարձի ճամփաներին, գյուղերով
անցնելիս, գորավարին հրաժեշտի արցունքախառն հայացքով ուղեկ-
ցում էին նրանցում օթեւան գտած գաղթական այրերն ու կանայք,
նրանց մանուկ ու ջահել որդիները: Արդյոք միայն Անդրանիկն էր
գնում, թե՛ նաեւ հույսը, բայց ոչ թե ապրելու. մի՞թե պարտադիր էր,

որ այսքան տառապանքից հետո երկրագուրկ արեւմտահայը դեռ
ապրելու հույս ունենար ու ապրեր: Նրա ցանկացածը Երկիր գնալն
էր, եւ այնտեղ ոչ այնքան ապրելը, որքան մայր հողի պապենական
գրկում թաղվելը: Եվ եթե երազն ինչ-որ չափով նաեւ ապրելն էր,
ապա մինչեւ թաղվելու այդ օրը եւ դարձյալ հանում այդ թաղվելու:
Մի՞թե ուրիշ երջանկություն էլ է լինում: Մի բուռ հող ինչո՞ւ ինքն
իրենից գողանար, ցրեր արեւմտյան մայրերկրի սահմաններից դուրս:
Իր մարմնական հողի նկատմամբ իր պարտքն էր ուզում մատուցել:
Թե չէ, մեկ չէ՝ թե երբ կմեռնի: Այս է, որ մայրերն ու հարսնացու
աղջիկները տանջանքից մաշված լաշակը շուրթերին քաշելով, զին-
վորների հետեւից վազելու ձգտող իրենց ոտքերը տանձելով, ապա-
հար հայացքից սառած աչքերի կուպերի տակ ժայթքող արցունքնե-
րը խեղդելով, գողտուկ գլորվող սոսկ մի հատիկ արցունքի հետ
միասին ձեռքով հրաժեշտի նշան էին անում ու գնացող զինվորների
հետ փերիների պես սուրում դեպի երանելի հեռուները... Մեկի մըտ-
քով անգամ կանցնե՞ր, որ ասածում ասեր, թե ինչո՞ւ եւ հայ ժողո-
վրդին լույս աշխարհ բերել, որ այսքան տառապանք պիտի պատ-
ճառես նրան: Գուցե՞ թե դրանով ուզում ես պատիժներիդ գորավո-
րությունը փորձել եւ տեսնել, թե ով է քո աստվածային խորհրդին
ամենից ավելի հավատարիմը: Չլինի՞ մոռացել ես, որ հայությունն
է առաջինն աշխարհում իր թագավորին հարկադրել, որ Քրիստոսի
դասերը հռչակի որպես տերության պետականորեն ընդունելի հա-
վատ: Գուցե՞ թե դա էլ է ասածն օրենքը. ով վաղ է իրեն ճանաչել,
շուտ է ուզում նրանից ազատվել: Աստվածապա՛շտ հայ ժողովուրդ:
Ինչպես պիտի որդիդ չողբար քո վիշտը:

Հիշո՞ւմ էր Անդրանիկը: Մեռանից Նախիջեւան եւ Զուլֆայի կա-
մուրջը գալիս գորքը մեկ անգամ լեռների հետ ամպերն ի վեր բարձ-
րացավ ու այլեւս վայրէջքն էր: Գորիսից Երեւան վերադարձը, ծայ-
րակետում վայրէջք լինելով, վերուվար էր: Գալիս Անդրանիկին
պահանջներ ներկայացնողները քիչ էին, հույսերն էին լիառատ:
Գնալիս հակառակն էր. ճանապարհի գրեթե բոլոր գյուղերում էլ
գաղթականներ կային, չլինեին էլ, ճանապարհից հեռու կողքի գյու-
ղերից էին ընդառաջ գալիս: Ապրուստ չունեին, լալագին ապրուստ
էին աղերսում, փրկության հույս էին հայցում:

Ուղեկցողը օրագրել է: Գիբբոնը ամբողջ ընթացքում տեսել է, որ
երկար ու ձիգ ճանապարհին իրենց ընդառաջ եկած գաղթական
հայության հարցը մեկն է եղել. «Ե՞րբ են վերադարձի դռները բաց-

1 «...հարուածող կորամասը», էջ 188—194.

վերու»: Ամեն տեղից էին գաղթածները՝ Նախիջևանից, Կարսից, Արաշկերտից ու Վանից:

Ինչպես էլ լինեք, Ջանգեզուրի բնակչության սրտով չէր Անդրանիկի գնալը: Չլինեք Անդրանիկը այնտեղ, թուրք-ադրբեջանական դաշինքը չէր ընդհատելու իր հարձակումը գավառի վրա եւ գորքը նրա մատույցներից ետ չէր քաշելու: Թեեւ Սուլթանովը Արցախի հետ միասին նաեւ Ջանգեզուրն էր, որպես միացյալ ամբողջություն, Ադրբեջանի նահանգ հռչակել, որեւէ անգամ չհանդգնեց Ջանգեզուր մտնել: Նույնպես շարունակելով ստորագրել «Ղարաբաղի եւ Ջանգեզուրի նահանգապետ» խորագրերը կրող պաշտոնաթղթերի տակ, նրանց վրա գրում էր եւ հռչակում միայն Արցախի մասին: Անդրանիկը Ջանգեզուրում ոչ միայն զինվոր էր ու զորավար, այլեւ քաղաքական ղեկավար եւ իշխանության կազմակերպիչ անձ: Չոր չէր Կապանի ազգային խորհուրդը 1919-ի մարտի 22-ին նրան հղած իր գրության մեջ հայտնում. «Համայն ժողովրդի բուն ցանկության հակառակ է, որ այժմս դուք մեկնեք Ջանգեզուրից... Գուցե դեռ փոխելիք Ձեր վճիռը, ժողովուրդը պատրաստ է ամեն ինչով ընդառաջ գալու»¹: Ժողովուրդն էլ էր տարակուսանքի մեջ. երբ նայում էր իր պարավոր շտեմարանին, տրտնջում էր, որ զինվորին ու գաղթականին սնունդ էլ է տալու, բայց երբ կշռում էր ռազմական ու քաղաքական սպառնալիքները, գերադասում էր նրանց մնալը:

Անդրանիկը գիտեք զանգեզուրցու ե՛վ կամենալը, ե՛ւ տարակուսելը: Բայց ոչ թե բառ առ բառ, այլ ներքին ձայնը լսելով, իր գնալու գաղափարի նրա ապրած տառապանքը տեսնելով: Այդ է ասում կես ճանապարհին, ապրիլի 6-ին, նրա գրույցը մայր Գիբբոնի հետ: Հախճաբար Մալիշկալով է եղել, երեկոյան ժամը 10-ն անց կեսին: Լսելով Անդրանիկի զայրալից խոսքը Թոմսոնի մասին, մայրն ասել է, թե դեռ ուշ չէ, Անդրանիկը կարող է հանդիպել գեներալին եւ նրա երեսին ասել բոլորը: Չի ցանկացել Անդրանիկն այլեւս տեսնվել Թոմսոնի հետ, Գիբբոնն ինքն էլ կարող էր հաղորդել նրան: Չի ցանկացել տեսնվել, որպեսզի ժողովուրդը, թյուրիմացաբար, այլեւս դրսի մարդկանց վրա հույս չդնի եւ ամեն դեպքում նախընտրի իր գորքը, իր կամքը եւ «չօրինավորի օտարներուն դիմում ընելու»: Անդրանիկը լավ գիտեք, որ վերադարձի կես ճանապարհին, երբ ամեն ինչ ավարտված էր, ինչ միտք ուներ Գիբբոնին պատմել ու գլխին ավետարան կարդալ: Անդրանիկը մեմախոսում է, մտովի բարձրաձայն վերլուծում, որ ժամանակները լսեն: **Չընդհատենք նրան.**

«Վեցհարյուր տարի է, որ այս օրըս կապասարք, ըսկ որսա կը տեսնինք, որ ոչ միայն դարապաղցիին, զանգեզուրցիին, նախիջևանցիին իրավունքները չեն հարգվիր, այլ, ընդհակառակը, թուրքերն են, որ նպաստավորված են եւ լսելի կը լինին: Երեք ամիս է, որ անգլիացիները այս շրջանը եկած են, դեռ ոչինչ չեն ըրած հաշ ժողովրդին համար, կը կաշկանդին մեր բոլոր շարժումները եւ արգելք կը հանդիսանան մեր արդար ցանկություններուն: Հայությունը միշտ զիջումներ կընե եւ միշտ ալ կը շահագործվի: Մեր այդ զիջող ոգիեն ու անոթի, մերկ, կարիքավոր դրութենե կօգտվին մեզ ճնշելու համար, եւ որովհետեւ թուրքերը ավելի զորավոր կը թվին, բնական է, որ կողմնակիցներ կը գտնին: Դեռ միեւնույն դրությունն է, որ կը տիրե, այն է՝ «իրավունքը զորավորին»: Եվ այս բոլորը ինչո՞ւ համար, որովհետեւ թուրքին դեմ կովեցանք, չի թուրքցանք ու պաշարեցանք արդարության համար, իսկ հիմա կը տեսնինք, որ արդարություն չկա:

...Ցանքսի ժամանակ, անհամար, սովամահ գաղթականություն մը հնարավորություն չի գտներ երթալ իր հողերուն վրա վար ու ցանք ընելու եւ սովի տարի մը եւս դիմավորելու սոսկալի հեռապատկերը կը տեսնե: Ալ բավական է: Մնացած գաղթականությունը թող չի մուրա, իսկ ինք պատրաստ է իր վերջին մի քանի զինվորներն ալ զոհելու, մի ավելի պատվավոր դրություն ստեղծելու համար»:

Բնական խոսքի այս փոխադրական, քաղաքական խոհեմությունը գերծ չէ, սակայն, նույն այդ անձնավորության բնական, գուցեեւ բնածին միամտությունից: Ցավում է նա, որ «անգլիական կառավարությունը հնարավորություն չի գտներ հայության ներկա դրության այս ծայրահեղ թշվառության ճշգրիտ պատկերը տեսնելու, ապա թե ոչ՝ նա թույլ չափտի տար իր պաշտոնյաներուն այս ձեռով վարվել մեր ժողովուրդին հետ»: Եվ փաստերը. «Ծուշիի, Ղարաբաղի համար թուրք նահանգապետեր կը նշանակին, կը պատրաստվին գաւոնք Գորիս, Ջանգեզուր դրկել, Նախիջևան անգլիական նահանգապետ կը նշանակեն ու անգլիական հող կը հայտարարեն, թերեւս վաղը մյուս օր ալ նույնը Երեւան ընեն, եւ մյուս կողմեն ալ անդադար կը կրկնեն, որ հաշտության վեհաժողովին պետք է սպասել...»:

Գիբբոնը լսում է Անդրանիկի խոսքը, որ այլեւս ոչ ոքի չպետք է խնդրել եւ ուրիշ միջոցների պետք է դիմել: Ուզում է իմանալ, թե այդ ինչ ուրիշ միջոցներ են լինելու առաջիկայում: Կհասնենք Էջ-

1 ՀՀ ԴԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 37.

սրաօրս, պատասխասուս է գորավարը, կխորհրդակցենք, այնտեղ կորոշենք այդ¹:

Ուրքի ճանապարհը ապրիլի 11-ին սպառվել է: Այդ օրը գորքը հասել է Դավալու երկաթուղային կայարան: Եղած ապրանքային վագոնների մեջ դասավորում են ծանր գեները: Մեկ օր տեղում գիշերելուց հետո գալիս են նաև լրացուցիչ այլ վագոններ՝ գորքի համար: Անդրանիկին դիմավորելու է եկել հանրապետության ուղ-մական նախարարի տեղակալը, նույն ինքը՝ Դրաստամատ Կանայանը, վերետմ քանիցս հիշատակված Դրոն²:

Բաշխվում են ուժերը՝ հետեւակը գնացքով, հեծյալները իրենց ընթացքով: Անդրանիկը խթանում է իր Ասլան ձիուն, և հեծյալները արշավում են առաջ դեպի Էջմիածին: Ամսի 12-ի լույս 13-ի գիշերը քնել են մերձակա Փարաքար գյուղում և 13-ի կիրակի օրը առա-վոտյան մտել Էջմիածին, ուր հասել էր նաև գնացքը:

Ավարտվեց այս տառապանքի ճամփան եւս: Զինվորներին փող բաժանվեց և տրվեց «Ազատական թուղթ»: Փողը կոպեկներ էին՝ 200-ական ռուբլի, երբ հացի կիլոգրամը 7—8 ռուբլի էր: «Ազատա-կան թուղթը»՝ ի նշան նրանց ծառայության և գորացման: Զորա-ցրումը, որ ուրախություն պիտի բերեր, եղավ սրտաճնիկ մի տխրու-թյուն. որտե՞ղ էին զինվորի հարազատները, ո՞ր էր նա գնալու, ինչպե՞ս և ինչո՞վ էր նա հոգալու իր ապրուստը: Հայ զինվորի ճա-կատագիրը: Նույնն էր, ինչ որ հայրենիքին: Զինվորին ցրում էին. երբ հայրենիքը ամենից շատ նրա կարիքն ուներ: Եվ ցրում էին հանրապետության կառավարությունից նրանց տեսության եկած Ա-լեքսանդր Խատիսյանի և մյուս պաշտոնյաների, Երեւանում ամերի-կյան, ֆրանսիական, անգլիական ներկայացուցչություններից եկած անձանց աչքի առաջ:

Զորամասի գեները Անդրանիկը հանձնում է կաթողիկոսին, խնա-յած 15 հազար ռուբլի գումարն էլ նրան պահ տալով, պատգամում է վաղ թե ուշ Հայաստանի մայրաքաղաքում ազգի նահատակներին հուշարձան կոթողել:

Երեւան էր ուզում գնալ: Երազում էր տեսնել ոչ թե քաղաքը, այլ մայրաքաղաքը: Տեսնել հին-հին բարեկամներին, գուցե և հանգրվա-ներ մեկի ու մյուսի տանը, հյուրանոցում մի մահճակալ ու դիվան տեսներ, գոնե մի գիշեր տաքուկ անկողնում մարդավայել հանգիստ տար իր հոգնած ուկորներին: Երազում էր...

Բայց հանկարծ անցանկալի մի դիպված, որի մասին նա այսպես

է պատմել: «Մութ գիշեր» է եղել: Հապճեպ լուր են բերել, թե «զին-վորներից յոթը սպանված են, և հրաձգությունը կը շարունակվի»:

Անդրանիկը կարգապահական նկատառումներով նախապես Երե-վանի պարետ, հնուց իրեն ծանոթ Ծահխաթունուն գրած է եղել, որ իր զինվորներին Երեւան թողնեն միայն հատուկ անցաթղթերով, «հակառակ պարագայում» մինչեւ իսկ չառարկելով, որ արգելեն: Եվ ահա զինվորներից մեկին, Զանգվի կամրջով անցնել ցանկանալիս, հսկող ոստիկանը այդ պատրվակով խուզարկում է նրան, գրպանից հանում հենց նոր ստացած ապրուստի ռուբլիները և ճողոպրում: Զինվորը, նրա հետ էլ իր ընկերը, վագում են ճողոպրողի ետեւից: Մինչդեռ կամրջի պահակության սպան, որին դիմում են զինվորները, օժանդակում է, որ գողացողը փախչի: Այդ պահին հասնում են Անդրանիկի ուրիշ զինվորներ և կոիվ է բացվում: Դիպվածի վայրն է գալիս Դրոն, սկզբում մի հիսնյակով, որին լրացնելու է գալիս նաև հարյուրյակը: Սրանք էլ, բարեբախտաբար, իրենց մեջ ունենալով արեւմտահայեր, հակառակ Դրոյի հրամանի, հրաժարվում են կրակ բացել Անդրանիկի զինվորի վրա: Եվ իրարանցումը բորբոքվում է: Ծուռալ, լուրն ստանալուն պես, տեղից ուստնում, գալիս է Անդրանիկը մի գորախմբով և տեղնուտեղը զինաթափ է անում կրակողներին, իսկ նրանց սպաներին էլ տանում է իր հետ Էջմիածին: Թողնելով նրանց այնտեղ հսկողության ներքո, կեսգիշերին ուզում է գնալ Երեւան, որպեսզի զբաղվի սպանության հարցով և ազատի իր զինվորներից գերի վերցրածներին: Կամրջի վրա նրան ընդառաջ են գալիս Ծահխաթունին և Երեւանի անգլիական ներկայացուցչության սպաներից մեկը: Հետո բերվում է ընդամենը մի վիրավոր զինվոր, ժխտելով մահացության փաստերը: Պարետն ու անգլիացին ասում են, թե մեղավորը Դրոն է, խոստանալով, որ իրենք կպատժեն հա-ցավորներին: Այսպես հիշում է Անդրանիկը, ապա և այն, որ իրեն Էջմիածնում այցի եկած գյուղացիները բողոքել են, որ քաղաքում հա-ճախակի են եղել հրացանաձգության և սպանության նման դեպ-քեր*:

Հեռվից եկած տառապած, հայրենակարտ զինվորներից վերջին կոպեկն են գողացել ու սպանել, իսկ ճողոպրողին էլ օժանդակել: Եկել է հրամանատար Դրոն և կոիվն ավելի է թեժացել: Այս է եղա-ծի համառոտը: Սրանից Անդրանիկը ընդհանրացնող եզրակացություն

* Երեւանյան կամրջի այս պատմությունը արել են նաև Ս. Վրացյանն ու Դ. Կանայանը՝ յուրովի և իրարամերժ: Պարզ էինում է եղելությունը խճողելու մի-տումը: Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայա տանի հանրապետություն, Բ. հատոր, էջ 325—330, Նաև «Հայրենիք», 29.11. 1978 թ.:

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 39, թթ. 3—4: 2 «Հարուժող զորամասը», էջ 209:

է արեւ. «Լեւ հեռացա հանրապետությունեն, որպեսզի մասնակցի չլինեմ այն բոլոր անպատվաբեր, անմիտ, սնանկ եւ ազգակործան գործունեության...»¹:

Զանգեզուրից Էջմիածին բերող զառիվայրը հաղթահարվեց, Էջմիածնից Երեւան հարթուղին փակվեց: Խառնիսյանի հաշտության միջնորդ լինելու խոստումը լուր մնաց: Երբ զինվորները կովում էին, քաղաքապետները դառնում էին անգոր: Հավանաբար վանելն ու վտարելը հեշտ է ու անխորժելի, քան հրավեր տալն ու գործի կանչելը:

Ցավալի վճիռ, որի տեղին ու անտեղի լինելը մնաց որպես իր շուրջը թեր ու դեմ հրավիրող ատելծված:

Հոգնաբեկ զինվորները դառնում են վշտաբեկ, որպիսին գուցե երբեք նրանք չէին եղել: Հագուստները մաշված, կոշիկները ծակ, գրպանը դատարկ, ոգին միայն արի եւ երազները լուսն: Ոչ Նրանք գիտեին, թե դեռ ինչ է սպասվում իրենց, ոչ էլ գորավարը կարող էր իմանալ, որ գալու էին ժամանակներ, որ նրանց գործի մասին հուշերն անգամ փակամաքի տակ էին դրվելու, իսկ ով էլ որ չկարողացավ մի արահետ բացել իր համար, նրան էլ անսպասելի ու անըմբռնելի չարաչար հալածանքներն էին սպասելու...*

Ի վերջո զինվորները եկան, շարվեցին ամենայն հայոց եկեղեցու բակում: Չորավարը խոսք ուներ ասելու: Խոսք ունեին ասելու նաեւ զինվորները: Միշտ բարձրագույն գորավարը խոնարհվել էր ուզում, երախտագիտության, շնորհակալության խոսք ասել զինվորներին, նրանց իր պատճառած, իրենց նախասիրած, նախընտրած չարչարանքների համար: Չարչարել է ու լուեցրել, բայց դա երբեք ավելի չի եղել, քան հայրենիքի կրած տառապանքները: Գնացեք, գտեք ձեր հայրական տունն ու ձեր օջախը, ջահելներդ ընտանիք կազմեք, եւ ջանացեք որ ձեր ոտքի տակ Հայաստանը աշխարհում միշտ եւ հավիտյան անբաժան լինի եւ իր բոլոր որդիների ամբողջական սեփական տունը՝ սերնդեսերունդ:

Սա ապրիլի 26-ին: Խոսքն ու խորհուրդն էլ՝ զինվորներին: Իսկ իրեն ո՞վ էր խորհուրդ տալու: Գուցե բոլոր ասածները նաեւ իրեն էին վերաբերում: Այո՛, միայն ոչ թե՝ «նաեւ», այլ «նախ»: Ընտանիք կազմել, աշխատել ի մի բերել Հայաստան հողաշխարհը, որ մի՛

¹ «Զօր. Անդրանիկ կը խօսի», էջ 240—243: Նաեւ՝ Արսեն Ժամկոչեան, Զօր. Անդրանիկ կը պատասխանէ իր հակառակորդներուն, Փարիզ, 1945, էջ 32—35:

* Գալու էր բոլոր ժամանակների ամենամեծ ու անգերազանց դահճապետ-պատժիչ պորավարը, որի անունը այս գրքում այլեւս արժանի չենք գտնում մեկ անգամ եւս հիշատակելու: Նոր հալածիչներ էին ասպարեզի վրա իշխելու՝ ազգափրկիչ հորջորջվող ազգադահիճ հալածիչներ...

հարկի վրա մի՛ ծածկ լիներ: Այո՛, իսկ եւ իսկ ինքն է խոսել իր հետ: Ծուռով դարձյալ կհամոզվենք:

Չուֆայի կամրջով անցած զինվորները Երեւանի կամրջով չանցան:

...Ապրիլի 27-ին գնացքը Երեւանից Թիֆլիս մի գեներալ էր տանում: Վագոնի կուպեում նրան ուղեկցում էին իր հնօրյա ընկերները: Այդ ճանապարհորդության վաղ թե ուշ լինելու մասին տեղյակ էին Ալեքսանդր Խատիսյանն ու գեներալ Թումանը¹: Թիֆլիս այցելելու մասին վաղը կիմանար Հովհաննես Թումանյանը: Գորիսից Երեւան ճանապարհից տրված հեռագիրը նրան հայտնել էր, որ ապրիլի 13-ին գեներալը լինելու է Էջմիածնում²:

12 ՎԵՐՋԻՆ ԾԻԳԵՐԸ

Հաջորդ օրը ուշ երեկոյան եւ հասել Թիֆլիս: Գիշերել եւ հենց վագոնում: Մյուս օրը Անդրանիկին Հովհաննես Թումանյանը հրավիրել է իր տուն, այնտեղ էլ նա անց է կացրել թիֆլիսյան իր օրերը: Բանաստեղծը սպասում էր: Զանգեզուրից գրածից բացի, Էջմիածին հասնելուց հետո, ապրիլի 19-ին. «Սիրելի Հովհաննեսին» երկտող մամակով հայտնել է, որ իր գորամասով արդեն գտնվում է Էջմիածնում, եւ ապա՝ «Եթե հարմարություն ունիս արի այստեղ, ցանկանում եմ թեզ տեսնել»³: Ծանապարհից, վրացական սահմանը մտնելուց առաջ, գորավարը իր գալու մասին հեռագրով տեղյակ էր պահել վրաց կառավարությանը, պատճենը հասցեագրելով Թումանյանին: Բանաստեղծը ձգում էր, բանաստեղծը հոգեւոր հեմարան էր եւ միսիթարություն: Ուղեկցել է մայր Գիբբոնը: Թումանյանի տունը, որ միշտ գրողների հավաքավայր էր եղել, դառնում է գորավարի հնօրյա մարտական ընկերների, հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների, նրա տեսքին կարոտ հասարակ հայ մարդկանց անդադար այցելությունների սրահ, որոնք հաճախ զուգակցվում էին հյուրասիրությանը:

Թերթերը հաղորդում են, որ մայիսի 4-ի ցերեկը ժամը 12-ին Անդրանիկը Հովհ. Թումանյանի հետ միասին այցելել է Վրաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Գեգեճկորիին: Նախարարը իր ուրախությունն է հայտնել ժողովրդական հերոսի հետ ծանոթանալու առթիվ: Զրույցը վերաբերել է հայ եւ վրաց ժողովուրդ-

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 54, թ. 17: 2 Ն. տ., ֆ. 370, ց. 1, գ. 70, թ. 1: 3 ԳԱԹ, Հ. Թումանյանի ֆոնդ, գ. 503:

ների բարեկամությանը: Հունվարի առաջին օրերին էր դադարեցվել սահմանային վեճի կապակցությամբ ծագած հայ-վրացական պատերազմը: Լսելով այդ մասին, Անդրանիկը դեռ հեռվում, Զանգեզուրում իր վրդովմունքն էր հայտնել երկու դարավոր բարեկամ ժողովուրդների միջև պատերազմի նկատմամբ: Օգտվելով առիթից, Անդրանիկը հայտնում է իր համոզմունքը, որ «անցյալի գիրկն անցած հայ-վրացական ընդհարման փաստը չի կարող մթագնել այն բանի ըմբռնումը, որ ընդհանուր են պատմությամբ եւ նախատագրով իրար հետ կապված հայ եւ վրաց ժողովուրդների թե ուրախությունը եւ թե տխրությունը»¹:

Գեգենկորին գտել է, որ բոլորը չէ, որ գիտեն պատշաճորեն գնահատել այնպիսի մարդկանց, ինչպիսին Անդրանիկն է: Դա կարվի հետո, երբ պատմությունը լիովին կբացահայտի նրա ծառայության իսկական իմաստը:

Հակիրճ մի գրույցի ժամանակ երկու ժողովուրդների զավակները դրսևորել են իրենց հաջացքների ներդաշնակությունը: Այստեղ է, որ Անդրանիկն ասել է, իսկ թերթերն էլ հրապարակել են՝ «...իմ կյանքում երբեք անձնական երջանկության չեմ ձգտել... ես ցանկանում եմ միայն, որ երջանիկ լինի այն ժողովուրդը, որին ես ծառայում եմ»²:

Ծանապարհը հեռու պետք է տաներ: Հեռուն նախ Ֆրանսիան էր լինելու: Ծրագրեր ուներ: Հոգսերը կիսել է Հովհ. Թումանյանի հետ, ողջագործվել եւ մայիսի 6-ին նստել Բաթում տանող գնացքը, որտեղից նստել էր շարունակելու: Բաթումում հարմար նավ չլինելու պատճառով երկար կանգ են առել: Կարելի էր նամակ գրել.

«11-ը մայիսի, 1919 թ.: Միքելի Հովհաննես, Թիֆլիսեն մեկնելու մեկ օրեն հասա Բաթում:

Այստեղ կը սպասենք դեռ նավու... Մաս մը իրեղեններ դրկեցի Վառնա: Իսկ մենք երեւի դեռ մի քանի օր սպասենք մինչեւ մեզ տանող շոգենավի գալը»³: Ամսի 15-ին նստել են անգլիական նավ: Մայիսի 28-ին հրաժեշտ են տվել Սեֆանիկի նավահանգստին: Կանգառներով, ճանապարհի տարբեր երկրների ծովափնյա քաղաքներ մտնելով հունիսի 1-ին հասնում են Մարսելի նավահանգիստ: Մտերիմներն են ծաղկեփնջերով ընդառաջ եկել: Տեղավորվել է հյուրանոցում, ուր առաջին իսկ պահից տեսակցության են գալիս Մարսելում հանգրվան գտած իր կամավոր զինվորները: Հունիսի 4-ին մեկ-

¹ Ե. Բաշուհի, Անդրանիկի եւ հայկական առանձին հարուստը պորամասի հետ, 1976, Նյու Ջերսի, էջ 170—171: ² «Կավկասկոյե սլովո», 4.05. 1919 թ.: ³ ԳԱԹ, Հ. Թումանյանի ֆոնդ, գ. 504:

նում է Փարիզ: Տեղ հասնելուն ընդառաջ է գալիս բազմությունը, որի մեջ սպասվելիք խաղաղության վեհաժողովի երկու հայկական խաղաղության մեջնակներից՝ ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշան, նրա հետ՝ հայ նշանավոր գրական գործիչ Արշակ Չոպանյանը, երկուսն էլ՝ Անդրանիկի համախոհներ, նրա անձն ու գործը գնահատողներ:

Փարիզում մնացել է մինչեւ հունիսի 16-ը: Թե՛ Մարսելի, թե՛ Փարիզի մարդաշատ հայ գաղթօջախներում ազդեցիկ հասարակական, քաղաքական գործիչներ կային, գրողներ, բժիշկներ, մտավորականության տարբեր շերտերի ներկայացուցիչներ, որոնց մեջ Դաշնակցություն կուսակցության հիմնադիրներից Միքայել Վարանդյան, նաեւ՝ գրող Վահան Թեքեյան, Ծեքսպիրի երկերի հայ թարգմանիչ Հովհաննես Խան Մաւեհյան, երեկվա Ռուսաստանի Պետական դոմայի անդամ Միքայել Պապաջանյան... բոլորն էլ Անդրանիկին իմացող ու ծանոթ մարդիկ, որոնք այցի են եկել նրան, հարգանքի տուրք մատուցել, գրուցել ու խորհրդակցել նրա հետ: Եղել են նաեւ պաշտոնական-գործնական հանդիպումներ եւ այցելություններ. հունիսի 5-ին՝ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության արեւելյան գործերի վարիչ միստեր Կոթի, 10-ին՝ դաշնակից (Անտանտի) տեղությունների գործերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Ֆոշի եւ սպասվելիք խաղաղության վեհաժողովի առթիվ Փարիզ այցելած տարբեր երկրների ներկայացուցիչների հետ: Ամսի 10-ին, ըստ օրագրության, Անդրանիկն այցելել է Ֆրանսիայի արեւելիկ Պուանկարեի¹, որի հետ հետագայում եւս հանդիպում է եղել, եւ այդ մասին հոդված է գետնովել մայրաքաղաքի «Թան» թերթում²:

Հունիսի 16-ին փոխադրվել է Լոնդոն: Նրան շտապով ընդառաջ է գալիս պատմությունից մեզ հայտնի Թորգոմը, նրա էրզրումյան օրերի մարտական ընկերը: Դիմավորողների մեջ է հայ վիպասանի որդի Արամ Ռաֆֆին: Հանդիպումներ, ճաշկերույթներ, ճառախոսություններ: Եվ հանկարծ Լոնդոնում, իր հայրենի մայրաքաղաքում, գորավարին այցի է գալիս զանգեզուրցի Գիբբոնը: Եկել է գեղանկարիչ քրոջ հետ, որը ցանկություն է ունեցել նկարելու իր եղբոր բարեկամին: Նույն նպատակով Անդրանիկին այցելել է նաեւ հայ գրող Զապել Եսայանը, նկարչի վրձինը ձեռքին, որին հաջողվել է նստակյաց տեսնել եւ կերտել նրա գունագեղ պատկերը:

Խոնավ Լոնդոնը արթնացրել է ոտքերի ունմատիկ ցավը, երբ

¹ Ե. Բաշուհի, նշված գիրքը, էջ 187: ² «Թան», 8.11. 1919 թ., նաեւ՝ ՀՀ ԴԿԴԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 473, թթ. 5—6:

հրավիրականներ էին գալիս Մանչեստրից, ուր նա մեկնել էր բնակություն է հաստատել հունիսի 27-ից: Մանչեստրում թե Արեւմտյան Հայաստանից, թե մի քանի գաղթօջախներից տեղափոխված, նյութապես ապահով հայություն կար: Ծաշկերույթներից մեկի ժամանակ Անդրանիկին քաղաքի հայ կանանց միությունը 2 հազար ֆունտ ստեռլինգ է մատուցում: Անդրանիկը նպատակալին է գտնում, որ նման գումարները կարիքավորներին օգնության տրվեն: Դա առիթ է ծառայում, եւ տեղաբնակ հայերը ձեռավորում են «Հայ փախստականների հագուստեղենի ֆոնդ» բարեգործական միությունը, որը ձեռնարկում է հանգանակությունների, դրանց մասնակից անելով նաեւ Լոնդոնի, Ֆրանսիայի, Հաբեշտանի, Հնդկաստանի եւ հետավոր Յավա կղզու հայությունը: Ֆոնդը, որ եմթահանձնախումբ ուներ Լոնդոնում, հարատեւել է եւ հիշարժան բարեգործություն ծավալել:

Ֆոնդի գաղափարը եւ ստեղծման կոչը տվել է Անդրանիկը: Հենց սկզբում միանգամից յուրը գումար է հանգանակվում: Գործը ծավալելու համար Անդրանիկը նամակագրական կապեր է հաստատում: Ապա նա բոլոր գաղթօջախներն է հասցնում իր «Կոչ հայության» հոդվածը, որը նաեւ գեղեցիկ է ժամանակի մամուլում: Կոչում գլխավորը մի հարց է հայրենակիցներին. «Արտասահմանի հայություն... թույլ պիտի տա՞ն, որ Կովկասեն մինչեւ Կիլիկիա նահատակ ժողովուրդը գալարվի սովի ճիրաններում մեջ...»: Ուրեմն չպետք է զլանալ տրամադրելու դրամ ու հնարավոր այլ միջոցներ. հագուստ, կոշիկ, դեղորայք, սնունդ եւ առանց ձգձգելու, անհապաղ: Դարձյալ նույն անդրանիկյան, քաղաքական հիմքը. «Կոչ կը ընեմ՝ Երկիր թե Արտասահման բովանդակ հայության բոլոր կուսակցություններում, միություններում... ըլլալ միաբան, համերաշխ...»

Դեպի միություն, դեպի վեռաշինություն»¹:

Միշտ է, հանգանակության գործի կազմակերպումը ճակատաչին կուլի նման ոչ դժվար է, ոչ էլ մահացու: Բայց այժմ էլ սա՞ էր ծառայություն հանդիսանալու գոյությանն ու ամրապնդմանը, որի ծննդյան օրերի հետ կապված հունիսի 4-ի տխրահռչակ փաստաթուղթը աշխարհամարտի ավարտով ինքնին չեղյալ էր դարձել, եւ գալթման եմթակա Կարսն ու Սուրմալուն էլ հայոց պետականության սահմանի մեջ էին: Հին վեճը մի օր պիտի մեղմանա՞ր ու վերանար թե՛ ոչ: Պետք էր օգնել վերածնված Հայաստանին: Նպատակահարմար է գտնվում հանգանակված միջոցներից ռաժին հանել, գուցե թե լրիվ առաջին բաժինը, Հայաստան ուղարկել: Տանող եւ տեղում բաշխողը պետք է լինե՞ր գնդապետ Վիլյամ Հասկելը, որ Աշանակված էր դաշնակից տերությունների գերագույն կոմիսար Հայաստանում, ուր նա ժամանել է 1919-ի օգոստոսին: Բնականաբար, նա էլ հետագայում, գտնվելով Երեւանում, կապ պետք է պահպանե՞ր Աշված ֆոնդի աշխատակիցների հետ եւ շարունակե՞ր տեղում

¹ «Արեւ», 14. 11. 1919 թ.:

գրավել արտասահմանից նյութերի ստացման եւ բաշխման հարցերով:

Անդրանիկի Հաբեշտան հղած հեռագրի պատասխանից երևում է, որ ֆոնդը շարունակում էր գործել նաեւ 1922 թվականին¹:

Արդեն մինչեւ 1919-ի. նոյեմբերի 10-ը Լոնդոնի, Մանչեստրի եւ Հնդկաստանի հայերից հավաքած գումարը կազմել է 50 հազար ֆունտ ստեռլինգ: Այդքան էլ մոծելու էին Անգլիայում գտնվող հայ գաղթականությանը օգնող մարմինները: Կուտակված էին հագուստ, սպիտակեղեն, կաշի, օճառ եւ այլ պիտույքներ Կովկասում ապաստանած գաղթականության համար: Այդ ամենը բաշխելու հսկողության գործին գնդապետ Հասկելին օժանդակողների մեջ է եղել Անգլիայի քաղաքացիներից բացի նաեւ Եղիշե Քաջունին: Սկզբից էլ հանգանակության գործը լավ հիմքերի վրա է դրվել եւ եղել են քաղաքի ընդառաջ եկող հայրենասերներ: Իմանալով այդ մասին, Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի հայկական ազգային պատվիրակությանը դեկավար Պողոս Նուբարը 1919-ի հոկտեմբերի 2-ին պարտք է համարել նամակով շնորհավորել Անդրանիկին «բաժանորդագրության փայլուն արդյունքի համար»²:

Հայ ժողովրդի պատմական բախտի բերումով հանգանակության գործի կազմակերպումը առաջնակարգ նշանակություն է ստանում: Միանգամայն բնական է ոչ միայն այն, որ Անդրանիկը հոժարակամ նվիրվում է այդ գործին, այլեւ այն, որ հայության հասարակական գործիչներն էլ իրենց պարտքն են համարում օժանդակել Անդրանիկին գործունեության այդ բնագավառում եւ նպաստել վերջինիս ըստ հնարավորին ընդլայնմանը: Անդրանիկի խոսքը ազդեցիկ էր, լայն տարածում էր գտնում եւ բերում էր հնարավոր արդյունքներ: 1919-ի աշնանը միտք է ծագում Անդրանիկին նույն այդ նպատակով ուղարկել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Անդրանիկն ինքն էլ էր դրան առիթ տվել:

Անատոյիական թերակղզու հարավային ծովափերին, Կիլիկիայում, որը հայության հին պետականության օրրաններից մեկն էր, բնակչությունը ոտքի ելած, ազատության էր ձգտում եւ օգնություն էր հայցում: Թերզինված ու անգեմ բնակչությունը կանգնած էր թուրքական գործերի հաճակումների դիմաց: Այստեղ մի նոր եղեռն էր նախապատրաստվում, ժողովրդի մի մեծ մեղմ ընկած անօգնական հատվածի՝ զանգվածային բնաջնջում: Անդրանիկը ծրագրեր էր կազմում. միջոցներ հայթայթել, մի նոր բանակ կազմել եւ օգնության

¹ Այս մասին տե՛ս «Հաշտեություն Մանչեսթրի հայ գաղթականներու հագուստեղենի ֆոնդին» պատկերապարզ գրքուկը, որը հրատարակել է Հայ փախստական հագուստի ֆոնդի հանձնախումբը: Տպագրվել է Վենետիկի Ս. Ղալար կղզու Միսիթարյան միաբանության տպարանում: Նախաբանում Մանչեստրի Հայ փախստական հագուստի ֆոնդի պատմությունն է: Նրա հիմնադրման ապրիլի 9-ը է Անդրանիկը: Գործվելու մանրամասն նշված են անուններն այն անձանց, որոնք մասնակցել են օժանդակել են գործին: Նրանց թվում են բնիկ անգլիացի գործիչներ են, եւ Մանչեստրի հայ գաղութի ու Հայաստան հանրապետության քաղաքացիներ: Նաեւ ստացված ապրանքների ցանկն է ու քանակը. դեղորայք, հագուստ, կտորեղեն, հակեր, դրանց արժողությունը, երկիր տանող նավերի անունները: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 65, թթ. 3ա եւ 4ա:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

հասնել: Նորից կռվի դաշտն էր նախընտրում: Բանակ հանդերձավորելու, զինելու համար հանրապետությունը, ինքն էլ էր կարիքի մեջ, միջոց չունեի, որը պետք է ստեղծեր աշխարհի չորս ծագերում ցրիվ եկած հայությունը: Այսպես Անդրանիկը նորովի իմաստավորում է հանգանակության գործի իր նախաձեռնությունը: Նման միտք էր հուշում Անդրանիկին նաև Պողոս Նուբարը 1919-ի սեպտեմբերի 2-ին նրան գրած նամակում. հայ կամավորների խումբ ստեղծել, որը կարողանար օգտակար ծառայություն մատուցել ժողովրդին¹: Անդրանիկը ձեռնամուխ է լինում, գործի հրավիրելով իր հին բարեկամ գեներալ Հակոբ Բագրատունուն: Պետք էր զարկ տալ միջոցների հայթայթմանը, որից էլ ծագում է ԱՄՆ հանգանակության մեկնելու գաղափարը: Գործի կազմակերպման պաշտոնական կողմը

1 Ն. տ., թ. 1:

իրականացնում է ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարը: Արդեն հոկտեմբերի 18-ին հաստատված էր պաշտոնաթուղթը, ըստ որի Անդրանիկը եւ Բագրատունին ԱՄՆ գործողվող հայկական զինվորական միսիա էին Բագրատունու ղեկավարությամբ: Նոյեմբերի 3-ին այդ կապակցությամբ Անդրանիկը առիթ է ունեցել նամակ գրելու. «Բագրատունին միսիային շեֆն է: Ես ալ մի անդամ եմ, հավասար ձայնի իրավունքով: Առանց ինձի ոչ մի քայլ իրավունք չունի ընելու: Տեսնենք ինչ կլինի վերջը: Մինչեւ գնալս նորից կգրեմ»¹:

Փարիզում այդ ժամանակ գտնվում էր խաղաղության վեհաժողովի հայկական երկու պատվիրակություն, երկուսն էլ քաղաքացիական, մեկը Հայկական ազգային պատվիրակություն անվամբ, Պողոս Նուբարի ղեկավարությամբ, որը Արեւմտյան Հայաստանն էր ներկայացնելու, մյուսը՝ սոսկ Հայաստան Հանրապետության պատվիրակություն, Ավետիս Ահարոնյանի ղեկավարությամբ: Նախապես ենթադրվում էր ստեղծել վեհաժողովի մեկ միասնական զինվորական միսիա, որում Անդրանիկը լիներ ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչը²:

Ավելի վաղ Հայաստան Հանրապետության վարչապետ Հովհաննես Քաջազունին էր նախապատրաստվում Ամերիկա մեկնել, այնտեղ, ինչպես գրում է Պողոս Նուբարը, «Զինվորական պիտոյից գնումներ ընելու համար», թեւեւ իրականում խնդիրները ավելի լայն էին. խորացող սովի դեմ պարենի հայթայթումը, Հայաստանի ամերիկյան հովանավորության, մանդատի հարցերը, ռազմական օգնությունը... Հատկապես վերջինիս կապակցությամբ Քաջազունին իր հերթին առաջարկել է գեներալ Բագրատունուն, որ «իրեն ընկերանա իբր զինվորական խորհրդական», այսինքն լինի իր պատվիրակության կազմում: Ինչպես քացատրում է Պողոս Նուբարը, Բագրատունին իրեն «դիրքին նպատակահարմար ու պատշաճ» չի գտել պաշտոնական պատվիրակության կազմում գտնվելը, գերադասելով մտնել «զինվորական հանձնախմբի» մեջ, միաժամանակ ցանկություն հայտնելով, որ դա լինի գեներալ Անդրանիկի հետ միասին: Դրան էլ վարչապետն է դեմ դուրս եկել³, Բագրատունուն քաշելով իր կողմը: Պողոս Նուբարը այսպես է գրում. «Պ. Քաջազունի չհավաներ», գտնելով, որ նման հարցի լուծումը իբրեւ թե «իրեն (այ-

1 Ն. տ., ց. 1, գ. 63, թթ. 1—4ա, նաեւ՝ ց. 2, գ. 64, թ. 8, նաեւ՝ ն. տ., ց. 1, գ. 395, թթ. 6—7: 2 Ն. տ., ց. 370, գ. 63, թթ. 1—2: 3 ՀՀ ՊԿՊԱ, ց. 370, ց. 1, գ. 65, թ. 1—2: Նաեւ՝ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու կարգացումը, Բ., 1968, էջ 132:

2Է՝ որ խոսքը Անդրանիկին էր վերաբերվում: Այդ դեպքում ըստացվում է, որ միեւնույն խնդրով երկու պատվիրակությունն պետք էր ուղարկել, որին էլ Պողոս Նուբարն է առարկում: Իսկ կարող էր, ըստ նրա. «Ամենպատ տպավորություն մը ընել..., թյուրիմացությանց տեղի տալ»: Պողոս Նուբարը պնդում է Բագրատունի-Անդրանիկ համագործակցության գաղափարի վրա, ինչին որ ի վերջո հանգում են՝ Սա որպես Փարիզի գումարվելիք վեհաժողովի Պողոս Նուբարի բարձր պատվիրակության ներկայացուցչություն: Հոկտեմբերի 12-ից արդեն Նյու Յորքում էր այդ պատվիրակության նաեւ քաղաքացիական ներկայացուցիչը, որն էր փարիզաբնակ պրոֆեսոր Աբրահամ Տեր-Հակոբյանը:

Հայաստան Հանրապետության Կառավարության համապատասխան փաստաթղթերով եւս հաստատվում է, որ գեներալ Բագրատունու ղեկավարությամբ եւ Անդրանիկի անդամությամբ միսիան կազմված է ԱՄՆ մեկնելու նպատակով՝:

Ժամանակի մամուլում Անդրանիկն ու Բագրատունին որակվել են նաև որպես «Հայաստանի բանակի հանգանակիչ հանձնախմբի»:

1. Ե. տ.: 2 ՀՀ ՊԿՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 65, թթ. 3ա—4ա: 3. Ե. տ., ֆ. 199, ց. 1, գ. 33, թ. 25: 4. Ե. տ., ֆ. 200, ց. 1, գ. 395, թթ. 6—7: 5. Ե. տ., ֆ. 370, ց. 1, գ. 63, թթ. 1—2:

Եթե շարունակին այդ մտայնությամբ տանել ընդհանուր ազգի գործը՝ քիչ ժամանակեմ բնական մահով պիտի մեռնին եւ տուժողը պիտի լինի մեր ժողովուրդը»:

«Դարդ աճողին դարդ չի պակսիր,

Քե՛ք անողի՛նք քե՛ք չի պակսի՛ր»:

Հետգրությունը ոգեշունչ է. «Դեհ գիմիները լեցուցեք եւ իմ կե-
նաց խմեցեք»⁴:

[illegible]

41 «Անդրանիկ»

1919-ի սոյսքերի 25-ին Բագրատունի եւ Անդրանիկ գեներալները ժամանել են Նյու Յորք՝ կապիտան (հարյուրապետ) Հայկ Բուսարտյանի եւ Բագրատունու քարտուղար Մ. Տեր-Պողոսյանի ընկերակցությամբ։ Կեցցեներով է դիմավորել ընդառաջ եկած բազմությունը, որի մեջ էին նաեւ մինչ այդ արդեն ԱՄՆ-ում գտնվող Հովհաննես Քաջազունին եւ պրոֆեսոր Տեր-Հակոբյանը։ Պատվո ընդունելություն է մատուցել շարք կանգնած ամերիկյան ոստիկանության հեծելազորը։ Դրոշագարդ ավտոմեքենաները նրանց առաջնորդել են դեպի հյուրանոց։ Մամուլը նշել է, թե Անդրանիկն ու Բագրատունին եկել են Միացյալ Հայաստանի (այսինքն Պողոս Նուբարի) պատվիրակության կողմից, որպես ամբողջական Հայաստանն ու հայ ժողովրդին ներկայացնող պատվիրակներ։ Եկել են հայ կամավորներից «բանակ կազմելու գործը դյուրացնելու», որին Վաշինգտոնի կառավարությունը տվել է իր համաձայնությունը¹։

Քաջազունին ավելի վաղ եկած լինելով, մամուլում սկզբում նշվել է որպես վարչապետ, բայց արդեն օգոստոսից հետո, երբ Հանրապետությունում վարչապետը ուրիշ էր, ի դեմս Ալեքսանդր Խատիսյանի, նա անվանվում է «նախկին վարչապետ»։ Այդպիսին է, օրինակ, նա անվանվում դեկտեմբերի 13-ին Բագրատունու եւ Տեր-Հակոբյանի միասնել Բոստոն ժամանելու մասին հրապարակումներում։ Հաջորդ, Կիրակի, օրը հարյուրապետ Բոնապարտյանի ընկերակցությամբ Բոստոն է ժամանել Անդրանիկը։ Հայության խանդավառություն է, հյուրերի ճոխ ընդունելություն²։ Անդրանիկը երեկոյան ընթրիքի ժամին ճառ է արտասանել. «Հայը պետք չէ ամեն ինչ սպասել օտարեն, այլ իր կառավարության հիմը հաստատուն ընծայելու է, որպեսզի ազատությունը իրական դառնա»³։ Թեեւ նրբորեն, բայց բավական հասկանալի ձևով Անդրանիկը իր միտքն է հրապարակում։

Եթե ոչ առաջին իսկ պահից, ասված առաջին իսկ բառից, ապա աստիճանաբար ունկնդիր հայությունը սկսում է նկատել Ազգային եւ Հանրապետության պատվիրակությունների տեսակետների ու դիրքորոշումների տարբերությունները։ Դեկտեմբերի 23-ին Բոստոնի հայերեն թերթը պարզ կերպով ցանկալի է համարում, որ «համերաշխություն կայանա հայ Հանրապետության եւ Ազգային պատվիրակությունների միջեւ», որ լինի «մեկ նախատ, մեկ կառավարություն, մեկ պատվիրակություն», որպես «ֆիզիկապես սպառնալ եւ նյութապես ավերակ Հայաստանը» շուտափույթ եւ հաջողությամբ վերականգ-

նելու երաշխիք։ Նրա կարծիքով «փրկությունը մեկ կառավարություն, մեկ քաղաքականություն եւ մեկ պատվիրակություն ունենալուն մեջ պետք է գտնենք»։

Համերաշխության եւ միաբանվելու կոչ է արվում եւ դրան հետևելու հարցն է դրվում տեղում գործող դաշնակցականների ու ռամկավարների առջեւ¹։

Պատվիրակությունների իրարամերժ կեցվածքները թե զայրույթ են առաջացրել, թե, ի դեպ, անհարկի արարքներ։ Մամուլը փաստ է հրապարակել։ Բոստոնի հայ ազգային զինախումբը Անդրանիկի ու Բագրատունու տրամադրության տակ է դրել երկու պահապան զինվորի եւ մեկ ավտոմեքենա։ Բայց ահա, այսպես կոչված, «սեւ ուժերը» սպառնացել են զինվորներին եւ պահանջել, որ նման պարտականություն նրանք այլեւս չկատարեն։ Թերթը զարմանք է արտահայտում եւ վրդովմունք. ի՞նչ հանելուկ է սա, ո՞ւմ է պետք այս անհամերաշխությունը, «այս խելագար կուսակցությունը, այս վատ մտայնությունը, այն ալ այս պարագաներում...»²։

Հասարակությունը վճռապես դրել է միացյալ ազգային պատվիրակության պահանջը, դրանում տեսնելով «ամբողջական Հայաստանի միացյալ կառավարության հիմը դնելու» պայման³։ Ինչո՞ւ երկու պատվիրակություն, ինչո՞ւ երկու Հայաստանի գաղափար ու պահանջ։

Փորձենք ոչ թե հախումն քննադատել մեր նախնիներին, ի դեպ, այնպես մերժողական, ինչպես Անդրանիկը Քաջազունուն եւ Քաջազունին Անդրանիկին, այլ մոտենանք ըմբռնումով թե մեկին, թե մյուսին։ Հարցի լուծման համար վճռողը հարցադրման ձեւը, մինչեւ իսկ ընդունված որոշումը չէ։ Վճռողը համակողմանի պատմական հանգամանքներն են, ուժը, գործարար հմտությունը, իրական քայլերը։ 1920-ի օգոստոսի 10-ին Փարիզի տակ, Սեւրում, չափազանց հեղինակավոր փաստաթղթով Արեւմտյան Հայաստանի հայկական վիլայեթները թուրքական տիրապետությունից դուրս եւ Հայաստան Հանրապետությանը միացյալ հռչակվեցին։ Հռչակումից հետո անգամ լուծումը նպատակին չհասավ, իսկ այստեղ նույն նպատակի համար ձեւի շուրջը բանավեճ բացելով գծովում էին, տրոհվում ու տարանջատվում... Այդպես հնում էլ է եղել, իսկ արմատները նորովի ծլարձակում են նաեւ Անդրանիկ-Քաջազունիական բանավեճից բազում տասնամյակներ անց... Ուրիշ գործոններ կան, որոնցից մեկը համազգային միասնության անդրանիկյան պահանջն է։

Սուկ մի հարց չէր երեկվա բանավեճ հարուցողը։ Մյուսն էլ այն

1 Ն. տ., 23.12 1919 թ.։ 2 Ն. տ.։ 3 Ն. տ., 30.12. 1919 թ.։

1 «Պահակ», Բոստոն, 25.11. 1919 թ.։ 2 Ն. տ., 16.12. 1919 թ.։ 3 Ն. տ.։

էր, թե ինչու է Հանրապետության պատվիրակությունը բախարարվում Ամերիկայի կառավարության առջև Անդրաստեղծ հայկական պետականությունը միայն դե ֆակտո (փաստացի), այլ ոչ նաև դե յուրե (իրավականորեն) ճանաչելու պահանջը դնում:

Անդրանիկն ասել է, թե ինքը Ամերիկա է եկել այնտեղի իր հայրենակիցների մեջ «համերաշխություն կայացնելու և հազարավոր թշվառներուն օգնության հասնելու միջոցներ ստեղծելու»:

Թերթերը կրքոտ են եղել, այլ ոչ անաչառ, հայոց հին բառով ասած, ոչ անախտակիր: Եղել է, որ մի մանրուքը սրել են և սուր իրողությունը է՛լ ավելի բորբոքել: Ռամկավարական «Պահակ» թերթի այդպիսի մի սպորման դեմ Անդրանիկը հրապարակորեն ասել է. ինքը Ամերիկա է եկել ազգի կարիքներին սատար լինելու, այլ «ոչ թե այս կամ այն կուսակցությանը քաջալերելու»:

Ներազգային համերաշխության միտքը Անդրանիկը իր հրապարակային ելույթներում արծարծել է բացահայտ ու տողատակի այնպիսի շեշտերով, որոնք գրգռել են որպես վարչապետ Ամերիկա եկած և այնտեղ նախկին-վարչապետ դարձած Հովհաննես Քաջազունու թե՛ քաղաքական, թե՛ անձնական ինքնասիրությունը: Այդ մասին նա հետվից հանգամանակից նամակ է գրել Ալեքսանդր Խատիսյանին, լրատվական նյութ մատուցելով թե նրան, թե գալիք օրերի հետաքրքրասերներին:

Վարչապետն ու Անդրանիկը համախոհ ընկերներ չէին: Նամակում նրանց հակասությունների կծիկն է:

Նոյեմբերի 23-ին միասին Նյու Յորքի մայր տաճարում լինելուց հետո պաշտոնաթող վարչապետն ու պաշտոնաթող գեներալը այցելել են Նյու Ջերսի, ուր նրանց քաղաքի մուտքում դիմավորել են տեղական իշխանության ներկայացուցիչները: Այստեղ ճառեր ասողների մեջ է Անդրանիկը, որի խոսքը նվիրված է Հայաստանի ազատագրության համար նահատակված հերոսների հիշատակին: Միասին են նրանք այցելել նաև Բոստոն և Քեմբրիջ: Նամակը գրելու պահից հետո ենթադրվել է այցելել Ֆիլադելֆիա և ուրիշ քաղաքներ՝ թե կենտրոնական նահանգներում, թե հեռավոր Կալիֆոռնիայում: Եթե պետք էր հասարակական կարծիք ստեղծել, ապա, ասում է Քաջազունին, դա կատարված է լիովին: Չնայած դրան, նկատում է նա, առ այդ պահը հայկական գաղութը դեռևս որոշակի կերպի չի բերել «իր հայրենասիրական վերելքը», իսկ ԱՄՆ-ի կառավարու-

թյունը «չի պատասխանել առաջադրված պահանջին»¹: Այսինքն՝ հանգամանությունը դեռ իր ձեռն ու բովանդակությունը չի ստացել, իսկ ԱՄՆ-ի կառավարությունն էլ լսողի դերից առաջ չի անցել, Հայաստանի պատվիրակների առջև չի բացել իր անելիքների խաղաթղթերը:

Հովհ. Քաջազունին իր դիրքորոշմամբ հակառակ է Պողոս Նուբարին, որի կողմնակիցն է Անդրանիկը: Ուստի Քաջազունին բողոքովին էլ չի դժվարանում Անդրանիկին և նրա «պոչ»² բժիշկ Հայկ Բոնապարտյանին բնութագրել անպատշաճ բառերով: Ըստ այդմ Բոնապարտյանին իր գործընկեր Բագրատունին Հանրապետության կողմնակիցներ են, Անդրանիկը և Բոնապարտյանը՝ Պողոս Նուբարի: Պարզվում է, որ տեղի հայկական գաղութը պատակոված է, դաշնակցականները Հանրապետության կողմն են, մյուս բոլորը՝ Պողոս Նուբարի: Ըստ որում, ճշգրտելով իր խոսքը, Քաջազունին վերջիններիս ոչ թե հանրապետության, այլ նրա կառավարության հակառակորդներ է անվանում, իր կողմից փաստորեն սրելով եղելությունը, գտնելով, թե այդ մարդիկ, իբր «դժվարությամբ են տարբերում պետությունը կառավարությունից»: Իրականում շատ լավ էլ տարբերում են. կառավարությունը կոնկրետ մարդիկ են, պետությունը՝ լայն հասկացություն: Պարզապես ուզում է Անդրանիկին, մեղմ ասած, հանդիմանել, ձեռք չի գտնում: Մարդիկ կարող են կառավարության կազմին դեմ լինել (կամ մասամբ, կամ լրիվ), իսկ պետությանը, այն էլ վերածնված ազգային պետականությանը՝ ոչ:

Անդրանիկը պետականության բացասման, մերժման հարց չի դրել: Նա զայրույթ է արտահայտել: Ամեն զայրույթ բացասում չէ: Որոշակի մարդկանց հասցեին նա և անողոք է եղել, և երբեմն էլ... անմիջապես: Ոչ միշտ, ոչ հետեւողականորեն: Դրանում, չժխտենք, կա սովորույթի ու միջավայրի դերը, բայց անժխտելի են քաղաքական, աշխարհայացքային, ավելի ճիշտ՝ դիրքորոշային պատճառները, առավել ևս ակնհայտ են խժթճանքները անձնական հողի վրա: Պատճառի մի լավ քաժին էլ ընկնում է անձնական հակակրանքին: Հարյուրամյակներով պետություն չունեցող ժողովուրդ, պետության կարգով սահմանված մարդկանց աստիճանակարգի և դրանով պայմանավորված ձեռնկանությունների ու ձեռամուկությունների բացակայություն: Եկած

¹ Նամակը գրողի բառն է:

² 1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, - 16: Նաև՝ «...հարուածող կորամաքը», էջ 105:

խոսքը ասվում էր տեղնուտեղը: Եվ խմորվում էին թայֆայական բե-
ւեռները, որոնց տուրք էին տալիս մաեւ կուսակցությունները:

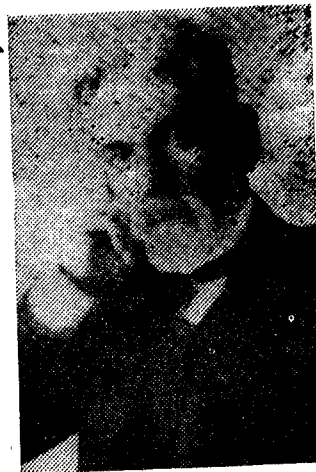
Ըստ Քաջագնունու, Անդրանիկը որպէս Պողոս Նուբարի աջակից.
Հանրապետության հարցերի լուծումը տեսնում է դրսում, սոսկ դիվա-
նագիտության ոլորտում՝ «Փարիզում, Լոնդոնում եւ Վաշինգտոնում»:
այսինքն ինքն իրենով է պայմանավորում: Մինչդեռ, դարձյալ ըստ
Քաջագնունու, այդ լուծումը պետք է տեսնել բուն Հանրապետությու-
նում, որը «շարունակում է ապրել, չի ավերվել» (թ. 19): Այստեղ
շատ բան, անշուշտ, ճիշտ է: Բայց դա որոշակի հարց է եւ չէր կարող
ով էլ լինէր, կանգնել ու համատորեն ասել, թե չէ՛, այս է, որ կա՝
միայն եւ միայն դիվանագիտություն: Սա այլեւս քաղաքական նեղմը-
տություն է: Բանականությունը չի կարող մեկը սկզբունքորեն եւ
լիովին ընդունել, մյուսը՝ մերժել, որոշակի շրջանակներից դուրս՝
գերադասելով մյուսից: Քաջագնունին Պողոս Նուբարին հանդիմա-
նելուց, Անդրանիկին էլ արհամարհելուց հետո գրում է. «Մենք հա-
սել ենք մրան, որ այլեւս ոչ մեկը հրապարակորեն չի համարձակ-
վում վատ բան ասել Հանրապետության հասցեին: Մենք շատ բանի
ենք հասել...»: Ծառ լավ, այդպէս էլ է: Բայց ինչու է միևնույն ժա-
մանակ գայրանում, որ Անդրանիկի հետ Պողոս Նուբարի լիազորա-
թղթերով ու մույն խնդիրներով ԱՄՆ եկած պրոֆեսոր Տեր-Հակոբ-
յանը, ինչպէս ինքն է գրում արհամարհաբար, արցունքներն աչքե-
րին ողբում է «սիւրեցյալ Հանրապետության» դրությունը, իսկ Անդ-
րանիկը ցույց տալով Հանրապետության դրոշը, վերամբարձ ձեւով
կոչ է անում «բարձր պահել այն...»: Ի՞նչ ծաղրելու բան է: Մի՞թե
պրոֆեսորն ու Անդրանիկը օտար աշխարհում, ուրիշ մի միջավայ-
րում եւ անկախ դրանից, իրենց թույլ են տվել այդպէս արհամար-
հանքով արտահայտվելու, ինչպիսի շեշտեր, որ բարդում է բաների
վրա մամակի հեղինակը: Մինչդեռ մամուլը, ինչպէս տեսանք, բո-
լորովին այլ բան էր գրում:

Չխորանանք: Հանդիպել են փոխգալարայից վարչապետն ու գորա-
վարը: Զայրույթի գլխավոր պատճառի մասին վերելում ասվեց ու
կրկնվեց: Տե՛ղ էին գտել մաղձը թափելու: Ազգային քաղաքական
խնդիրը անձնական հակամարտության է վերածվել: Համակրանքն ու
հակակրանքը դարձել են սկզբունքներ եւ հայրենի երկրից հեռու,
օտար միջավայրում բախվել: Զորավարը անձնական քաջությանն է
տուրք տվել, մախկին վարչապետը՝ քաղաքական պատվազգացու-
թյանը: Իսկ փաստերը, որոնք ընկած են բռնկված ինքնասիրության
խորքում, վերջին հաշվով, միանգամայն բնական են՝ դարեր առաջ

ազգային պետականության կորստյան, այժմ էլ վերականգնման այն-
քան ծանր երկունքով ու գոյատեւման մույնքան ծանր արհավիրք-
ներով պայմանավորված:

Քաջագնունու հետագա շարադը-
րանքը դարձյալ Անդրանիկի անձի
վերլուծությունն է: Նա բառեր է
վկայակոչում եւ չակերտների մեջ
խոսքեր գրում, ըստ որոնց Անդրա-
նիկը սքողված ձեւով առարկում է,
գուցեւ ըմբոստանում է իրեն Հան-
րապետության գործերից հեռու
պահելու, իր նկատմամբ կառավա-
րության ճնշիչ քաղաքականության
դեմ: Սակայն դրանք սոսկ խրժ-
քածանքներ չեն, որքան էլ արտա-
բուստ այդպէս թվան: Ընդերքը ու-
րիշ է: Կառավարությունը կուզենա,
որ բոլորն իր ծննդյան օրից գլուխ
խոնարհեն իր առջեւ, չնայած որ
մանուկ է, բայց չէ՝ որ մեկն ու
մյուսն էլ կցանկանան, որ կառավարությունը մույն այդ երկունքի
օրվանից ապրի միայն երկրի վիճակը բարվոքելու հոգւերով, խորա-
կանությամբ վերջ տա ու մարդկանց միեւնույն աչքով մայի, լինի
համբերատար ու մեծահոգի: Մանավանդ որ հաշ ժողովրդի մինչ այդ
տեսած բազում բարեկամներն ու մրանց իշխանությունների խոս-
տումները ամապագոգոտ էին եղել, իսկ գործերն ավելի շատ մերժո-
ղական, քան հաստատող: Եվ հաճախ խոստումները ճիշտ ու անհրա-
ժեշտ են թվացել սկզբնավորում, սխալ ու մերժելի են պարզվել
ժամանակներ անց: Եվ պատմությունն առաջ է գնացել... Արից
սկսվելով:

Քաջագնունին վկայում է Անդրանիկի շահագրգռությունը. «Նա
ուժգնորեն քարոզում է Ամերիկայում ապրող հայերից ուժեղ կամա-
վորական բանակի ստեղծման միտքը, որի գլուխ հավանաբար դրվե-
լու է ինքը...»: Եվ մեր առջեւ բացվում է վարչապետի վա՛ռ երե-
վակայությունը. Անդրանիկը այդ բանակի խնդիրը տեսնելու է մրա-
նում, որ «շարժի դեպի Հայաստան, որպէսզի այնտեղից, չգիտես
թորքերին, թե ներկայիս կառավարությանը դուրս մղելու, եւ այդ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱԶԱՋՆՈՒՆԻ

«...ուր փրկի կրկին»։ Բառ առ բառ։ Բայց թողինք վարչապետի անցկացրած գուգահեռը. «Անդրանիկը այս անգամ իր արշավը պիտի սկսի ոչ թե Զանգեզուրից, այլ Ամերիկայից» (թ. 24)։ Մնացածը միանգամայն բնական է՝ ստեղծություն, գայություն, և բնականաբար։ Ինչո՞ւ չասենք՝ գուցե Քաջազունին այդքան մանրամասն գրել է, որ ոչ այնքան Խատիսյանն իմանա, որքան սերունդները։ Անդրանիկի կողմնակիցները «անում են իրենցից կախված ամեն ինչ, որպեսզի մեզ վարկաբեկեն ամերիկացիների աչքում։ Չորս կողմը թույն են շարժում»։

Անսխալական չէր, իհարկե, Անդրանիկը։ Դժվար էր նրա համար դիվանագիտության ձեռի շրջանակներում մնալ։ Ինչ որ նա պետք է ասեր եւ ասում էր յուրաքանչյուրի միջավայրում, կարող էր պոթելու մով հրապարակ հանել։ Ինչը, որ մեկի համար դիվանագիտական փափկամկտություն էր, նրա համար պարզապես անցանկալի խորամանկություն էր կամ նույնիսկ երկերեսանություն։ Ամերիկահայ հասարակության եւ իրենց իսկ բնիկ ամերիկացիների առջեւ նա հայտարարել է, թե դաշնակիցների կողմից, այդ թվում նաեւ Ամերիկայի կողմից, Հայաստան Հանրապետության ճանաչումը «ավելի չարիք է, քան թե բարիք»։ Այլ քեզ բան, ի՞նչ-ի՞նչ, այն էլ Հայաստանի անկախության ճանաչումը, որը հայ ժողովրդի դարավոր երազանքն էր։ Տեսնենք։ Նախ, նա ասել է ոչ թե «Հայաստանի» այլ «Արարատյան հանրապետության»։ Որովհետեւ տվյալ ճանաչումը նրա խորին համոզմամբ թուրքական կողմի հարկադրածն էր ու թելադրածը, որպեսզի գլուխ քերվեր եւ օրինականացվեր հայկական հողերի բացարձակ գողությունը։ Ոչ միայն ամբողջական Հայաստանն էր մերժված, այլ մինչեւ իսկ անտեսված էին Արեւելյան Հայաստանի հսկայական տարածքներ, ինչպես Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը. որտե՞ղ էին սահմանագծված այդ տարածքները, զո՞ւ ո՞ր կողմում էին Նախիջեւանն ու Կարսը։ Եվ մի՞թե Անդրանիկի խոսքը հանրապետության հռչակմանն էր վերաբերում, այլ ոչ թե այդ հողերի գողությանն ու աղճատմանը։ Դրա համար էլ նա Արարատյան էր անվանում եւ ոչ Հայաստան։ Որովհետեւ Արարատյանը մասն էր, իսկ Հայաստանը ամբողջականը պետք է լիներ։ Դաշնակիցները, Անտանտի տերությունները, եթե իրապես հայ ժողովրդի բարեկամներ էին, այդ էլ չասենք, եթե արդարադատ էին, ամբողջի ստեղծմանը պետք է օժանդակեին, այլ ոչ թե իրենց դե ֆակտո կամ նույնիսկ դե յուրե ճանաչմամբ մասնիկը օրինականացնեին որպես Հայաստան։ Գուցե թե դիվանագիտորեն պատշաճ չէր խիստ ու հրապարակավ արտա-

հայտվելը, բայց չէ՞ որ պատմականորեն եւ առարկայորեն անհամեմատ մեծ սխալ էր մասնիկը Հանրապետություն հռչակելը, հետո էլ՝ աղճատվածի ճանաչումը, եթե խնդրին նայենք առանց դիվանագիտական նրբանկատության։ Եվ, ահա, շրջանցելով մեծ ճշմարտությունը, ամերիկահայ մամուլի, այսպես ասած, անդրանիկաբեմ օրգանները ճշմարտությունը ոչ թե բանավեճի, այլ անպատշաճ վեճի առարկա էին դարձնում, իրենց իրավունք վերապահելով անձր վիրավորող արհամարհանքի ու ծաղրանքի ձեւերի կիրառումը¹։

Բայց ինչո՞ւ հարց չտանք, գուցե Անդրանիկը իր հայտարարության համար մի հիմք ուներ։ Գուցե թե նա իր այդ ակնարկներից բացի ավելին չասելով, ավելի շատ դիվանագիտություն է հանդես բերել, քան այդ մեկ ուրիշը ճշմարտությունը պարզապես թաքցնելով։ Տեսնենք։ Ամերիկյան Հայաստանում ներկայացուցիչ ուներ ի դեմս գնդապետ Հասկելի։ Հայ պետական գործիչներն ուրախ էին ու հուսով, որ Հասկելը օգտակար կլինի երկրի դրության բարելավմանը։ Բայց ստիպված էին հակառակ բովանդակության ճամակներ հղել Վաշինգտոն, նրա կառավարությանը տեղյակ պահելու համար։ Անձամբ Սլեքսանդր Խատիսյանն է գրել, որը սկզբում Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարն էր, իսկ 1919-ի օգոստոսից վարչապետը։ Գրել է 1919-ի նոյեմբերին։ Միտքը հետեւյալն է։

Հայաստանում գտնվող ամերիկյան ներկայացուցիչը ոչ մի միջոցի չի դիմում Հայաստանի վրա թուրքական ու թաթարական զորամասերի սահմանափակ հարձակումները կանխելու համար. «...մենք գտնվում ենք ամերիկացիների հովանավորության տակ, բայց այդ հովանավորությունը կրում է պատռնական բնավորություն...»։ Այս սինքն, ամերիկացիների կողմից ոչ մի միջամտություն։ Նախիջեւանում արհամիիրքներ են, հայությունը կոտորվում է, մինչդեռ, գրում է վարչապետը. «Այս րուպեիս Նախիջեւանում է գտնվում ամերիկյան նահանգապետը, բայց նա բոլորովին անզոր է...», Նախիջեւանի թուրքերը տանկական սպաների ղեկավարությամբ, զինված թնդանդեթներով եւ գնդացիներով, արդեն մի շաբաթ է Դարապազյազի հայության հետ կռիվ են մղում...։ Պ. Հասկելի փոխանորդ գնդապետ Ռեյը կտրուկ հրամայել է..., բայց թաթարները մեծ ճշմարտություն չեն տալիս այդպիսի սպառնալիքներին»։ Ուրեմն, դրանք բառեր են եղել, բայց ոչ գործնական։ Նշվում է, որ Ամերիկայի կառավարությունը

1 «Զինվորական դիմագրգետը»։ Տե՛ս «Հայրենիք», Բ., №2465, 2468, 1920 թ.։ Նաեւ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 212։

դեռ շարունակում է չճանաչել Հայաստանի անկախությունը, իսկ նրա ցույց տված օգնությունը «ալյուրից գատ ուրիշ» ոչինչ չի եղել:

Սա է գրել Խատիսյանը ի գիտություն ԱՄՆ-ի կառավարությանը, հայ պատվիրակների այնտեղ մեկնելու նախօրերին¹: Սա արդեն դիվանագիտական փաստաթուղթ է: Իսկ եթե Անդրանիկը կանգներ եւ ա՛յդ էլ ասե՛ր:

Ուղղամիտը ամերիկյան թերթն է եղել: Հիշեցնելով Անդրանիկի անցյալ քաջագործությունները, թերթը գրել է. «Այժմ էլ նրա խոսքն է այնպես սուր, ինչպես նրա թուրն էր»²: Բայց հիմա էլ պարզվում է, որ թրի կտրածը այնքան կտրվողին չի ցավ պատճառել, որքան որոշ յուրացիների:

Հիմա խնդիրը այնքան մեկի ու մյուսի ճիշտն ու սխալը մատնացույց անելը չէ, որքան ընդհանուր դաս քաղելը: Սա սուկ հայկական ինչ-որ մի բացառությունն է: Ամեն տեղ է այս, որտեղ եղել են ու կան քաղաքական տարբեր մտայնություններ, ուժեր ու կողմնորոշումներ: Եվ որտեղ հարո՛ւստ է պայքարի փորձն ու բա՛րձր քաղաքական մշակույթը, այնտեղ էլ արդյունավետ է բազմակարծության արգասիքը: Իսկ հայոց պետականության կորուստը դարերով էր հաշվվում, վերականգնումը՝ ամիսներով: Նրա թե՛ ներքին եւ թե՛ արտաքին վիճակը ոչ միայն սովորականի պես բարդ էր ու խրթին, այլեւ՝ ծանր էր ու ողբերգական: Սուկ անձերն ու բնավորությունները չէին անհաջողությունների պատճառները: Անձերը՝ որոնց երազը իրոք մեկն էր՝ հայրենիքին ծառայելը: Ուժերը պետք էր ի մի բերել, ուժերը, որ այնքան շատ չէին եւ ամեն տեղ էին կարիքն ու սպառնացող աղետը: Քաջագունին եզրակացրել է. «Գործը կավարտվի հավանաբար նրանով, որ կսկսվեն միջոցների հավաքումներ տարբեր կազմակերպությունների կողմից միեւնույն լուղուգների ներքո: ...Ես վախենում եմ, որ այդ հավաքումների արդյունքը, փոխադարձ վարկաբեկումների դեպքում, շատ անմխիթարական լինի: Բայց, հավանաբար, ուրիշ ելք չկա: Պետք է հաշտվենք անխուսափելիի հետ» (թ. 28): Սա է՝ նպատակի մեջ, ներքուստ, նրանք վերջին հաշվով հաշտ էին: Մի ժողովրդի զավակ էին:

Ամերիկյան օրերից յուրաքանչյուրն զբաղված էր, ժամերը՝ լարված: Անդրանիկը հեռախոսի մոտ էր, շրջագայության մեջ, ընդունելությունների սրահներում եւ բանավեճերի դահլիճներում: Կապված լինելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում հայկական ազգա-

յին պատվիրակության նախագահ Նորատունկյանի հետ եւ գործելով նրա հետ համաձայնեցված, Անդրանիկը մի առիթով նրան տեղեկացրել է. «Զեք ըրած հանգանակությունը կատարած եմ, խոսելով Նյու Յորք, Պոպոն, Օիկագո, Լոսանջելոս եւ Ֆրեզնո: Լոսանջելոս անցյալ շաբթու գնացի, քանի մը տեղում ազգայիններ[ս] միասին ընդունելություն մը սարքեցինք»¹:

Անդրանիկն ու Բագրատունին շուտ են վերադարձել: Հանգանակությունները թեեւ եղել են, բայց ռազմական հարցում լիապես չեն գոհացրել: Քաջագունին, որ ԱՄՆ-ում Անդրանիկից երկար է մնացել, 1920-ի փետրվարի 4-ին նորից նույն շեշտով է գրել Ալեքսանդր Խատիսյանին՝ Նուբարի առաքյալները ցանկալի արդյունքի չեն հասել. «Ծավում եմ, որ համաձայնություն չի կայացել, բայց շատ ուրախ եմ, որ դուք (ուզում եմ ասել՝ մենք) դրանում մեղավոր չենք»: Ի՞նչ ուրախանալու բան է: Եվ ինքն էլ է դառնապարտում ներքին երկպառակությունները: Գտնում է, որ թե՛ հայրենիքում եւ թե՛ դրսում պետք է համագործակցել «բանական եւ հայրենասեր բուրժուական տարրերի հետ»: Անդրանիկի հասարակ ծագումը կամ վարժարանային կրթության պակասն է հիմա էլ, հավանաբար, նրան անհանգրստացրել: Նուբարն էլ, նրա մտերիմ, երեկվա ռուսական պետական դումայի անդամ Պապաջանյանն էլ, նրանց հետ մանե Անդրանիկը «տխմարներ» են Քաջագունու համար, որոնք Հանրապետության թշնամիներ են եւ չպետք է թույլ տալ, որ մոտենան անկախ Հայաստանի իշխանությանը: Նա գտնում է, որ Պողոս Նուբարին պետք է խայտառակ հրաժարականի առաջարկ անել, Ահարոնյանը պետք է իր կապերը խզի նրանից եւ տերությունների հետ կապերը վարի միայնակ²: Բոլորովին այլ բառեր էր հղում Պողոս Նուբարը նույն Անդրանիկին, նույն դեպքերի առթիվ, որոնց մասին նա գրած է եղել իր ղեկավարին: «Հապճեպով է կարդացել» նամակը եւ զայրացել է, որ «որոշ անձնավորություններ դժվարություններ են հարուցում», անձնավորություններ, որոնք «մեր երկրի շահերի առջեւ պետք է անհետանային»: Այդ բոլորի մասին Պողոս Նուբարը գիտեր, հաղորդել էր նրան Անդրանիկից էլ վաղ պրոֆեսոր Տեր-Հակոբյանը: Պողոս Նուբարը այս բոլորը որակում է որպես երկպառակություն, համոզված, որ «միությանը ու փոխադարձ օգնությանը» կարելի է ստանալ ցանկալին: Պողոս Նուբարը Անդրանիկին «ազնիվ զինվոր ու անկեղծ հայրենասեր» բառերով է անվանում: Երկու ծայրաբեկո,

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 395, թթ. 4—5: ² «Կրիսչեն սայենս մոնիթոր», 21.12. 1919 թ., Բոստոն:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 64, թթ. 20—23: ² Ն. տ., ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թթ. 2—4:

իրարամերժ, հակասական, եւ՝ դարձյալ նույն ժողովրդի զավակներ։ Քաջագունին մինչեւ արմատը ամեն ինչ սխալ համարեց, Պողոս Նուբարը հակառակը. «Ծնորհավորում եմ Ձեզ», գրում է նա եւ հիշատակում Անդրանիկի ամերիկյան գործերը. «Ձեր նշան առաջին արդյունքները շատ լավ են եւ դա Ձեզ պետք է քաջալերի հայրենասիրական այդ վսեմ գործը շարունակելու, որովհետեւ մեր ազգը, ավելի քան երբեք, ֆոնդերի կարիք ունի, մեր բազմաթիվ զոհերին օգնելու եւ մեր ազգային գործը պաշտպանելու համար»¹։ Ինչպե՞ս սրանից գրուի հանել, արդյոք պե՞տք է ետին թվով մեկին ճիշտ, մյուսին սխալ համարել։

Տվյալ դեպքում արդյունքը երկուսի համար էլ ըստ էության նույնն է։ Անդրանիկն ու Քաջագունին քախվել են որպէս տարբեր մտածելակերպ եւ գործելակերպ, բայց դրանից վիճակը չի փոխվել։ Ամերիկյան ապստամբ այնքան գորավոր էր, որ ով էլ, ինչպէս էլ նրան զարնվեր, այն մնալու էր անդրդվելի*։ Այդպէս էլ եղել է։ Միայն թե դրանում Անդրանիկը համոզվել է այնտեղ ունեցած մի քանի հանդիպումներից հետո եւ հենց այդ պահից էլ չի թաքցրել իր կարծիքը, իսկ Քաջագունին ուշ է հանգել նման եզրակացության կամ, ով գիտե, գուցե թե ուշ է հարկ համարել արտահայտել իր վերաբերմունքը։ Բարեբախտաբար, Քաջագունին, ինչպէս որ ասացինք, երկար է մնացել Ամերիկայում, հակառակ դեպքում էքսպարչապետի առաջին փուլի նամակները, որոնք վկա բերվեցին, հավիտյանս կործանարար պիտի լինեին Անդրանիկի համար։

Ամերիկայում Քաջագունու տեսական շրջագայության ամիսներին իր հայրենիքում փոխվել է Հանրապետության կառավարության կազմը, ինքն էլ ազատվել է պաշտոնից եւ վերադարձից հետո վառչապետը Ալեքսանդր Խատիսյանից հետո այլեւս ուրիշն էր՝ բժիշկ Համո Օհանջանյանը։ Նրան էլ հղել է՝ նա իր սրտածնիկ խոսքը. «Այսօր արդեն 14 ամիս է, որ ես թափառում եմ դուրսը... հոգեկան կացությունս բավական վատ է»²։

Անդրանիկը վաղ է տեսել ու նկատել, որ ամերիկյան ղեկավարությունը ընդառաջ չի գալիս Հայաստանի պատվիրակների ցանկություններին։ Առանց թաքցնելու, տարակուսանք է հայտնել ու զայրույթ։ Ում էին պետք գեղեցիկ խոսքերը։ Ի՞նչ արժեին փոխադարձ

հարգանքի եւ սիրո հաղաստիացումները, թեկուզեւ ամենաճոխ հյուրասեղանների շուրջը։ Անդրանիկի տարակուսանքից ու զայրույթից բաժին էր հասնում նաեւ դիվանագիտության մեջ հմտության ձգտող դյուրահավատ նախկին վարչապետ Քաջագունուն եւ նրա կառավարությանը, անկախ նրանից, թե դա որքանով էր դիվանագիտուհի ճիշտ ու ընդունելի։ Եվ եթե հարցը գնահատենք ա՛յդ դիվանագիտության տեսակետից, անկասկած է, որ Անդրանիկի վերաբերմունքը քննություն չի բռնի։

Եվ ահա նախկին վարչապետը 1920-ի հունիսի 26-ի իր նամակում նոր վարչապետին պատմում է։ Երեք շաբաթ իր շքամբով հայկական բանակի համար հանգանակության հարցով շրջագայել է Կալիֆոռնիայի հայաշատ քաղաքներում։ Իրենցից առաջ նույն խնդրով այդտեղ այցելած է եղել Անդրանիկը՝ կապիտան Բոնապարտյանի հետ։ Եվ հայաստանյան երեք պատվիրակությունները գուզընթաց քայլել են նույն ճանապարհներով։ Պարզ է, հայկական միջավայր է, պետք է որ անկեղծ գրույցներ լինեին, հարց ու պատասխան, թեր եւ դեմ կարծիքներ։ Գաղտնիք չէ, որ տարբեր պետք է եղած լինեին նաեւ վարչապետի եւ Անդրանիկի պատասխանները։ Մի՞թե պարկեշտություն է, որ անպաշտոն գեներալը թեկուզ դարձյալ անպաշտոն, բայց երեկվա վարչապետի՝ ներկայությամբ, առանց նրա նկատմամբ պատկառանքի, քննադատում է ու հոխորտում մերձ հայրենի կառավարության, մերթ ամերիկյան ղեկավարության հասցեին։ Էլ ի՞նչ պատվիրակություն, էլ ի՞նչ օգնության ակնկալություն։ Քաջագունին հագիվ է զսպել իրեն. «Մենք բանակով չէինք բռնվում Անդրանիկի հետ», — գրում է նա։ Խուսափել են, նոր անախորժությունների տեղիք չտալու համար։ Բայց երբ եկել է նոր վարչապետին գրելու ժամը, հին վարչապետի գրիչը, ինչպէս եւ պետք էր սպասել, շատ համարձակ է դարձել. «Դժվար է երեսակայել... թե այդ խենթացած խմբապետը եւ իր անարժան ավանդույրիստ կապիտանը ինչե՛ր են ասել մեր պետությունը վարկաբեկելու համար»։ Եթե մեկ ուրիշն այդ աներ, գուցե թե դեռ ոչինչ։ Բայց տեսեք, որ դա անում է ոչ թե սովորական մեկը, այլ այն մարդը, որի տեսքին կարոտ էին, որի մի խոսքը գուցե թե հարյուրների ու հազարների խոսքից թանկ էր ու ազդեցիկ։ Այդ է, ըմբռնումով, խոստովանում նախկին վարչապետը. «Անդրանիկի անունը այնքան բարձր է հնչում այս հեռավոր վայրերում, այնքան մեծ հմայք ունի գործին անտեղյակ մարդկանց համար..., որ անտեղյակ մարդիկ ազդվում են ու ներշնչվում»¹։

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թ. 116—119։

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 63։ Պողոս Նուբարը Անդրանիկին 18.03. 1920 թ.։

* Հայաստանի պատվիրակները ցանկացել են հանդիպել պրեզիդենտ Վիլսոնին. նա քաղաքակրթորեն հայտնել է, որ հիվանդ է եւ տեսակցության ու ողջույնի համար ուղարկել է իր քարտուղարին։ Տե՛ս Ա. Չելեպեան, էջ 591։

2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թ. 121։

Ասորասրկն իր խոսքն ասելու տեղ էր գտել: Հանդիպել էր ո՛ւմ ո՛ւմ, ոչ միայն այն, թեկուզ երեկվա, կառավարության, այն վարչապետի հետ, որի օրոք փակ էր հայրենիքի մայրաքաղաքի ճամփան իր առջև, ոչ, դա ի՞նչ է որ: Աշխարհն արդեն գիտեր, որ Քաջազնունին էր այն մարդը, որը դեռ վարչապետի պաշտոնին չբազմած, ստորագրել էր հունիսի 4-ի պայմանագիրը: Ահա եւ ամբողջ գաղտնիքը: Մի գաղտնիք, որը եթե աշխարհին անգամ անհայտ լիներ ու մշուշածածկ, Քաջազնունին հո գիտեր եւ, իհարկե, Անդրանիկի հետ ամերիկյան թե, դիցուկ, ավստրալիական ու կանադական հայ համայնքների հետ հանդիպումների ժամանակ, պատահումների մի թերումով գնացքով միատեղ ճամփորդելիս, թե Լոս Անջելեսի Դիսնեյլանդ այգում ճեմելիս, մեկ է, նա պիտի դիվանագետի ու քաղաքագետի իր ամբողջ խոհեմությամբ հանդերձ համրի պես լուր եւ կուտար շանթի նման ճայթող ու նետի պես խոցող այն խոսքերը, որոնք արձակելու էր անգործաւ ու հանդուգն Անդրանիկը: Թե չէ, ինչ է, լեզուների մեջ հմուտ, բառերի մեջ ազատ, գիտելիքների մեջ քաջատեղյակ Քաջազնունին պետք է այդքանից հետո կրեր վիրավորանքների ծանր բեռը եւ իրեն դիվանագիտական ճրքանկատության զոհատեղանին հաճներ: Երբեք: Քաջազնունին ինչպես որ Անդրանիկի հետ դեմադրեմ հանդիպումների ժամանակ լսել ու կուլ էր տվել, այնպես էլ իր ճամակներում է, որքան էլ զայրալից, խոհեմությամբ շրջանցել նրա հետ ունեցած իր հունիսչորսյան վեճը: Տեղը չէր, այո՛, Ամերիկյան բանավեճի: Բայց ուրիշ էլ որտե՞ղ պետք է Անդրանիկը իր երեկվա վարչապետի առջև բացեր իր պապանձված լեզուն: Հետո ինչ, որ Ամերիկայում էր: Բայց չէ՞ որ սրահներում, որոնցում հանդիպումներ էին, լեփ-լեցուն հայեր էին, եւ խոսքն էլ հայերեն էր: Մի պարզ ճշմարտություն եւն ասել Անդրանիկը եւ նրա հետ ԱՄՆ, մեկնած պատվիրակները. առանց Արեւմտյան Հայաստանի հանրապետության ճանաչումը կարող է թուլացնել, սովերարկել եւ մոռացության մատնել Արեւմտյան Հայաստանի դատը: Այդ գաղափարի քարոզին առանձին եռանդ է նվիրել Անդրանիկը՝ Սա է, որ գծաության առարկա է ծառայել Անդրանիկի եւ Քաջազնունու միջեւ: Դրան առանձին սրություն է հաղորդել Անդրանիկի բարձր հեղինակությանը հնչեցրած խոսքը:

Սրա հետ լիովին համընկնում է նաեւ Հանրապետության մյուս վարչապետներից Ալ. Խատիսյանի կարծիքը: Նա էլ գտնում է, որ կառավարության հետ Անդրանիկի գծության գլխավոր, կարող ենք

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թթ. 60—62:

ասել նույնիսկ միակ, պատճառը այն է եղել, որ «Տաճկահայաստանի նահանգները դուրս էին մնում Հայաստանի հանրապետության սահմաններից», մանավանդ որ դեռ չէր ընդհատվել Անտանտի տերությունների պատերազմը Թուրքիայի եւ նրա դաշնակիցների հետ՝

Խատիսյանն էլ գիտեր Անդրանիկի զայրույթն ու ներքին խռովքը: Գիտեր այն բառապաշարը, որ ոգեւորության պահերին բաց էր թողնում իր իսկ հարազատ կառավարության, մանավանդ նրա դեկավարների, հասցեին: Հակառակի մման հունիսի 4-ի պայմանագրի տակ Ալեքսանդր Խատիսյանի հետ մեկտեղ ստորագրել է Քաջազնունին: Վերհիշելով հունիսի 4-ը, Խատիսյանը անհարմար չի գրտնում անկեղծորեն խոստովանելու, որ այն հեռու էր «Անդրանիկի, ինչպես նաեւ ամբողջ հայության իդեալից: Անդրանիկի կյանքը, նրա քաջագործությունների ամբողջ իմաստը կայանում է նրանում, որ նա ուզում էր տեսնել տաճկահայությանը ազատագրված թուրքական դարավոր լծից, որի փոխարեն կնքված էր հաշտություն, որով տաճկահայկական նահանգները դուրս էին մնում Հայաստանի հանրապետության սահմաններից եւ, որ գլխավորն է, հաշտությունը կնքված էր այն ժամանակ, երբ դաշնակիցները շարունակում էին իրենց պայքարը տաճիկների դեմ... Այս էր պատճառը, որ նա բաժանվեց իր կյանքի եւ կովի երկարամյա բարեկամներից»: Սրան գումարած էլ, նշում է Խատիսյանը, Անդրանիկը դժգոհ է եղել կառավարության կազմից՝

Անդրանիկի անունը բարձր էր հնչում, նա մեծ հմայք ուներ, եւ մարդիկ նրա խոսքից ազդվում էին ու ներշնչվում: Գրում է սա Քաջազնունին եւ միաժամանակ էլ կարծում, թե Անդրանիկը բաներ էր ասում, որոնցից մարդիկ «անտեղյակ» էին: Իզուր: 1919 թվականին այդ ի՞նչ հայ մարդ պետք է լիներ Ամերիկայում եւ ինչո՞ւ պետք է լիներ Ամերիկայում, որ չգիտենար, թե ինչ է հունիսի 4-ը կամ Բաթումի չարաբաստիկ պայմանագիրը: Այդ ի՞նչ հայ պետք է լիներ, այսպես ասենք, պարոն Քաջազնունի, որ այդքանն էլ չիմանար: Իհարկե, եթե Դուք մարդկանց անտեղյակ եք անվանում, շատ մե՞ղմ եք ու հարգալի՞ց, որ Անդրանիկին էլ ընդամենը մի «տխմար» բառով եք հավերժացնում: Այո՛, հավերժացնում, որովհետեւ Դուք այն գրել եք երեկվա վարչապետի Ձեր ձեռքով եւ հղել եք Հայաստան Հանրապետության ներկա վարչապետին, ցանկացել եք շատ թանկ գնահատել գրչի մի շարժումով Ձեր մի բառը, որը ոչ միայն այնքան

1 «Մշակ», 3.09, 1937 թ.: 2 Ն. տ.:

անհարիր է Ձեր զբաղեցրած պաշտոնին, այլև նույնքան անվայել մեր խորին համոզմամբ, Ձեր բարեկիրթ էությունը:

...Այս տողերը գրելիս դեպքերից տասնամյակներ են անցել: Վաղուց սուրբ հողի հետ միախառն հավերժացել են վարչապետ Քաջազնունու եւ նրա ախոյան Անդրանիկի տարագիր շիրիմները: Հայ ժողովուրդը խոր ակնածանքով է նրանց հիշատակին հարգանքի տուրք մատուցում: Ծա՛տ ունի նրանցից ավելի պանծալի զավակներ հայ ժողովուրդը: Բայց նա այսօր ուզում է իր կորցրած հողերի պահանջատիրությամբ հանդես գալ, ուզում է ելնել ու աշխարհի առջև խնդիր դնել, թե ինչու են խլվել իր Կարսն ու Իգդիրը, քանի՞ դար պետք է մայր հողի վրա, բայց օտար երկնքի տակ մնան Անդրանիկի ազատամարտի քաղաքներ Ծալիկարահիսարը, Մուշը, Բաղեշն ու Վանը... Ուզում է հայ ժողովուրդը: Իսկ զավթողի ժառանգները պատմության պատուներից փաստաթղթեր են հաճում. առաջինը հունիսի 4-ինն է, որի տակ Հովհ. Քաջազնունու ստորագրությունը, ապա 1920-ի դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որի տակ առաջին ստորագրությունը նրանից հետո վարչապետի պաշտոնն ստանձնած Ալեքսանդր Խատիսյանինն է: Ոչ մեկի տակ էլ հայի ձեռքը կամովին չի գնացել ստորագրելու: Դրանք զավթողագրեր են ու հարկադրագրեր, մամլակի հարկադրանք են եւ հրացանի սպառնալիք: Եվ մի՞թե պետք է հավատալ, թե խենթ է կամ, ինչպես Քաջազնունին կասեր, տխմար է այն գեներալը, որը դիվանագիտության եւ անբարոյական քաղաքականության դեմ ելնելով իմաստուն է իրեն կարծել եւ հիմարաբա՛ր բացահայտ ասել հայոց հողերը բռնազավթելու մասին ճշմարտությունը:

Բոլոր այդ ճշմարտությունները, որպես հայոց կառավարության նկատմամբ իր վերաբերմունքի պատճառաբանություն, Անդրանիկը գրել է խոստովանել է Փարիզյան «Ազգ» թերթում: Ոչինչ ավելի չի ասել, քան այստեղ ասվեց եւ ասվել էր սույն շարադրանքի վերելում: Բայց այս անգամ էլ Քաջազնունին իր նամակում դա որակում է «լիրք» բառով: Խոսքը գնում է քաղաքական լուրջ խնդիրների մասին, այնինչ էքսվարչապետը, որ մինչ այդ դեպքերը այն կարծիքին էր, թե Անդրանիկին պետք էր դատի տալ 1919-ի ապրիլի երեսնյան կամրջի դեպքերի համար, հիմա լրացնում է, պնդելով, «որ պիտի դատի ենթարկվի նաեւ Ամերիկայում բռնած ընթացքի համար»: Պարզ է:

Վարչապետ է եղել, թող այդպես լինի, թող Անդրանիկը նրա

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թթ. 116—119:

կարծիքով ու պահանջով վարչական-դատական կարգով պատմվի: Բայց դրանից առաջ հավանաբար մեկն էլ արդարամիտ կգտնվեր ու կմիջամտեր: Այդ մեկը այս անգամ լինելու էր ու կիներ Ամենայն հայոց կաթողիկոս վեհապատ Գեորգ 5--րդը: Բոլոր այդ դեպքերից հետո, 1921 թվականի սեպտեմբերի 9-ին նա հատուկ կոնգակով մեծահրեղ է Անդրանիկին եւ պառոշանք մատուցել նրա արտասահման անցնելուց հետո ծախքած հանգամանակներին, հայրենասիրական գործունեությանը: Ի յոթ հալոց քոլոր եկեղեցիների եւ ի յոթ անձնաչմ հալոցյան նա հիշակել է՝ «Հայրենասեր գործակար պարոն Անդրանիկ... հավետ արիւնքով մերոյ, Թվրեթը հոջույն եւ հայրենասիրական օրհնություն... Միրելի իմն է դիպցազն հայրենի մերոյ, Անդրանիկն հալոց, որ ի հեռուստ իսկ հոգւն... եւ հեղինակ հայրենացեալ ի Մեծաշնոր հանգամանությունն թե քման անոր արժուայ էջոխանք»:

Տարբեր կարծիքներ են, որովհետեւ մեկը կաթողիկոս է, մյուսը պաշտոնաթող վարչապետ: Այնուամենայնիվ, պնդեցել է Քաջազնունին: Ինչու չպետք է վշտանալ: Որքան էլ դժգոհեր Անդրանիկից, անուշիկ պետք է դժգոհեր Ամերիկայում իր շինաշարության արդյունքներից, որոնք շոշարեղի չէին: Նոր վարչապետ Համո Օհանջանյանին նա որոշվելու էր, որ գեկուցում էր, թե սեփական ընկերակցել է Հայաստանի մանդատը ընդունելու մասին արեգիդեմո Վիլսոնի նախադրելը եւ մերժելը: Ամերիկայի Բարձր Դուռը արժանի չէր համարում այդ մանդատը ստանձնելը. Հայաստանն ի՞նչ ուներ տալու, թանկ կնւտեր իրենց վրա այդ մանդատը:

Սույն այդ օրերին այդ մասին Հանրապետության կառավարությանը ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնել ԱՄՆ-ում նրա դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գարո Փաստրմաճյանը, որը ընկերակցել է Քաջազնունուն նրա այնտեղ գտնված օրերին: Ամերիկյան մերժել է Հայաստան Հանրապետության De facto (փաստացի) ճանաչումը, պատճառաբանելով, որ այն «ոռսական հողերի վրա է, որպեսզի ատով ապագա Ռուսաստանը չվիրավորեն»: Դրան Ամերիկյան կզմար, երբ Հանրապետությանը կմիամային Արեւմտյան Հայաստանի հողերը: Իսկ մինչ այդ անկաշտոն կսկս կապահպաներ: Գեներալ Բագրատունին որպես ԱՄՆ մեկնած ուղարկական պատվիրակության ղեկավար, 30 հազարանոց բանակի զինման պահանջ է դրել ամերիկյան կառավարության առջև: Բոլորն էլ ապարդյուն:

1 Տեղակալ Մ. Ավետեան, Հայ ազատագրական ազգային հիմնամեայ..., Փ., 1954 թ., էջ 226: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թ. 104: 3 Ն. տ., թթ. 60—62:

42 «Անդրանիկ»

657

Այս փաստերն իմանալուց հետո արդեն մեզ թվում է, թե ասիական Բաջազնուհին էլ Ամերիկայի գկատմամբ իր քննադատական խոսքով Անդրանիկի հետ մարաթոնյան մրցավազքի երաժ լինի: Հայաստանին օգնելու հարցը, գրում է նա, «անիմաստ նախադասությունների» է վերածվել եւ գովեստական բառակոչուի¹: Պարզվում է զարմանալի մի գաղտնիք. ա՛յն, ինչ Անդրանիկն ասում էր իր հախոտն բանավորով, որ գոնե սիրտը զովանա, այդ բոլորը Բաջազնուհին պահում ու ջերմացնում էր իր կրծքի տակ եւ միայն նամակի թուղթն էր, որին վստահում էր իր քաղաքական եւ դիվանագիտական վարվելակերպի գաղտնիքները. «...այնու ոչինչ չի մնում ինձ անելու Ամերիկայում, կարող եմ վերադառնալ տուն: Մյուս կողմից սարսափում եմ, մտածում եմ, թե ինչպես պիտի վերադառնամ տուն դատարկ ձեռներով, ինչ պատասխան պիտի տամ Ձեզ, որ այնքան ըստաւեցիք ու այնքան տառապեցիք»²: Ինչպես չդառնանք եւ օրերի հեռավորությունից չասենք մեծարգո պարոն Բաջազնուհուն, թե էլ ո՛ր էիք շտապում ու զայրանում Անդրանիկի վրա: Իր նամակներում, ցավոք, որոնք Դուք չէք կարդացել, նա ի միջի այլոց, այդ աստիճան վատատես ու մերժող չէ: Իսկ Դուք էլ քալլ առ քալլ Ձեր նամակներում մերձեցնում եք Անդրանիկին եւ, ի վերջո, միանել իսկ փարվում նրան ու տառացի-բառացի գրեթե նույնությամբ Ձեր բախտի ու անելիքի գկատմամբ հուսահատության ժամին այն եք ասում, ինչ որ ժամանակ առաջ Անդրանիկը: Ուրիշ գործի մասին եք երազում, գտնում եք, որ ապարդյուն է անցել ձեր շրջագայությունը ԱՄՆ-ում, ուզում եք Ձեզ արդարացնել երկրի ու ժողովրդի առջեւ եւ նույնությամբ այն եք երազում, ինչ որ երեկ Անդրանիկը: Ձեր բացակայության օրերին նոր կառավարություն է կազմվել, Ձեզ պաշտոն եմ տվել, Ձեր սրտովը չէ: Ձեմ իմացել, որ Դուք ուրիշ մի տրամադրությամբ եւ ուրիշ մի սրտով եք վերադառնալու այնտեղից եւ այլևս ի վիճակի չեք լինի պաշտոնավարելու հին ձեռով: Արդարանալ եք ուզում: Ահա Ձեր նամակը վարչապետ Համո Օհանջանյանին. «Սիրելի Համո..., ցավում եմ, որ ինձ չեք հարցրել: Ցավում եմ, որ կապացած որոշումից հետո ստիպված եմ հրաժարվելու: Այդ պաշտոնը վարել եւ չեմ կարող, չունիմ համապատասխան ընդունակությունները»: Նեղն եք ընկել, վշտացել եք ու հիասթափվել: Իսկ հե՛շտ էր Անդրանիկի համար մրդա՞ծ ամեն մի նակատամարտից հետո: Էրզրումը չորս կողմից կրակի տակ էին վերցրել, կանգնեցրին Գյուլի Բուլաղի գծի վրա, որ երկրորդ անգամ հոգեպես ջախջախվի եւ կամովին ինքն իրեն դուրս

¹ Ն. Թ., թ. 104: ² Ն. Թ.:

դնի: Բայց նորից ուրքի վրա մնաց... Ծարունակենք.. «Գալիս եմ Երեւան,— գրում եք Դուք հեռավորությունից,— կառավարությանը չիվ զեկուցում եւ հաշիվ տալու իմ այսքան երկար ճամփորդության մասին: Այդ անելուց հետո եւ կը մտնեմ բանակը իբրեւ կամավոր զինվոր: Ուզում եմ անձնապես, ֆիզիկապես մասնակից լինել գալիք անխուսափելի կռիվներին՝ մեր երկրի սահմանները ամրացնելու համար»¹: Այ քեզ բան, ասացիք գրեթե բառ առ բառ այն, ինչ Անդրանիկը 1917 թ. աշնանը, երբ նրան դիվիզիայի հրամանատար նշանակելը վիճարկվում էր, եւ մենք մեջ ենք քերել այս գրքի մուտքի խոսքում: Զայրացած էր նա, հրաժարվեց հրամանատար դառնալու ամեն մի ակնկալությունից եւ հրացանն ուսն առավ որպես զինվոր: Դա զինվորն էր: Հիմա գկատեցեք, երեկվա վարչապետն է ուզում մի նոր Անդրանիկ դառնալ, կարծելով, թե դրա համար բավական է զինվոր դառնալը:

Ահա թե որն է Բաջազնուհու մեծությունը: Մի Անդրանիկ էլ նրա հոգու խորքում էր նստած: Ինչպես ամեն մի անկեղծ հայրենասեր հայ մարդու մեջ:

Կարդացե՛լ էր Բաջազնուհին Անդրանիկի երեկվա խոսքը, լսե՛լ էր նա այդ մասին, որ բառ առ բառ կրկնեց, թե՛ ինքնաբերա էր: Անշուշտ, ինքնաբերա էր, հակառակ դեպքում վարչապետը, որքան էլ երեկվա, իրեն զայրացրած զինվորի խոսքը բառ առ բառ չէր գրի: Ուրիշ կերպ կգրեք կամ բոլորովին չէր գրի, առիթ կգտներ բանավորով ասելու: Սա վարչապետի ինքնաբերական մեղայականն էր Անդրանիկի առջեւ, ավելի ճիշտ, նրանց բացարձակ հոգեհարազատությունը: Սրանից հետո ինչ խոսք, որ պետք է ետ վերցնել վերելում քաղաքակիրթ եւ հայրենասեր Բաջազնուհու գկատմամբ արված բոլոր հանդիմանական ակնարկները, հարց տալով՝ իսկ ինքը արդյոք նույնպե՞ս կվարվեր Անդրանիկի գկատմամբ: Գուցե թե հենց այդ գկատառումով է նա հետո, Անդրանիկի կենդանության օրոք, գրել եւ հրատարակել իր «Թուրքիա թե՛ Ռուսիա» հրապարակումը, որում, մանրուքների մեջ չմտնելով, այս անգամ էլ այդ հարցադրման անդրանիկյան գիծն է կրկնել: Սա հետո, տարիներ անց է գրել վարչապետը: Միանշու՞տ Անդրանիկը 1920-ի մարտի 27-ին Ամերիկայից վերադարձից առաջ է Ամերիկայի առջեւ ճշմարտախոսության իր քննությունը բռնել, ասելով այն, ինչը Բաջազնուհու հոգու խորքում նույնպես լեռնացած հիասթափություն էր ու զայրության մաղձ: Նա դա

¹ Ն. Թ., թ. 126:

արել է ձակաւ տն ձակաւտ, որպէս աներկիյան կառավարությանը հղած կոչ:

Վերնագիրն է՝ «Այ սե՛նք վհատած եմք»: Վերնագրից իսկ խոռվոր սարգ է, թեւ առաջին տողը «շնորհակալություն է աներկացիներուն», որի ոգին «թաքնված է» «Հայաստանի հանդէպ իրենց ցուցաբերած հետաքրքրության համար» շարունակության մեջ: Ընդամենի... հետաքրքրության համար: Եվ այդ այն դեպքում, երբ հարյուրավոր հայ կամայք թուրք ընտանիքների մեջ են, շատ-շատերն էլ «բռնկւում են ու ձորերում մեջ մահկան սպառնալիքի տակ կասրին»: Այս այն չարաբարտ անկան է, որում «թուրքերուն նպատակը ամբողջ հայ ժողովրդի բնաջնջումն է»: Հետագա անբողջ շարադրանքը այդ նպատակի բացահայտումն է: Հայրենիքի նիւթ ինքն զոհ է խնամում նրա մեջ, թե՛ վաղվա օրվա ստույգ կոսահոմք: Եվ թվարկում է, թե ինչ են անում թուրքերը եւ դեռ ինչ են անելու իրենց հիստ-նպատակի համար: Եվ պարզ գրում է, որ դրան նրանք ձեռնամուխ են լինելու արդեն սկսված զարնանը, մոյն 1920 թվականին: Քանի որ այդպես էլ եղել է, թեւ ոչ զարնանք, այլ աշնան սկզբից, թերեմբ քառացի. «...անոնք գորաշարք հայտարարած են: Նպատակն է վերջացնել իրենց սկսած քսումների գործը այս գարնան»: Կարող էին հիմա էլ հանդիմանություն անել, թե՛ ի՞նչ է, պարոն Անդրանիկ, զորավարությունը թողել, այժմ էլ գուշակ ես դարձել: Կարող էին, որովհետեւ դա թերեւ, տարածված մի կարգ է: Այդ դեռ ոչինչ, Անդրանիկը Ամերիկային ի գիտություն հայտնում է, թե ինչ է ինքը՝ Ամերիկան եւ ինչ դեր կարող է նա խաղալ հայոց հերթական լինել-չլինելու այս նախաշննին: «Միայն Ամերիկա կրնայ արգելք հանդիսանալ իրենց [Թուրքիային]: Միայն Ամերիկա՛ն, այս կարծիքը Անդրանիկը Քաջագունումն էլ հայտնած կլինէր: Եվ գուցե թե հենց առաջինը նա էլ գաղացել է, որ երեկվա հայրուկն ու աշուրվա անուն գեներալը հիմա էլ քախտագուշակ է դարձել: Եվ դա շատ անորաշնան կլինէր այն ամենի հետ, ինչն արդեն անում էր: Թելադրում է Հայաստանին Ամերիկայի գործնական օգնության մի ամբողջ ծրագիր՝ հասկնալեւ ռազմական բնույթի: Թուրքիան նենգ է, Հայաստանն օգտակար կլինի Ամերիկային, հարկավոր է հայկական բանակը զինել: «Հայաստանի հինգ-վեցերորդը [Թուրքիայի մեջ է]: Միայն Ամերիկան կարող է աղետը կանխել: Նա ուզում էր կանգնեցնել այն, ինչն անվաճ 1920-ի սեպտեմբերին, որը թուրքերի հերթական հարձակումն էր Հայաստանի վրա եւ հայոց հերթական

գողգոթան: Ինչու պետք է կոսահողը հանգիստ լինէր եւ յորայինհե-րին անախան օգնություն հուսարողներին՝ շողորոր: Ոչինչ, որ խայթում էր, ավելի վատ, եթե քծնող լինէր ու հանդիսախոս, խաբէրա ու պաշտոնամոլ: Հիմա ու այսուհետ, տարիներ, տասնամյակներ անց, զոհե մի քան ուսուցանում է ու զգուշացնում, հակառակ դեպքում ո՛ւմ էր նա դուր գալու, եթե զգեստավորվել քաջագունիական միջանկյալության պատմութեամբ: Այդ տարազը ոչ նրա ֆիդայական էությանը սազական կլինէր, ոչ էլ գեներալի պաշտոնական կեցվածքին:

Թուրքական գործերը հարձակվեցին Հայաստանի վրա 1920-ի սեպտեմբերին, գրավեցին Կարսը, Ալեքսանդր, կանգնեցին Երևանի կոկորդին եւ հուլիսեւ երկու պաշտնագիր ծնվեց, երկուսն էլ մոյն 1920 թ. դեկտեմբերին, Երևանում եւ Ալեքսանդրում: Երկուսն էլ հողեր էին գիշում, մի դեպքում իշխանության գլուխ թերեւով հայոց ազգային կառավարություն Թուրքիայի հովանավորությամբ, մյուսում՝ դարձյալ հայկական կառավարություն, բայց որպէս խորհրդային ձեւ վերակերտված հուսաստանյան պետականության քաղաքային: Հաղթեցին զենքը, դիվանագիտությունն ու քաղաքականությունը: Եթե հաղթեցին, իհարկե: Հայոց ազգային պետականությունը երեքաց: Կառավարիչների ռուսաստանյան թերեւ իշխանության գլուխ թերեց Լեւոնի հայ զինակից սոցիալիստ բոլշեիկներին ու խորհուրդներին: Թուրքական կողմն էլ հագուրդ ստացավ եւ շատ արյուն խեց ու շատ էլ մոյ հողեր պարգեւ ստացավ: Թվում էր, թե հիմա է, որ պետք է Հայաստան ազատ մուտք ունենար Նախիջեւանը խորհրդային հոշակած եւ Ստեփան Ծառուցանին ու նրա միջոցով Լեւոնին հեռագիր հղած գեներալը, որը ինքը պետք է կամենար եւ դռներն էլ պետք է բաց լինեին, որ վերադառնար Հայրենիք: Այդ էլ չեղավ: Ինքը դեռ չէր դադարել Արեւմտյան Հայաստանի զինվորը լինելուց, իսկ հետագայում էլ մորթյա ճամփաները ուրիշ կողմ տնրան նրան:

Ամերիկայից վերադարձել է Մանչեստր, ժամանակ անց տեղափոխվել Փարիզ: Կիլիկիայի ազատության հարցը գտնվում էր կիզակետում: Անտանտի տերությունների փոխհամաձայնությամբ Կիլիկիան, Սիրիայի հետ միասին, պատերազմի ավարտից հետո տեղաբաշխված էր Ֆրանսիական ազդեցության գոտում: Փարիզի ազգային պատվիրակությունը, դարձյալ Պողոս Նուբարը, ընդհուպ ձեռնամուխ են լինում կիլիկացիներին օգնելու գործին: Տարբեր վայրերից գալիս են միլիոնավոր հայ կամավորներ եւ ձեւավորվում որպէս մարտնչելու պատրաստական խմբեր: Միջազգային եւ Պաղեստինի կոնկրետին

1 «Ararat», Summer, 1971, p. 15—16: Տե՛ս Ա. Չեկաբան, էջ 595—599:

մասնակցած բանակների հայ գերիներից կազմվում է հայկական լեգիոն: Ստեղծված էր Սիրիայի եւ Կիլիկիայի ֆրանսիական զորքերի գերագույն կոմիսարիատ, որի տնօրինության տակ էին ազդեցության գոտու թե զինվորական եւ թե առկա ու ծագող քաղաքական ու քաղաքացիական հարցերը: Կոմիսարիատի հետ Կիլիկիայի խնդրում գործնական կապերի մեջ էր սույն շարադրանքի վերեւից, Անդրանիկի ջախջախության օրերի պատմությունից, մեզ հայտնի Միհրան Թամադյանը, որը հետագայում հեռանալով հնչակյան կուսակցության շարքերից, ներկայումս սահմանադրական ռամկավար կուսակցության պարագլուխներից մեկն էր¹: Դեպքերն այնպես են զարգանում, որ 1920-ի օգոստոսի 4-ին Կիլիկիայի հայ, հույն, ասորի, քաղղեսցի եւ սիրիացի ազգային համայնքները ի մի գալով ստեղծում են միացյալ ազգային խորհուրդ եւ երկրամասը հռչակում անկախ՝ Ֆրանսիայի գերիշխանության ներքո: Անհապաղ ձեռավորվում է ժամանակավոր կառավարություն, Միհրան Թամադյանը՝ որպես վարչապետ, եւ այլ պաշտոնյաներով հանդերձ²:

Թվում է, թե Ֆրանսիայի կենտրոնական եւ պատերազմի բերումով ստեղծված այլերկրային իշխանությունները պետք է ողջունեին կատարվածը. այնքան ջերմ էին եղել հայ-ֆրանսիական հարաբերությունները եւ անկեղծ ու շուրջ մեծ տերության խոստումները: Սակայն կիլիկիական գործի ժամին ստացվում է հակառակը. նրանք, լինելով Թուրքիայի դեմ պատերազմող պետությունների դաշինքի անդամ, փաստորեն ավելի շատ Թուրքիայի կողմն էին: Նրա հետ համերաշխության բեւեռները չայլուելու համար Սիրիայի եւ Կիլիկիայի գերագույն կոմիսարը, որը գեներալ Կուրոն էր, նստավայրը՝ Բեյրութը, ազգային փոքրամասնությունների անկախացումը հռչակում է չեղյալ եւ իր ենթարկյալների միջոցով հասնում է իր հրամանի ի կատար ածմանը:

Անդրանիկը, որ ուշի-ուշով հետևում է դեպքերի ընթացքին, իր խնդիրն է համարում վիճակի արմատական փոփոխումը: Բայց ինչպե՞ս: Ուժ էր պետք եւ գեներալի գործադրում, որովհետեւ թելադրվում էր մի կողմից մարտի մեջ մտնել գերագույն կոմիսարի հրամաններն ու հարկադրանքները կատարելու, մյուս կողմից հենց տեղում ուժով իշխանությունը վերականգնելու եւ նրա հարատևությունը ապահովելու համար: Անդրանիկը գործ է ձեռնարկում. հանգանակություն, զինակոչ եւ զորքի կազմավորում: Նա միայնակ չէր, շարժման գլուխ

կանգնած էր Պողոս Նուբարը՝ Փարիզում խաղաղության վեհաժողովի ազգային պատվիրակության կազմով հանդերձ, նրանց հետ միասին էին Վան-Վասպուրականի ժողովրդի ազատագրական ինքնապաշտպանական կոմիտեի հերոսամարտիկ Արմենակ Եկարյանը, Կիլիկիայի ըմբոստացման նշանավոր դեմքերը³: Անդրանիկը Փարիզից գալիս է Աթենք՝ մնում հարմար պահի ասպարեզ ելնելու համար սպասողական վիճակում: Պողոս Նուբարին օժանդակող Արշակ Չոպանյանը մեկնում է Բեյրութ, գերագույն կոմիսարից պահանջելու, որ թույլատրվի Անդրանիկի մուտքը Կիլիկիա՝ Ադանա, Մարաշ եւ մյուս քաղաքները, հակառակ դեպքում, առանց նախնական թույլտվության, կարող էին անախորժություններ լինել⁴:

Անդրանիկը եւ Չոպանյանը փոխադարձ կապի մեջ էին եւ իրենց քայլերը կատարում էին Թամադյանի հետ բանակցելով: Հոկտեմբերի 6-ին Անդրանիկն իր պարտքն է համարել հայտնել Թամադյանին, որ երեկ ինքը հասել է Աթենք, իսկ Չոպանյանը գնացել է Բեյրութ: Չգտելով դեպքերին ըստ հնարավորին մոտիկ վայրում գտնվել, Անդրանիկը շուտով փոխադրվել է Իզմիր⁵: Անատոլիական թերակղզու այս ափից ուզում էր հեռարան գտնել հարավային ափ՝ Կիլիկիա, թափանցելու համար⁶: Այստեղ, Իզմիրում, նա առանում է Չոպանյանի վշտալի նամակը, որ գերագույն կոմիսարը, գեներալ Կուրոն, մերժել է իր միջնորդությունը եւ արգելել Անդրանիկի ու առհասարակ որեւէ հայկական օժանդակ զինական ուժի մուտքը Կիլիկիա:

Այս դժնափակումից հետո է, որ Անդրանիկը յուրաքանչյուրի հետ որոշել է մեկնել Եգիպտոս, այնտեղ մարտի մեջ մտնելու պատրաստակամ ուժեր հավաքագրելու եւ սպասելու վճռական քայլի: Դժվար կացության մեջ ելք էր որոնում անհամաձայն ու անհամբեր: Մուտքը արգելված էր, իսկ զորական ուժերով հարմար չէր երևում ծալույթ ափ դուրս գալը: Ուրեմն, «ի՞նչ կրնանք ընել» հարցն է, որ նա նամակով հղում է հին ու հեղինակավոր բարեկամ Թամադյանին. «Եթե նույնիսկ անպաշտոն մտնեմ, ի՞նչ հանգամանքներու եւ ուժերու վրա կոթնած կարելի է շարունակել մեր գործը»: Փորձառու եւ հմուտ է Թամադյանը, գիցե նա մատնացույց կանի: Ահա իսկական, անկեղծ, ալիստող, գիտունին հարգող ու խոնարհվող Անդրանիկը իր

1 «Պայքար», Բացառիկ, 1949 թ., էջ 122: Նաեւ՝ Ա. Չեխեան, էջ 623:

2 «Պայքար», տարեգիրք, 1961 թ.: Պրոֆ. Հայկ Արամյանի «Զոր. Անդրանիկ Փարիզի մեջ» հուշ-հոդվածը, էջ 99: Ա. Չեխեան, նշվ., էջ 624: 3 Վարդգ. Թաթևյան, Անդրանիկ Փաշան Իզմիրում, տե՛ս ՀՀ ԴԿԳԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 82: 4 «Արեւ», №104, 7.01. 1921 թ.:

1 Անդ. Անդրեասեան, Միհրան Տամադեան, «Զարթոնք», 19.09. 1970 թ.: 2 Տեղակալ Մ. Ավետեան, նշվ. էջ 474—498:

որն ուղեցուց Թամադյանին հղած նամակում. «Իբրեւ հին հեղափոխականի եւ անկեղծ ընկերոջ կուգեմ ձեր մանրամասն կարծիքը եւ խորհուրդները լսել»։ Սա էլ է Անդրամիկը գրել, ճիշտ եւ ճիշտ Հովհաննես Թումանյանին գրած նամակների ոճով. «Անհամբեր սպասելով ձեր տեղեկություններում փրակի բարեկեցության»։

Բայց մեկ է, ոչ մի խորհուրդ էլ գործի ճամփա չբացեց։ Դաշնակից տերությունները աչքերն ու ականջները փակել էին։ Ֆրանսիան մոռացել էր բարեկամության իր գեղազարդ խոստումները, կարծես այդտեղ երեկվա՞նք չլինեք, երբ հայությունից զինվոր էր հայցում Արեւելքի այս հատվածում իր գործերը համարելու համար։ Ասպարեզ էր ելնում Թուրքիայի բռնազավթած հողերի պահպանության եւ ընդարձակված դրոշակակիր Մուստաֆա Բեմալը իր գործարանակով։ Հայերը մնացին անօգնական։ Ֆրանսիական զորքը ոտքը մի փոքր կախ գցելուց հետո խույս տվեց ու ծպտալ, գաղտագողի լքեց հայության պաշտպանական կոիվների սկզբում որպես թիկունք եւ հույս զբաղեցրած իր դիրքերը։ Ծեր թե մամուկ, կին թե տղամարդ՝ հայերն ընկան աքցանի մեջ, խոշտանգվեցին ու կոտորվեցին որպես մատաղացում՝ հարյուրներով եւ հազարներով, բոցավառվեցին բարձրաբերձ խարույկների վրա¹։

Այս տեսարանները նրա աչքից հեռու էին։ Նա չկարողացավ Կիլիկիա մտնել²։ Կոիվների փուլին վերջակետ էր դրվում։ 1920-ի դեկտեմբերի 21-ին նա վերադարձել է Փարիզ³։

Ակնհայտ վերջակետը չի համոզել։ 1921-ի հունիսին միտք է հղացել ստեղծել մի գորագունդ եւ այս անգամ հունական բանակի հետ դուրս գալ ընդդեմ թուրքական բանակի։ Փարիզում է եղել։ Պողոս Նուբարը տարակուսել է։ Քննարկման է դրել Փարիզի իր յուրայինների ժողովում։ Անդրամիկի ծրագիրը հավանության չի արժանացել։ Պահը հարմար չի գտնվել եւ խնդիրը թողնվել է «լավագույն պատեհության»⁴։

Եվ այսպես, ամերիկյան շրջագայությունից գոհ չէին ոչ Բաջազյանին եւ ոչ էլ Անդրամիկը։ Հանգանակության արդյունքներից ամերիկահայ հարուստ գաղութից Անդրամիկի սպասելիքներն ավելին էին։ Գուցե թե հոգնել էին անընդհատ հանգանակություններից, որոնք զանազան առիթներով էին լինում, մասնակի կամ ընդհանուր։ Իսկ ուսման օգնության մասին մինչեւ իսկ պաշտոնապես բա-

նակցելու հնարավորություն չի ընձեռվել։ Այնպես որ վերադարձի ժամին բարձր չի եղել Անդրամիկի տրամադրությունը։

Վերադարձել է եւ փակվել Մանչեստրում։ Կարծես թե նրա առջեւ պատկերվում էին հույսի բոլոր ճամփաները։ Որքան էլ Մանչեստրը հայությունը բազմաժանր էր, անտարի եւ մանավանդ արդյունազորության մեջ հմուտ, այնուամենայնիվ Փարիզն ավելի ձգող էր։ Անդրեյկոֆկապից եկել ու Փարիզում հաստատվել էր՝ մեծ նրա քարտուղարի պարտականություններ կատարող Եղիշե Բաջունին։ Անդրամիկը նրա հետ կապված էր որպես հանձնառու ու ղեկավար։ Դեռ վերադարձից առաջ Եղիշեն հեռվում, նամակագրական կապի մեջ լինելով, շտկում եւ ի մի էր բերում Անդրամիկի զանգեզուրյան ամիսների օրագրությունը, որը ուղարկվեց հրատարակության հաստն եւ այնտեղ էլ լույս տեսավ 1921-ին։ Նույն տարին Փարիզում լույս տեսավ «Զօր. Անդրամիկ կը խոսի» հեղինակային անցյալ հրապարակումների ու նոր գրվածքների ընդհանրացումը։ Անելիք շատ կար։ Նախատեսված նյութերի հավաքումը, նոր շարադրանքները շարունակվում էին։ Եկել էր կյանքի մի փուլ, երբ Անդրամիկը դառնում էր, նորից ինչպես ժենում, հեղինակ ու հրատարակիչ, իսկ նրանով հետաքրքրվողները այնքա ոչ թե զինվորներ, այլ՝ ընթերցողներ էին։

Նամակներում հանձնարարություններ էր տալիս, ուղարկում էր հին ու նոր վավերաթղթեր, նկարներ։ Անշտապ ու ջանադիր, հին թղթերի հետ ասելիքն էր ի մի բերում եւ տպագրության հանձնում։ Եկել էր ժամը, որ նա էլ իր ողիսականի էջերը անմնացորդ մատուցեր սերունդներին։

Բայց կարո՞ղ էր անցյալի գրավորացումն ու հրապարակ հանգրվանայն այդ լինել ու դրանով վերջակետ դրվեր։ Ի՞նչ կասեին կարիքի մեջ գտնվող որբերն ու անօթեռան, անապահով գաղթականները, երբ արդեն առկա էր «Հայկական առանձին հարուստի գործարար» որպես մանրակրկիտ օրագրական գիրք։ Նա հաշիվ էր անում «Մի-րեյի Եղիշեին» հղած նամակում. «Բացի նվիրատուներեն, որոնց պիտի դրկենք արդեն, մյուսներուն համար որոշ գին մը կրնանք դնել եւ գոյացած դրամը հանձնել բարեգործականին»։ Սուրը պատյանն էր դրված եւ գրիչն էր ձեռքին։

Եվ նշված, եւ այդ պատճառներով Մանչեստրից հաճախ էր գալիս Փարիզ։ Անդրամիկի մտքում, օր ծերություն, երկու գաղափար էր խմորվում։ Մեկը՝ պատանության ու ջանքերության օրերի էր, մյուսը՝ վերջին հանգրվանի։ Անընդհատ Մանչեստր-Փարիզ, Փարիզ-Մանչեստր ցամաքով ու ծովով գնալ-գալով չէր լինի։ Անդրամիկի մտքում

1 «Պայքար», Բազադի, 1949 թ., էջ 123։ Նաեւ՝ Ա. Չեչեւեան, էջ 624։ 2 Տե՛ս ԽՍՀՄ ԿԿ-ին առընթեր ՍԼԻ-ի ԿԿԱ, ֆ. 17, ց. 11, գ. 21, Նաեւ՝ Հ. Կ., Լեճինը եւ Հայաստանը, գ. 2, Ե., 1989, էջ 258։ 3 «Արեւ», 21.05. 1980 թ., 4 Ն. տ., 7.01. 1921 թ.։ 5 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 350, ց. 1, գ. 65, թ. 3։

մի հարց էր արթնանում, ընտանիք կազմելու հարցը, այդ էլ լուծել էլ ի վերջո մեկնել ԱՄՆ ու հաստատվել այնտեղ, եթե լայնարձակ աշխարհում իր առջև չբացվեն իր ուխտյալ ճանապարհի դռները: 1922-ի ապրիլի 17-ի նամակում նա Եղիշեին գրում էր. «Վաշինգտոնից իրավունք եկած է Լոնդոն դեսպանին, որ անձնագիրս վիզե ընեն»¹: Բայց արդեն այդ ժամանակ նա գիտեր, որ մեկնելուց առաջ լինելու էր Փարիզում: Նշում է օրը՝ մայիսի 6-ը, ավելացնելով «այդտեղ շատ չեմ մնար»: Մեկնելու թույլտվությունը ստացվել էր:

1922-ի մարտի 24-ին եկել է Լոնդոն, մեկ-երկու օրից Փարիզ գնալու մտադրությամբ²: Մայիսին, գտնվելով Փարիզում, զբաղված լինելով հարսանյաց հանդեսի նախապատրաստման հարցով, դարձյալ մի կոչ է հղել հայ ժողովրդին: Այս անգամ վերնագրել է, «Արթընցիր»: Հակիրճ է, ձեռով՝ չստիպած: Կարճառոտ նախադասություններ: Առաջին միտքը հարց է. «Հայ ժողովուրդ, ինչ կմտածես, այսօր քու արժանապատվությունը վերականգնելու առիթն է»: Երկրորդը՝ հարց է ու հարցադրում. մի՞նչե՞ն երբ պիտի հայ դիվանագետները մուրացկանի դեր կատարեն: Ասել է, թե՛ երբ պետք է հայ ժողովուրդը իր ձեռքը վերցնի իր լիակատար ազատության գործը³:

Սա մայիս ամսի 8-ին էր, բողոքում գարնան այդ ամսին նա նորից իրեն այնպես ոգեշունչ ու լեցուն էր զգում, ինչպես լինում է հասուն պատանու հետ, աշխատասեր, անդադրում, եռանդուն, ստեղծարար ամուսն շեմին: Նա ժողովրդին արթնանալու կոչ էր հղում՝ «Արթընցիր». ժողովրդին էր արթնացնում, նրա հետ՝ նաև իրեն: Եվ մի՞թե այդքան տարի նա քնած էր եղել, երբ միշտ ոտքի վրա էր ու արթուն:

Դեպքերը դանդաղ էին գնում: Կոիվների օրերը ցայտում էին, բուռն, ընդգծված: Որովհետև հիմա ոչ թե դեպքերը, այլ օրերն էին իրար հաջորդում: Եվ այդպես կարող էին շուտափույթ տարիներ գումարվել, կյանքի համար ամենից սարսափելին:

1922-ի փետրվարից հետո Անդրանիկը մտել էր իր կյանքի հիսունութերորդ տարին: Հետո՝ վաթսույն կիսներ եւ այլևս ի՞նչ երագների իրականացում: Միայնակ ինքն իր հետ եղել էր, ինքն իր մեջ ապրել, խեղդել էր անձնական հոգսերը, մնացել միշտ անխնայ, գուցե թե, եթե բացառվեին դեպքից դեպք եղած երջանիկ ճաշկերույթները, առանց ընտանեկան տաք ճաշի, լոգանքի ու հանգստի:

Քար ու ապառաժ էր Անդրանիկը: Զորավար էր, այն էլ ինչպիսի՛:

¹ Անդրանիկ, Նամակներ Եղիշե Բաջունուն, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 67, թթ. 18-10: ² Ն. տ., գ. 68, թթ. 1, 2, 10, 18 եւ այլն: ³ Անդրանիկ, «Արթընցիր», 8. 05. 1922 թ.: Ն. տ., գ. 69:

Վերամեքարձ ասված բանավոր այս խոսքերի ճնշման տակ ոչնչանում էր մարդը, հողեղենը, իսկականն ու անմիջականը: Ամեն մեկի համար երկնում էր ու հառնում ուրիշ մի Անդրանիկ՝ ոչ-շոշափելի, ոչ-անմիջական ու որոշակի, այլ բարձր ու հեռու, եւ ոչ էլ մահկանացու: Որովհետև նրա ոչ քնելն էր հայտնի, ոչ արթունը, կովի ծամին թվում էր, թե միանգամից զինվորներից ամեն մեկի կողքին է, նըրանցից առաջ կամ նրանց թիկունքում, քանի որ երբեք չէր եղել կովի թեժ ծամին, որ չհնչեր նրա մեկ սաստող ու մեկ էլ ոգեկոչող, մի ուրիշ անգամ անաբեկող ու սպառնալից, բայց բոլոր դեպքերում դեպի հաղթական մարտի ու սվինստարտի գոչը: Եվ միշտ մահաբեր գնդակն իրենից հեռու: Այսպես է թերթը գրել. «Անդրանիկ իր վախճանը մոտեցած կոեսներ այլևս: Առանձին էր, զինք խնամող չունեց: Գոցվող հորիզոններու առջև զգաց բույնի մեջ իր թեւերը ամփոփելու, իր աչքերը հոգնած ձեռքերի մեջ փակելու կարողութե՛»: Հարսանիքի էր պատրաստվում: Բայց սա գրվել է հարսանիքից ոչ թե առաջ, այլ տարիներ հետո, երբ ոչ միայն հարսանյաց հանդեսի օրն էր հուշ դարձել, այլև ինքը՝ Անդրանիկը: Հարսանիքի օրը բոլոր մասնակիցները տոնական ու շքեղ էին հագնված: Բայց առավել շքեղ, իր հանդերձանքի մեջ առավել փայլուն էր փեսացուն. գեներալական զգեստ, կրծքին բազմաթիվ շքանշաններ, վզից կախած Բշարե Խալիլին սուլթանի նվիրած շքանշանը: Հարսնացուն բուլղարահայ գեղունի Նվարդ Քուրբչյանն էր: Իր ազնիվ իդեալին նա այնքան արժանի ու նվիրված գտնվեց, որ Անդրանիկից հետո ապրած տարիներին վայելեց տիկին Նվարդ-Անդրանիկ մեծապատիվ անունը:

Հոգատար էր ու ջանադիր Պողոս Նուբարը: Հայոց դաստի անխոնջ մշակը քավոր էր ուզում դառնալ իր փայփայած ծերունազարդ գորավարի մեջ պահպանված ջահելին, որ օր առաջ պսակեր նրան եւ փեսա Անդրանիկին էլ իրեն սանիկ դարձներ:

Հարսանյաց հանդեսը կայացավ մայիսի 15-ին, Փարիզի հայկական եկեղեցում: Կնքահայրն էր մեծարգո պաշտելին՝ Պողոս Նուբարը: Եվ ո՞վ էր, ո՞ր խաչով էր հարսանիքը օրհնողը, ուրիշ էր այդ խաչը, թե՛ այն նույնն էր, որի վրա շուրջ չորս տասնյակ տարիներ առաջ հայրենի Ծապիկաբախիսարում պատանի հյուսնը կյանքի երդում էր տալիս: Ով գիտե, գուցե թե նույնն էր խաչը, որովհետև նույն Վոսմշապուհ Քիպարյանն էր, որ այսօր որպես ֆրանսահայ գաղութի հոգեւոր հովիվ, կատարում էր պսակի արարողությունը:

ժյոտ է արտապահել պերճապատկերային մեջ վարձ Արշակ Զաքարյանը: Անդրանիկը ամուսնությունը իր խոսքի մեջ դարձնում էր իր հետ է մնացել: Գուցե վախճել է, թե լուրջացնելու պիտի կարծես ամուսնությունը արաքարի վերջանկետ է, եւ հաստիկ հեղձ ա՛յր է մեկնել: Հիշել է իր վաղնջական օրերին գոհված գիմկորներին եւ փեսայական իր բարձունքից հանգուցյալների հիշատակին հարգանքի խոսք է հղել: Ուստի ուրախության այս ժամին վշտի գուգահեռն է անցնացրել: «Հեմ գիտեր թե՛ ապրողներն են հիշանկի, թե մեռնողները: Անհրճ գնացին, մեզի թողնելով կրակ մը: Մենք պիտի գլուխ հանենք մկսված գործը»: Այն է, թե հարսանիքը հարսանիք, բայց գործը գործ. «Հայ ժողովուրդը վերջին ճիգ մըն ալ պիտի բնէ»: Ամուսնությունը բնույնից է, գործին փակատարն անհրաժեշտ լորվելու ժամանակի կրճատում: Եվ մի՞թե դա վերաբերելու է հանել Անդրանիկին: Խորապառակ Լեւոնը կողքին էր, մտադի տառամարտությանը ուրախ, սարսուռներով լի: Դակ հալ կարծես հեղձ այր պահն է գտել ամենից հարուստը իր ջանքերով: Գոհով կողմը հիշեցու, սկսածը հոր եղանակով, շարունակելու մարտն ասելու համար: Հայ ժողովուրդը մի վերջին ճիգ էլ պետք է անի, հակառակ դեպքում ինչ արժե կյանքն ու ուրախությունը: Եթե մարդը գուրկ է հաղթեցից եւ գլուխը քարին դնելու տեղ էլ չունի: Միևնույն ան հեղձ խեղճ հոր օջախ էր անդժուռ: Միշտ է, ամուսնությանը էլ է օջախ անդժուռ: Անդրանիկի համար տուրք արքայ էր բնույնիցը, բայց օջախը հրա համար լայն ու ընդարձակ հասկացություն էր, սովորական ու անսովոր բոլոր սրբություններից վեր. «Սուսնց մեր օջախին, օտարության մեջ դատապարտված ենք հյուծվելու»: Ահա, վերջապես, այս էր հրա ասածը: «Մեր օջախը» մի ամբողջ լայն աշխարհ է, ծավալուն փիլիսոփայություն: Անդրանիկը ժամանակ չունեի հարսանյաց հանդեսի ժամին հատիկ-հատիկ բոլորն ասելու, մատնացուց անելու եւ քաջատրեղու: Կար որպես խորհրդատին Հայաստան, վերածնված ազգային պետականությունը՝ երկրի արեւելքի կրճատ մի հողակտորի վրա: Արեւմուտքը, մեծն ու բնօրրանի միջուկը, սեռով էր պատած, հրա որդիները՝ ցրիվ աշխարհով մեկ, հազարներ ու տասնյակ հազարներ, որոնց մեջ շատերը դեռ մերկ ու սոված, անտուն ու անօթեան: Գործ շատ կար: Այդ մասին էր փեսայանալու ժպիտ հրա խոսքը. «Կին մը չի կրնար գիտ կաշկանդել: Եթե վաղը՝ գիտ պարտականությունը գլուխը կանչե, պատրաստ եմ կատարելու գիմկորիս պարտականությունը»:

Այսքան տարի չէր ամուսնացել, որպեսզի օջախը հայրենի հողի

վրա դառն: Այսօր օլտար քրպքը տալ պարտական էր 12-ին, 12-ին և մնաց մի ալ ամուսնությունը կարգ հաստատելու համար:

Ուրախության հվազն է ողնկցել հրա խոսքին եւ ծախիդն են բացակայել: Ուրախության արտասուքի ամեն մի քաջահայտ կաթիլի դիմաց քանի՜-քանի՜ թաքնված տխրության կաթիլներն են կուլ տրվել:

Հարսանիքի փարիզյան արարողությունների մի մասն էլ շարունակվել է Լոնդոնում եւ Մանչեսթրում, որ շուտով այցելել են հարսանիքները:

Անդրանիկը մտադիր էր առանց հետաձգելու գնալ Ամերիկա: Բայց առ օրերին Թուրքիայի հունական ազատագրական շարժման ներկայացուցիչները դիմում են հրան մի բանակով իրենց գորավիզ փնելու խնդրանքով: Սկսվում են բանակցությունները, մինչեւ որոնց պատրուկներ թուրքերը ծանր հարվածով պարտության են մատնում թերակզգու հունական ուժերին եւ հարցը սպառվում է: Հունիսի 5-ից հավաք հրապարակներին հոգում էր օվկիանոսի անհասկալիտ սպիռնի վրա:

13 ՄԱՀԸ

Ամերիկահայ թերթն ազդարարում է, որ հուլիսի 12-ին, ամառության ժամը 10-ին «Օլիմպիկ» շոգեհավով Նյու Յորք են ժամանել «Անդրանիկը եւ իր շնորհալի տիկինը»: Դիմապորտողների մեջ՝ են Նյու Յորքի հայ զաղթօջախի հեղինակավոր մարդիկ: Բաղաքի հյուրանոցում կարճատե կանգառից հետո, հուլիսի 25-ին, Անդրանիկն այցելել է Բոստոն, որտեղ մի քանի օր մնալուց հետո փոխադրվել է երկրի մյուս ծայրամասը՝ Կալիֆոռնիա: Օգոստոսի 14-ին ժամանել է Ֆրեզնո քաղաքը, որը նախընտրել է որպես իր բնույնի մշտական հանգրվան:

Նախապես էլ հայտնի էր, որ տեղական էր լինելու իր այցը Ամերիկա: Բայց հրավերը տրվել էր միայն վեց ամսով, որը տեղում դարձնում է մեկ տարվա: Երկրի կարգով, մշտապես բնակվելու իրավունք ստանալու համար մի կարճ ժամանակով ապրել է Մեքսիկայում, որտեղից կրկին վերադարձել է Ֆրեզնո:

Ուազմիկի եւ գորավարի օրերը առընդմիջտ մնում են ետեւում:

1 «Ապագա», Փարիզ, 1922 թ. հունիսի «Լրաբեր», Լոս Անջելես, 14.11. 1987 թ.: Լեւոնի պայտասիան՝ համակը «Ուսնչապարների կանցը» վերաբեր հեղինակ Խաչիկ Խաչենցին: 2 «Մշակ», 11.11. 1927 թ.: Նաեւ «Լրաբեր», 14.11. 1987 թ.:

Նյու Յորք մտնելու պահից նա քաղաքացիական հագուստի մեջ էր կուստումով, փողկապով, լայնեզր գլխարկով: Ժիլետի գրպանն էր երեւոյց շղթայով ժամացույցը եւ մերթընդներթ ձեռքն է վերցրել նախշաքար գալվազանը: Ծխածն էլ այսուհետ գլանակ էր, որին ծխամորճը աշակցում էր:

Ֆրեզնոն ընտրել էր ոտքերի ունմատիկ ցավը բուժելուն հարմար բնություն ունենալու համար: Նյու Յորք էր եկել ասես թե մի նոր Անդրանիկ: Գեներալական հագուստի մեջ երեւում էր հազվադեպ, այն էլ հանդիսությունների ժամանակ եւ ի հիշատակ նկարահանվելիս:

Նոր զգեստով պատմեշված կրծքի տակ բարախում էր դարձյալ իր վաղնջական ուխտի ցավով տառապող սիրտը, որի համար թե ոչ-հեռավոր Սան Ֆրանցիսկոյի, թե Ֆրեզնոյի մեղմ օդն ու բնության զմայլիչ տեսարանները, թե հանգիստն ու խաղաղությունը միթե ավելի նպաստավոր էին լինելու, քան Ծապիկկարահիսարի բարձունքի վրա անցկացրած անքուն գիշերները, Սասունի բացօթյա քարայրերը, որոնք բոլորը հայրենի ջերմ հողի վրա էին, կամ թե օրերով սոված մնալուց հետո գյուղական տներից մեկում օջախի գորովագութ մոր մատուցած կաթն ու մածունը:

Նյու Յորք մտնելու հաջորդ օրը տեղի հայերեն թերթը, գուցե անակնկալի եկած, որ «Զօր. Անդրանիկ քաղաքացին հագուստ կը կրեն», գրում է նաեւ՝ թե «ըստ երևույթին կողովի ու քաջատուջ է»: Անկախ ամեն ինչից, համոզմունքը նույնն էր՝ Անդրանիկը չի հեռանում «ազգային ծառայության ասպարեզից», նրա առաքելությունը ԱՄՆ անապայման «նոր ներշնչում մը եւ արթնություն է» պարգեւելու գաղթօջախին¹: Թերթը վստահ հայտարարում է, որ «ամբողջ ամերիկահայ գաղութը սրտագին բարի գալուստ կը մաղթե իրեն եւ պատրաստ է իրեն օժանդակելու ամեն բանի մեջ»²: Նույն բառերն են հռչակվել Ֆրեզնո ժամանելու առիթով. «Կալիֆոռնիայի հայ գաղութը... պիտի ներշնչվի» նրա բերած պատգամներով, եւ «երջանիկ ու հանգիստ» օրեր է մաղթում³: Ֆրեզնոյի հայությունը նրան բնակարան է տրամադրում եւ ապրուստի համար խանութներ⁴: Ահա իր բառերը քրոջ որդուն, Երվանդ Փափագյանին գրած նամակից. «Երվանդս, ես ալ շենք մը ունիմ մեկ հարկանի, չորս խանութներ, ուրկից կատանամ 200 տոլար»: Սրանից զանազան հարկերը

1 Ե. Բաշունի, Անդրանիկ եւ հայկական առաջին հարուածող զորամասի հետ, Նյու Ջերսի, 1976, էջ 200: Ա. Չելեպեան, էջ 648: ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 94: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 94: 3 «Մշակ», 11.11. 1927 թ.: 4 Ա. Չելեպեան, Շշված գիրքը, էջ 649:

տալուց հետո «կմնա 100 տոլար, որուն 45 տոլար տունի վարձք կուտամ: Դժվար է ապրելը հոս, կյանքը սուղ է: Հրապարակի վրա շատ պարապներ կան, գործերը լավ չեն: Եթե ուզեմ ծախել, տված գումարս չեն տար, ես ալ վնասով չեմ ծախեր, կապատեմ ժամանակ մը ես»: Գրում է նաեւ, որ իր մեկ հարկանի շենքի վրա կարելի կլինի երկու հարկ էլ դեռ կառուցել, տեղն էլ շատ հարմար է, բայց, շարունակում է. «ի վիճակի չեմ լինելու», որովհետեւ պարտքը, որ 7000 դոլար է, 7 տոկոսով վերցրել է բանկից, չի կարողանում փակել¹:

Նվիրվում է հասարակական գործունեության: Հոդվածներով, հուշերով ու հարցազրույցների ձեով հանդես է գալիս մամուլի էջերում: Շճգրտում է գերազանցապես իր իսկ գործունեության լայն շրջանակի հետ կապված զանազան հարցեր եւ պարզաբանումներ է կատարում: Ազգօգուտ հանգանակություններ է նախաձեռնում եւ անցկացնում:

Առանձնապես շատ ջանքեր է գործադրում գաղթօջախի որք հայ մանուկների խնամքի, օգնության կարիք զգացող ուսումնասեր պատանիներին, որբանոցներին եւ հիվանդներին օգնելու համար: Սրտի թրթիռով հետեւում է 1918 թվականի մայիսի 28-ին ստեղծված հայոց ազգային պետականության կործանումից հետո ձեռավորված Խորհրդային Հայաստանի դեպքերին, իր սուրբ-սրբոց հայ ժողովրդին ցանկանալով լիակատար վերածնունդ, կյանք եւ հարստեւում:

Հենց նույն 1922-ին այցելել է Կալիֆոռնիայի մայրաքաղաք հայաշատ Լոս Անջելես եւ հանգանակություն է ձեռնարկել Փարիզի հայկական պատվիրակության կարիքների համար: Ժողովրդի հուսահատական տրամադրությունն է ուզում հաղթահարել. «Անխախտ հավատք ունիմ,— ասում է,— որ հայությունը պիտի տիրանա իր արդար իրավունքներուն», հավատք, որ «հոխորտացող թուրքը» նորից ընկնելու է: Եվ իր մուծած 50 դոլարով բացված հանգանակությանը հետեւում են մյուսները, տեղնուտեղը գումարը հասցնելով 3500-ի²: Սա եղել է 1922—1923 թթ. Լոզանում կայացած Միջազգային կոնֆերանսից առաջ, որում սպասվում էր հայկական հարցի քննարկումը եւ ուր ժամանել էին հայոց ազգային պատվիրակության անդամները: Հենց նրանց ծախսերին ի նպաստ էր հռչակվում սույն հանգանակությունը:

Բազմաթիվ են եղել հյուրականները: Անդրանիկն իր տիկնոջ հետ եւ՛ որպես հյուր, եւ՛ ազգային գործերի բերումով լինում է մեծ տն-

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 81: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 94:

լույսի արժեքը բոլոր ուղիքների վաշտերում, ծանոթանալով նրանց կյանքին, իր խորհուրդներով, իր գործնական օժանդակությամբ աշխատելով օգտակար լինել առանձնապես հայստայնականության գործին:

Մեկ անգամ, ավելի քան երեք ամիս տիկնոջ հետ հյուր է եղել Տիգրանիայի անհանգի Օրլանդոյ հայաշատ քաղաքում: Միս հյուսվածության ժամանակ խնդրել են, որ գեներալական տարազը հագնի: Ահեհ առիթով Անդրանիկի սասին ժողովրդի սիրած «Իբրեւ արծիվ» երգն է հնչել: Ժամանակը արդյունավետ անցկացնելու համար գորավարի առաջարկով դարձյալ սկսվել է հանգանակություն: Արդյունքը պետք է ողարկվեր ի նպատակ Հայաստանի թանգարանին: Թերթը հիսնապարակել է նվիրատվության այդ ժամի արդյունքը՝ 621 դոլար¹:

Օգնել է սերնդի կրթության գործին: «Մեծ փապագ ունեւ ուսանելու բժշկություն կամ դեղագործություն...», գրել է Մարիամ Հակոբյանը 1924-ի օգոստոսի 3-ին: Միջոցից գուրկ է, օգնություն է հայցում: Իսկ մինչ այդ էլ ամուսինն է, Պրազայի ուսանող Մարգիս Հակոբյանը, նրանից օժանդակություն ստացած եղել²:

1924 թվականը հիշատակեցինք: Նույն տարում Բոստոնում նա հրատարակել է «Գորավար Անդրանիկի կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը» գրքի իր լրացուցիչ հոշերն ու փաստաթղթերը, որպես հավելված³: Եվ այդտեղ էլ նամակ է հասցեագրել «քանի մը խոսք պարտեւ Հովհաննես Քաջազունուն»: Անցյալն է վերհիշում, վերադառնում է գրում դարձյալ որպես պատասխան:

Վերը պատմված ամերիկյան շրջագայության ժամանակ գաղթօջախի հայության առջեւ անվան իր խոսքերն է մեջբերում, գուցե ավելի խտացված, քան այնտեղ ասել է երես ան երես. «Հայ ժողովուրդ, Արարատի գագաթին վրա արշալույսի ճշույն անգամ չկա, հոն սեւ ամպերը կոտակված են: Հայ ժողովուրդ, այդ սեւ ու մուգ ամպերը քո գլխիդ վրա դիզված են, ի՞նչ պիտի բնես: Պետք է որ դուն մտածես»: Եվ սա ասել է հենց այն պահին, երբ գուգահեռ Քաջազունու ոգևորության խոսքերն են հնչել. «Հայրենակիցներ, Արարատի գագաթին արշալույսը ծագել է... բարեբախտաբար... Նրեանեն կերթա դեպի Մուշ եւ Ագատնությունը, եւ Վերաշինությունը»: Այսպիսով, եզրակացնում է Անդրանիկը, հայրենիքից հեռու դաժնիներում, մենք իրար հակառակ տեսություններ եւ գաղափարներ էինք հայտնում: Իմանալով ճշույնը, վերհիշում է Անդրանիկը, Քաջազունին

«Փալլում եւ սրածառ նախապայություններով» Էր ծածկում տգեղությունները եւ «օրորում հայրենակարոտ պանդուխտի սիրտն ու զգացումը... երբ բեմերեն կը խոսեր»: Մինչդեռ ինքը, Անդրանիկը, ճիշակունքի չի օգտագործել եւ մատը հենց ցավի վրա է դրել եւ «ջանացել է սխալ մատնանշել, դարման մը ճարելու հույսով», որովհետեւ, մոտիկ օրերը ոչ թե վառ ջահերի լույսի, այլ խավարի մեջ է տեսել: Եվ իմացել է, որ «մանագանգի պես» ծանր են այդ խոսքերը, քայց ասել է, որովհետեւ ճշմարիտն է միայն օգտակար եւ փրկիչ համարել: Եվ ի՞նչ պնդ, մտեքմիկ ոգով է գրում. «Սիրելի Հովհաննես, երբ ես այդ հապտապարտությունները կընեի, որեւէ մեկիդ դեմ ոչ ատելություն, ոչ նախանգ էի ոչ ալ չարակամություն ունեի: Մեծ ցավ կար սիրտս արող, այդ ցավը Հայրենիքիս ցավն էր»: Եվ ուրիշ ոչինչ. Քաջազունին վարդապույցն էր տեսնում, իսկ ինքը՝ խավարը, որոնք երկուսն էլ եղել են: Մեկի արտում ան ու կասկած է եղել, մյուսինն՝ լիակատար պապիկություն: Իսկ հիմա, նստակը հրատարակվելու պահին, վաղուց արդեն անցյալ էր 1918-ի մայիսի 28-ին հռչակվածը, որին կործանման գլխավոր հարվածը հասցնող հունիսի 4-ի պայմանագիրը պարտավորեցնող տերության ժառանգներն էին: Պարզվում է, որ ժամանակին, հենց ամերիկյան շրջագայությանն մոյն այդ օրերին, Անդրանիկը Հայաստան Հանրապետության համար կոալիցիոն կառավարության միտք է հղացել ու առաջարկ արել, որը մույնպես սկիզբներով է ընդունվել, ինչպես գրում է նա իր նամակում, թեեւ Հանրապետության կառավարությունը տվյալ ժամանակ բազմակուսակցական էր եւ միայն դաժնակցականներից չէր կազմված: Նշահավոր է, պահանջն ավելին է եղել: Եվ համոզմունք մոյն է. իսկ ի՞նչ եղան Ամերիկայում հանգանակած ճշույն միտքը որոշվեց: Ինչո՞ւ դրանց մի մասը թողնվեցին Վաշինգտոնում, Բոստոնում ու Փարիզում եւ իրենց նախապահին չժառանգեցին: Եվ այստեղ էլ «ինչո՞ւ» հարցն է օրում կախված մոյն: Այսու հիշում եւ ժամանակին պատված եւ մոյնությանը հրատարակված իր մի քանի մտքերը այդ գովաբան տեղ հասցնելու եւ իրացնելու ձեւերի մասին, որոնք դարձյալ հաշվի չեն առնվել: Եվ քերում է Քաջազունու՝ օրվա համար այնքան կարեւոր հարցը, որին Անդրանիկի տված պատասխանը ավելի կարեւոր էր ոչ թե օրվա, այլ ժամանակի տեսանկյունից: Հարցը. «Զորավար, ներկա կառավարության վրա վստահություն չունի՞ք»: Պատասխանը. «Ես այս կառավարության վերաբերմունքում վստահություն չունիմ»: Այս դեպքում էլ բոլորովին ուրիշ է կառավարություն հանրացությունը, ուրիշ՝ նրա վարչակերպը, նախ

¹ Ն. տ. 2 Ն. տ. 3 Տե՛ս նշված գիրքը, Բ., 1924 թ., էջ 188—196:

Այսպես մի միտք, հասցնագրված Քաջագնումուն, որ բառ առ բառ պետք է բերել. «Երբ անկարող էիք 1914-ի հողամասը պաշտպանել, ի՞նչ իրավունքով եւ ի՞նչ ո՞ւ թուրքահայաստանի շուրջ խոսքեր քրիք, զրգռելով թուրքը եւ հեռացնելով ռուս բարեկամությունը»: Սա հունիսի 4-ի հետ Անդրանիկի գծողության մի հակասարքերակ է: Եվ այնուամենայնիվ չի կարողանում հանդիմանական մի խոսք եւս չասել:

Հովհ. Քաջագնունին գիրք է հրապարակել «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը անելիք չունի» խորագրով: Ամբողջը կուսակցության երթուղու քննական վերլուծությունն էր խորագրի տեսանկյունից: Ինչ ո՞ւ, հարցնում է Անդրանիկը, այդ հայտարարությունը չարիք այն ժամանակ, երբ կառավարության նախագահի աթոռին էիք նշատած: Ծարունակությունը փաստորեն իր անձնական օրինակի անանուն, անուղղակի վկայակոչումն է: Զե՞ որ ինքն էլ հեռացել է դաշնակցությունից: Հեռացել է, բայց իրեն անգործության չի մատնել, քանի որ միշտ եղել է եւ լինելու է ծառայությունը ազգի իդեալների համար: Եթե «անելիք չունիք» ըսելով գործելն եւ ծառայելն դադարինք, այն ասենք ցեղին գերեզմանաքարը մենք մեր ձեռքերով պիտի դարբենենք եւ գետնեղենք մեր վրա»¹: Ասել է թե՛ ամենից վերը ազգի խնդիրներն են եւ ամենից սուրբը՝ դրանց իրականացմանը ծառայելը: Անկախ կուսակցականությունից եւ զբաղեցրած պաշտոնից:

Եռանդուն էր Խորհրդային Հայաստանին օժանդակելու գործերում: Այդ նպատակով Նյու Յորքում ստեղծված է եղել հատուկ մի հանձնաժողով: Վերջինս դիմել է Անդրանիկին: Նա էլ իր հերթին կոչ է հղել Ամերիկայի հայությանը. մեծ հույս ունիմ, որ գերապատիվ՝ հայերը կարձագանքեն իրենց հայրենիքի վերաշինման գործին: Անդրանիկը ամսակ է հղել Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) ներկայացուցիչներ Գ. Վարդանյանին, Կ. Միքայելյանին եւ Ս. Կամարականին: Եկել, Ամերիկա էին հասել նրանք Հայաստանի վերաշինմանը օգնություն ստանալու ակնկալիքով: Ողջունել է Անդրանիկը նրանց այցն ու նրանց բարի նպատակը: Եվ որոշել է ցայտուն եւ մնալուն նվեր մատուցել հայրենիքին: Դա եղել է իրեն Եգիպտոսի հայերի նվիրած գեղաքանդակ սուրբ, որը հայոց ուժն ու հավիտենությունն էր խորհրդանշում: Ուղարկել է հայության ներկայացուցիչներին եւ պատվիրել՝ հանձնել՝ Հայաստանի թանգարանին, որպես հիշատակ հայ ժողովրդին²:

Հիմա վարպետների խումբը կերտել էր այն որպես ուժի եւ հավերժության խորհրդանիշ, որպես իսկական, անդրանիկյան հուշանվեր: Սա 1926-ին էր:

Հայաստանի ժողովուրդը ուրախությամբ է ընդունում Անդրանիկի նվերը: Հակառակ դիրք է բռնում Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը: Սուրբ բերելու փաստը քննարկվել է ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի նիստում: Հայաստանի օգնության կոմիտեի նախագահ Գրիգոր Վարդանյանը լուրջ հանդիմանության է արժանանում: Չկարողանալով անտեսել ժողովրդի անկեղծ ուրախությունը, Կենտկոմը փաստն այնպես է մեկնաբանում, թե իբր նվիրատվությունը ցուցադրում է Անդրանիկի պարտությունը խորհրդային իշխանության հանդեպ եւ եթե պատշաճ կերպով չմեկնաբանվի, կստեղծվի այն տպավորությունը, թե «դրանով իսկ ժառանգական կապ է հաստատվում Հայաստանի խորհրդային իշխանության եւ հայոց ազգայնական կուսակցությունների ու նրանց առաջնորդների գործունեության միջեւ»¹: Ինչպիսի՞, մեղմ առած, միամիտ մտայնություն: Ի՞նչ վատ բան էին արել մարդիկ...:

Նույն տարում Անդրանիկը Ֆրեզնոյում ներկա է եղել եւ ելույթ ունեցել 1926-ի նոյեմբերի 29-ին՝ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հռչակման վեցերորդ տարեդարձին նվիրված հանդիսավոր նիստում: Ուրախություն է հայտնել, որ այնտեղ սկսված շինարարական առաջին քայլերի մասին բարի լուրեր են հրապարակվել: Բայց եւ վշտացել է, որ քիչ չեն նաեւ նսեմացնող խոսքերը: Առաջինների հեղինակներին ժողովրդի բարեկամներ է հայտարարել, եռլորողները տարածողներին ոչ պակաս, ոչ ավել՝ թշնամիներ: Եվ չի թաքցրել իր միակ, վերջին, երազը՝ գնալ ազատ Հայաստան, տեսնել հարազատ ժողովրդին ու հանգիստ մեռնել²:

Սկսել է ներքուստ, լուռ ու անձայն, ապրել իր անբաժան հարատեւ վշտի վերջին փուլը: Զե՞ որ, թեեւ ընկալ վերածնված ազգային պետականությունը, բայց որպես գաղափար եւ որպես էություն մարմնացավ արդեն վեց տարի ապրող Խորհրդային Հայաստանը: Գոնե այդ տեսներ: Մամուլի էջերում, թե հավաքությունների ժամանակ բախվում էին կարծիքները: «Մանրութների» մեջ չէր մտնում, ոչ գովքի ասույթներով էր ղեկավարվում, ոչ չարախոսություններով: Պարզապես բարին էր ցանկանում, չնայելով, որ հեռվից հազվադեպ իրեն հասնող թերթերը գոց էին իր առջեւ, անունն անգամ չկար, չկալ,

¹ «Ջորալար Անդրանիկի կովկասեան ճակատի պատմական օրագրությունը», Պ., 1924, էջ 188—196: ² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 84, թթ. 1, 2:

¹ ՀԿԿ ԿԿ-ի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 27, թ. 4: 2 Ն. տ., ց. 2, գ. 19, թթ. 75—76:

ստացել են, արաշտոսական թե անարաշտոն հրավեր ու կան: Ի՞նչ էր պատահել, ի՞նչ էր պետք է արաշտ լիներ: Տեսնել էր ոգու, ո՞րն է այն հեմարանը, որի վրա նորից Հայաստան աշխարհը ի մի պետք է գար ու վեր բարձրանար: Լիճույն է հարեցիր ասանց որդիների եւ որդիներ՝ առանց հայրենիքի, երբ մեկը բռնագաղթված է, վրասերը՝ տարագիր: Մարտամարտի իրեն էր խոսում նրա մեջ: «Ես միայն մի նպատակ ունեմ՝ զհալ ազատագրված Հայաստան, տեսնել իմ հա-
րազար ժողովրդին եւ ապա հանգիստ մեղմել»:

1927-ին արողջությունը վատթարացել է: Ուղեքնի ցավը սրվել, սիրուն էլ դարձել է վատառողջ: Բժիշկների խորհրդով տեղափոխվել է Սան Ֆրանցիսկո: Փետրվարի 18-ին քրոջ որդուն գրել է. «Ուն-
միջումներով բավականին հիվանդություններ ունեցաւ: Ել մի քն-
հանրացում. «Կանքը արաշտ է, ցավով եկանք, ցավով ալ պիտ
գնանք»: Ել մոռալ պատկերներ. «Անուշիկ երկանքս կամբս ալ է
քեզ նախնական ձգել ես մեզնի հիմա: մեծ փոփոխություն ունեցած
եմ: Մազերս բարդովին ճեղմված, արողջությունս լավ չէ, օր մը
լավ, օր մը վատ կերթանք»:

Տեսքը նախակներ էին: Տնտեսական ծանր հրա հայտնվելու
սկսել է հենել այն գոյից, երբ հեռու հեռուից ասացել էր 1923-ի լիե-
տրոսկարին Հովհաննիս Թումանյանի մահվան լուրը: Երկանքին նույն
տարվա մայիսի 10-ին այսպես է արձագանքել. «Մեր ամենուն սի-
րելի Օհանես Թումանյանը մեռավ Մոսկվա, որում օփերացեալ լի-
նելուն հապար հրա հայտնեցի 400 դոլար: Գումարը Փարիզ դրկեցի,
այնտեղից Թիֆլիս իմ ընտանիքին խրկեցին»:

Ուրիշ տողեր էլ կան այս նամակում: «Բենիս Ազնիվ Թաշչեան
երեք զաւակներով Աթենք, * օգնություն եր խնդրե: Երկու օր վերջ
40 տողեր պիտ խրկեմ, չեմ գիտեր իր չանչնա հայրը աներս Սո-
դոմոն Թաշչեան, անոր արջիկն է: Հորեղբայրները Սեպաստոփոլ...
ըսված տեղը կանգնին՝ նահապետ, Գալուստ, Տիգրան: Եթե հնարա-
վորություն ունեմ ամենից անտեղեկու կրամ գրեմու, որ թագեն խրենց
եղբոր արջիկան՝ տիկին Ազնիվին: Մինչեւ հիմա մոտ 100 տողար
խրկեմ եմ: Առաջ Անարգիսն էր, ապա տղից Սամսոն քերին, հիմա
ալ Աթենք կգամվի երեք զաւակներով: Ինձ գրած է. եթե չօգնիս
սովամահ պիտ լինիմ զաւակներովս:

Անցուշտ, նորեմբեր ամսին գրեց իմ համար անտեղեկու. Այս

* Հազմակետերը անոնթեոնելի են:
1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 19, թթ. 75—76: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ.
81, թթ. 10—11: 3 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 81, թ. 4:

անգամ որ տեսնեմ իմ կողմն ձեռքը հաճարեն եւ կարողալի
բարեկեցութեամբ հայտնեմ:

Հարգանքներս զոգաւ մայրիդ, տիկին Հովհաննիսին, եղբայրներս
Կիկոն ձագուկներուդ, հաճարենքս քեզ: Ձեր Ազգրանիկ: 10 մայիս,
1923»:

Փետր ամսում է գրել: Ձի՞ հիշել, արդոք, վաղաժեշտիկ Վերոնիկա
տիկանը: Չի՞ հիշել բարոսի մեջ կյանքից հեռացած որդիներին ու
վշտից չի՞ այրվել արդոք: Ել այն, որ քեզնում ու նրա որդիներին է
շտապում ձգնորթան հասնել, դա էլ սրբորեն փեսայական մի արա-
տակամության կատարում չէ՞ արդոք: Քա՛հ՝ տարի պատկով ու
ամառաւոր պանեղ-փաշիպեց փեսայի իր անուշը, ավելի քան երեք
տասնյակ տարիներ, գրեթե ոչ չգիտակցաւ կյանքը: Մարիդ բո-
լոր ծաղկեցում է:

Սան Ֆրանցիսկո վերադարձից հետո հազիվ տեսնեցի օր է ի-
րեն բարոսը զգացել, շտապ տեղափոխվել է մոտակայքում գտնվող
Չիկո Սարգսիի՝ հաճախից ջրերի կողմում, որտեղ անողջական
կրակը ջարդումսկել է վատթարացել: Օգոստոսի 29-ին շտապ տեղ
է հասել Նվարդը: Նրա խնամքը երկու օր է բարեկալում զգացողու-
թյունը, բայց արդեն երրորդ օրը, 1927-ի օգոստոսի 31-ի ուշ երե-
կոյան, հանկարծահա՛տ ծանր եղանակից հետո գիտակցում անկա-
րում է իր հոգին: «Եր մոտ... գրել է Նվարդը, — երկու բժիշկներից
ու ինձից բացի ուրիշ ոչ ոք չկար: Նրա վերջին խոսքը նիւթ՝
«Նվարդ, մի շվարիր», եւ փակեց աչքերը»:

Ծաղաւել էր իր մարմնական մի բոռ հեղուկ մայր հայրենիքին
նպաստ քերել: Այդ էր նրա խնդրանքը Նվարդին ու իրեն աչքի եկած
Սմբատին: Բայց եթե ինչ-ինչ պատճառներով դա հնարավոր չիներ,
ցանկացել էր, որ աճյունը տարի վառնա եւ հողին հաճնակի իրեն
խնամած Նազելի քրոջ ջիւղի կողքին: Ոչ թեղի եղալ, ոչ մուսը:
Ինչպես որ սուրը Հայաստան քերելու մերժողական հանգամանքները
բորբոքվեցին, այնպես էլ խափանվեց աճյունը հայրենիք տեղափո-
խելու հարցը: Սեպտեմբերի 7-ին Կալիֆոռնիայի հայ զաղթօջախի
հազարավոր ներկայացուցիչները նրա աճյունը շքեղ հանդիսավորու-
թյամբ հողին հանձնեցին Ֆրեզնոյի «Արարատ» գերեզմանատանը:
Հինգ ամիս հետո, 1928-ի հունվարին, հերոսի դագաղը ինքնաթիռով
Հայաստան քերվելու կես ճամապարհին իջեցվեց Փարիզում, ուր
ամսի 29-ին թաղվեց Պեր լա Շեզ գերեզմանատանը:

* Չիկո Ռիչարդսոն, տե՛ս «Մշակ», Ֆրեզնո, 2.09. 1927 թ.:
1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 81, թթ. 5—6: 2 «Լաբեր», Լոս Անջելես,
14.11. 1987 թ.:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Հայաստան աշխարհը, որ հնադարում Հունաստանի եւ Հռոմի հետ քաղաքակրթության բնօրրան էր, երբ թագավոր էր ունենում, սովորականի պես ունենում էր նաեւ իր բանակն ու զորավարները: Վաղուց, շատ վաղուց էր հայությունը պետական այդ կարգուկանոնից զրկվել: Ուստի ի վերուստ հաստատված զորավար ու քաղաքագետներ չէ, որ հայերը շուշուրեն կարող էին տալ աշխարհին: Երկհազարամյա քաղաքակրթության տարիներին ո՛չ մեկի հողը զավթել են, ո՛չ էլ մշուսինը ազատություն տալու խաբկանքով բռնակցել: Վկա է աշխարհագրական քարտեզը: Ասպարեզ գալով, երբ դեռ հողագունդը մոր-մոր էր բնակեցվում, դարերի խորքում իրենց պետականությունը կորցնելուց հետո անգամ, հայերը գերադասել են աշխատանքն ու արարումը: Եվ հետո էլ, հարկադրյալ, ինքնապաշտպանության եւ գոյատևման զինվոր են տվել ու զոհ: Քաղաքական ասպարեզն ու ռազմի գործը մնացել են եկեղեցու պաշտոնյաներին ու մտավոր զբաղմունքի մարդկանց, ռազմարվեստի համար անպատրաստ շինականին, հողի աշխատավորին կամ արհեստավորին, բոլորն էլ դեպքերի բերումով, բայց միշտ վտանգի ենթարկված հայրենիքի կանչով...

Այդպես շարունակվում էր նաեւ Անդրանիկի օրոք, երբ երկնեղբված Հայաստանի Արեւմուտքում Թուրքիայի գերիշխանությունն էր, իսկ Արեւելքում՝ Ռուսաստանի:

Անդրանիկի կյանքի նպատակը օտարի լծից իր ժողովրդի ազատագրումն էր, որը նա համարում էր համայն հայության օրվա ու ժամանակի խնդիրը, որպեսզի Հայաստանն, ինչպես որ հնում էր, ամբողջական լիներ ու ոչ երկնեղբված, ազատ ու ինքնուրույն, այլ ոչ ուրիշի հարկի տակ եւ ծնկաչոք:

Նա ոչ ուսյալ քաղաքագետ էր, ոչ էլ ռազմարվեստի հատորները սերտած զորահրամանատար:

— Ո՞վ էր, ուրեմն, Անդրանիկը:

— Նա այն զավակն էր, որին առաջ քաշեց սուլթանի լծի տակ ֆիզիկական բնաջնջման վտանգին ենթակա ժողովրդի ապրելու կամքը:

Պակաս բազմամարդ ու հանդիսավոր չեղան թաղման փարիզյան արարողությունները: Դրանցում նախաձեռնող ու առավել եռանդուն գտնվեց Դաշնակցության Փարիզի շրջանային կոմիտեն: Նախապես հրապարակած ազդարարը պատմության դասն էր մատնանշում. «Եկեք բազմությամբ, դուք բոլորդ, բերեք ձեզի հետ ձեր զավակները, որպեսզի տարագիր պատանությունը կարենա ընթանել մեր պատմությունն ու մեր ազատագրական դաժան պայքարը»¹:

Մի սովոր հատոր կարող են կազմել հուղարկավորությունների առթիվ արտասանված ճառերը, ցավակցական հեռագրերը, նամակները, լրագրային բազմաժանր հրապարակումները: Անդրանիկյան բնութագրի ու պատմության մի աշխարհ էլ դրանցում է քացվում. քաջագործությունների գրի չառնված էջեր, ցավ ու կսկիծ, երախտագիտության ոգեշնչող խոսքեր, գործընկեր ու ժամանակակից լինելու հպարտության զգացում, երեսույթների քննական վերլուծություն, բոլորը միաստեղ՝ պատգամը հավերժ պահելու եւ միանշեւ իրականացում հասցնելու պատրաստակամություն: Իսկ չէ՞ր կարող, արդյոք, նաեւ զղջում լինել, գուցե թե մեկն ու մյուսն էլ ինչ-որ բան վերանայում էին ու նորովի կշռադատում:

«Արտասվեցի, երբ հեռագիրները գումեցին Անդրանիկի մահը...

Այսօր, երբ զենքի ու ֆետայի ընկերոջս մահը կրլսեմ, կը մոռնամ ամեն ինչ եւ ծունկի կու գամ ու կը խոնարհիմ այդ անբիծ, մաքուր ու անարատ շիրմին առջեւ:

Ֆետայի Անդրանիկ, նպատակակետդ էր թաղվել հոն, ուր ընկած էին քու զենքի ընկերները, սակայն բախտը չկամեցավ... Կուգա ժամը մեր վերջնական ազատության եւ այն ատեն քու զաղափայտի ընկերները կը փոխադրեն քու աճյունները դեպի այն չքնաղ երկիրը, որուն համար տարիներ զեն ի ձեռքին պայքարեցար»²:

Սեպուհն էր այսպես ողբում, սերունդներին հանձնելով տասնամյակների ընթացքում մոտիկից տեսած ու ճանաչած ընկերոջ ամփոփ նկարագիրը:

Ողբում էին բոլորը, նաեւ Ավետիս Ահարոնյանը, Ալեքսանդր Խատիսյանն ու Հովհաննես Քաջազունին... Չկար միայն վաղումեռիկ Հովհաննես Թումանյանը, չկային Աղբյուր Սերոբն ու Գեորգ Չավուշը... Ծառերն էլ լուռության վարագույրի ետեւում կսկիծով թաքցնում էին իրենց աղի արցունքները, որպեսզի որդիների հարսանյաց հանդեսի օրվա ուրախության տոնին նրան նվիրված երգի հետ հպարտությամբ հնչեցնեին նրա սուրբ անունը՝ որպես խորխորդ ու պատգամ ապրողներին ու եկողներին:

¹ «Հառաջ», 29.01. 1928 թ., Փարիզ: ² ՀՀ ՊԿԳԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 96: 678

Քանի՞ ժողովուրդ է մահվան երախից մազապուրծ փրկվել: Մի-
այն աղքատ ժողովուրդ կարող էր ունենալ իր Անդրանիկը: Քանի՞
սուլթան ու բարձրագույն և ցածր բարձրագույն հնչյուններով ու ան-
գեղ ժողովրդին իսպառ բնաջնջելու համար: Միայն այդ դեպքերում
կարող էին լինել գոյատևման կոիվները եւ հերոսներ, որպիսին
Անդրանիկն էր:

Արեւմտյան Հայաստանի բնիկ ժողովրդից բեկորներ են մնա-
ցել: Նրանց չհիշեց մասը, հայտ ու կենտ, երկրի խորխորատ գյու-
ղերում է, մասամբ լեզվափոխ ու կրոնափոխ, մեկ-երկու քաղաք-
ներում, եւ միայն Կոնստանդնուպոլսում՝ քիչ թե շատ զանգվածա-
յին ու հրապարակային: Մյուս մասը՝ փախել, տեղավորվել է Արե-
վելյան Հայաստանում, Անդրկովկասի ու Ռուսաստանի տարբեր վայ-
րերում, աշխարհի բազմաթիվ այլ երկրներում, կազմելով դրաւջ-
խարհում սփռված հայության գաղթօջախները, որոնք մի բառով
կոչվում են Սփյուռք:

Տիրակալության ուսմունքն ուսուցանող փիլիսոփա Մաքիավե-
լին բանակները չորս կարգի է դասում՝ սեփական, դաշնակցային,
վարձու եւ խառը: Անդրանիկն ու նրա ազգը պետություն չունեին,
որ օրինաց կարգի համաձայն բանակ ունենային: Անդրանիկի ազգը
զինաթափ էր ու զենք կրելու իրավունքից զրկված: Իսկ Մաքիավե-
լին դարերի խորքից նույն դասն է տալիս. «Ամեն մի պետության
հիմքը... լավ օրենքներն են ու լավ զորքը: Բայց լավ օրենքներ չեն
լինում այնտեղ, որտեղ չկա լավ զորք, եւ ընդհակառակը, որտեղ
կա լավ զորք, այնտեղ էլ լավն են օրենքները»¹: Սա ժողովրդի ճա-
մար չի սոված, այլ տիրակալ թագավորների, լավ պետությունը այն
է, որը բռնաճում է, իսկ զորքն էլ հենց բռնացքն է, որ կա: Մաքիա-
վելու խորհուրդները բազմաթիվ էին ու բազմապիսի. «Բայց եթե
նվաճված երկիրը ժառանգվածից տարբերվում է լեզվով, սովորույթ-
ներով ու կարգերով, ապա տվյալ դեպքում իշխանությունը պահելը
իսկապես դժվար է, դրա համար կանխանքվեն եւ մեծ հաջողություն,
եւ մեծ արվեստ: ... Ժարդկանց կամ պետք է շոյել, կամ բնաջնջել,
որովհետեւ փոքր չարքի համար մարդը կարող է վրեժխնդիր լի-
նել, իսկ մեծի համար՝ չի կարող, որից հետեւում է՝ մարդուն այն-
պես պետք է պատժել, որ այնու վրեժից վախենալու հարկ չլինի»²:
Այսպես ուսուցանել են հին իմաստունները, այդպես էլ զորքերն
ստաջ են մղվել, իսկ օրենքները օրհնականության դեմ են ծառս
ելել: Մինչդեռ բանաստեղծները իրենց անվորով հարկի տակ նույն

երգն են երգել. «Ինչո՞ւ եք դուք լուռ, երբ օտար հարազատ քրքրել
աղքատ տառապանք է կրում, ինչո՞ւ եք դուք պառպանվել, երբ
հայրենիքը՝ նեղ է օգնության կանչում»³: Այնպես որ՝ ոչ միայն ինչ-
պիսին որ զինվորն է ու հրամանատարը, այնպիսին էլ հերոսու-
թյունն է, այն է՝ ինչպիսին որ պայմաններն են, այնպիսին էլ հենց
հերոսն ու հերոսականն են: Անդրանիկը, ի տարբերություն բառիս
սովորական իմաստով բանակ կանչված զինվորների ու հրամանա-
տարների, որտե՛ւ անգամ հալածակողական կոիվ չմղեց: Իր կոիվն
սկսեց իր հայրենի տան, հայրենանի կամ ծամոթ ու անծանոթ մի
հայրենակցի պատիվն ու օջախը պաշտպանելով, սկզբից ի վեր ե-
ղավ իր ժողովրդի ինքնապաշտպանման, գոյատևողական կոիվ
զինվոր, իսկ ապա նաեւ՝ հրամանատար: Հուլիոս Կեսարն ու Ալեք-
սանդր Մոզոպոլը կռուցին՝ «այդպիսի» կոիվների զորավար լինել:
Կեսարը, Մոզոպոլից գեղեցիկ խելով, իր պետության սահմաններն
էր ընդարձակում, իսկ Մոզոպոլը եղավ նաեւ, որ օտարներին ու նը-
րանց առաջնորդ Պոպուսովին էր ծնկի բերում ու ջարդում: Եվ նը-
րանք հորջորջվում են որպէս հանճարեղ զորավարներ: Անդրանիկն
իր ինքնապաշտպանումն ուներ, չէր ուզեմա, որ կոիվն ու պատերազմը
համարվեին եւ՝ անուղիղ եւս լինեին իմեն մեկի մարդկային կոչումը.
երկրին էր գրավել, ժողովուրդներն էր ծնկի բերել ու մարդկանց գեղի
ուժով խոնարհ պահել... Անդրանիկը նրա՞նց չառավիր չէր, այլ
երկաթյա կապանքների դեմ հնազարիւմ ընդվզած այնպիսի հերոսի,
որպիսին էր ստրուկների համախառնական ապստամբության պա-
րագլուխ Մաքսիմալը: Նրան իր ժառանգականիցներից հոգեհարա-
զատ են խափաչի ազատագրության հերոս Չուգեպուե Գարիբալ-
դին, գաղութատիրության դեմ բուրժուա պատամբական պատերազ-
մի հրաճաճատարներից Կրոնցեն ու նրա զինակից ընկերները:

Հալածանքի այն աստիճան դաժանություն, ուժերի այնպիսի ան-
հավասար վիճակ, որում ապրել են հայերը իրենց պապեմական հո-
դի վրա սուլթանի ու նրա անձիջական հաջորդների լծի տակ, մեզ
չի հաջողվում գտնել օտարի ծվածած ուրիշ մի երկրում: Այն վայ-
րենությունների անջել, որոնք կատարվել են Անատոլիական թերա-
կոլում հայության գլխովին բնաջնջման ճգնաժամով, նսեմանում
են նույնիսկ այն բարբարոսությունները, որպիսիք կանարել են դա-
ժանության ռազմիկներ Աթիլյան, Ալի Արսլանն ու Դեմի Թեմու-
րը: Թող աշխարհի պատմաբաններն ասեն՝ ո՞վ է ե՞րբ է փայտն

1 Екатерина Алексеева. Зачем вы молитесь? См. Армянский вестник. М., 1917 г., № 2, стр. 8.

...որտեղ որտեղ սպառնալու, ջանալու ու ծեր տղամարդկանց, բոցավառել այն որպես խարույկ եւ ապա երգ ու նվագի ներքո սկսել կանանց բռնաբարության աննկարագրելի խրախճանքը: Այստեղ մրցակից կարող են լինել գուցե թե միայն հիտլերյան Օավենցիմն ու Բոլխենիպալը, մարդկանց զանգվածային ողջակիզման գերհզոր սարքերով հազեցած այդ ճամբարները:

Ինչ վերաբերում է 16—19-րդ դարերում Լատինական Ամերիկայի եւ աշխարհի մյուս երկրների ժողովուրդներին եվրոպացիների գաղութային ստրկացման գործողություններին, ապա դրանք եւս, իրենց ողջ ահավորությամբ հանդերձ, մոտավոր չափով անգամ չեն կարող համեմատվել հայության նկատմամբ Աբդուլ Համիդի եւ ճրահաջորդների կիրառած եղանակների հետ. եթե այդ երկրների նվաճումները բերում էին ստրկական հալածանք եւ սպանություններ, Հայաստանում դրսից եկածների հաստատվելու նպատակը բնիկ ժողովրդի իսպառ բնաջնջումն էր: Նպատակները անհամեմատելի են: Համեմատելին ուրիշ բան է. գաղութացվող երկրների ժողովրդական ընդվզման, ազատագրության եւ անկախության կոչվելը իրենց թե՛ բովանդակությամբ, թե՛ ձեռով ընդհանուր շատ բան ունեն թուրք բռնադատիչների դեմ հայության մղած կոչվելների հետ: Նրանք էլ, կանոնավոր բանակներ չունենալով, ըմբոստացել են աշխարհագրորի ձեռով, հայրենի հողը նվաճողին չհանձնելու հերոսական տարերքի ուժով, դրսից օգնություն չեն ստացել, կռվի մեջ առաջինը մտել են քաջակորով երիտասարդ տղամարդիկ, որոնց աջակցել են արիասիրտ կանայք, կռվել են խմբերով, ապա դրանցից կազմել զորաբանակներ, որոնց թիկունքում տեղափոխությունների ժամանակ քաջել են պատսպարված անպաշտպան բնակչության զանգվածները, ինչպես որ հետագայում եղել է Անդրանիկի զորքի հետ: Եւ իրար շատ նման են հերոսների կերպարները, նրանց իրենց ժողովուրդների տված բնութագրերն ու մեծարանքի ձևերը. Մեքսիկայում Միգել Իդալգոն ու Խոսե Մարկան Մորելուսը, Արգենտինայում՝ Մորենո Մարկանոն, Վենեսուելայում՝ Սիմոն Բոլիվուրը, Պերույում՝ Մանկո Կապական ու Տուպակ Ամարոն եւ բազում այլ անուններ եւ՛ նույն այդ երկրներում, եւ՛ Չիլիում, Լա Պատայում, Պարագվայում... Չունենալով կանոնավոր բանակներ, ճրանք էլ, ինչպես ապստամբները ամերիկյան անկախության պատերազմի ժամանակ, կռվել են հրաձիգների արագաշարժ խմբերով, վարելով ցրված շարքերով պատերազմելու եղանակը:

Մտովին Անդրանիկին պատկերացնելով հերոսների այս շար-

քում, մենք այնուամենայնիվ նրանցից ամեն մեկին տեսնում ենք իրենց ինքնատիպ ու անկրկնելի գծերով՝ ոչ տառացի-բառացի նույնական եւ ոչ էլ՝ էսպես տարբեր:

Գալով առաջ, դեպի վերջին մի քանի տասնամյակները, մենք տեսնում ենք գաղութատիրության դեմ ժողովուրդների ազատագրական այն հզոր պոռթկումը, որը տեղի ունեցավ այս անգամ արդեն աշխարհի գրեթե բոլոր այն երկրներում, որոնք չունեին իրենց ինքնիշխանությունը եւ որոնք քաջակերպել էին գերմանական ֆաշիզմի դեմ մղված պատերազմում ժողովուրդների ձեռք բերած հաղթանակով: Հերոսականությունը ստացավ եւ՛ նոր բովանդակություն, եւ՛ դրսևորման նորանոր ձևեր: Ժամանակը ի մի կրերի առաջմ չզորված հարուստ այդ պատմությունը, հերոսներից ամեն մեկին կշարադասի իր արժանի տեղում եւ իր ճշգրիտ բնութագրությամբ: Ինչպիսին էլ լինի այդ բնութագիրը, ծնկի եկած ժողովրդի վզից ուրիշ լուծը վերացնելը եւ հայրենի երկրին ինքնուրույնություն պարգևելը ինքնին հսկայական պատմական առաջընթաց է եւ՛ տվյալ ժողովրդի, եւ՛ համայն մարդկության պատմության մեջ: Այդ նոր անուններից շատերը, տարբեր դասակարգերի ծնունդ, տարբեր հայացքների տեր, իրենց կենդանության օրոք թե հետմահու՝ առասպելական են: Որովհետեւ առասպելի հիմքը իրականության հերոսականն է:

Այդպես հայ մարդն է Անդրանիկի կյանքի օրոք նրա իրական հերոսականը պատմել որպես հեքիաթային: Զուր չի հայ ժողովուրդը նրան իր էպոսի հերոս Սասունցի Դավթի զարմից համարել եւ հենց առյուծափրոտ Դավթի հետ համեմատել. նա եւ ինքնին նման էր Դավթի բանահյուսական կերպարին, եւ նրա ժամանակն էլ թելադրում էր, որ վերստին հայոց ազատագրական կռվի ասպրեզ ելնեին նոր սասունցի դավիթներ: Նրան մոտիկից ճանաչող ճշմարտագույն գործիչը, որ նրա հետ եւ հաշտ էր եղել, եւ գծոված այսպես է գրել. «Անդրանիկ վաղուց հետե մեր ժողովրդի համար դադարած էր անհատ լինելուց... նրա հընչուն ու խորհրդանիշ անունը դարձել էր ժողովրդական հերոսապատումի ավետարան...»:

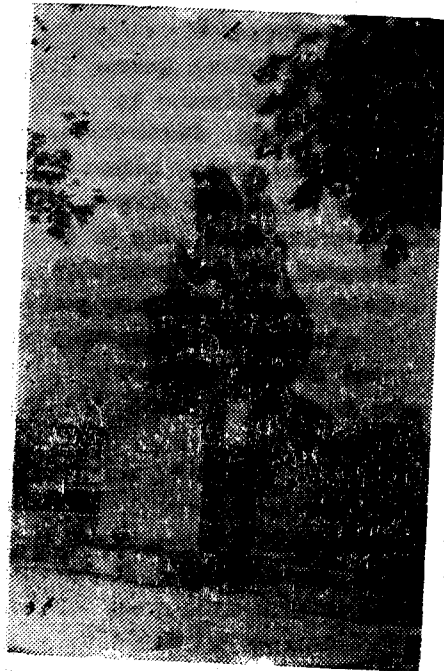
Ժողովրդի համեմատող միտքը հայոց պատմության մեջ Անդրանիկի նախատիպերն էր տեսնում՝ ի դեմս Վարդան Մամիկոնյանի եւ Դավիթ Բեկի: Մեկը 451 թվականին պարսիկների դեմ հալոց այրումին է տարել մահու եւ կենաց ճակատամարտի, մյուսը՝ 18-րդ դարի սկզբին էր ժողովրդի գոյատևման մարտեր վարել: Իսկ

Իմացյալ կյանքի համար պատմությունն էլ է աղպես գարնա-
նային զարթոնք պարզելում իր արարիչ զավակներին:

Որդիներ կան, որոնք ազգի անունից են ներկայանում եւ որդի-
ներ՝ որոնց անունով ազգն է ներկայանում:

Շապինկարահարցի Թորոսի եւ Մարիամի որդին ե՛ւ մեկն էր,
ե՛ւ մյուսը:

Վերջ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԳԵՐԵՋՄԱՆԸ ՓԱՐԻՋՈՒՄ

(հեղինակի այցը — 1980 թ.)

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

- Աբաղիս 313, 19, 33—4, 75—404, 76:
Աբգարյան Բ. 251:
Աբրու Ապիկ 13:
Աբրու Մեջիդ 254:
Աբրու Ռահման 13:
Աբրու Ռպակ 254—6, 90, 300:
Աբրու Համիդ 13, 111, 76, 682:
Աբրու, տե՛ս Ապրու:
Ագարյան Կ. 39:
Աթիլա 681:
Ալեքսան 47:
Ալեքսանյան Հ. 273:
Ալի Բեկ 143:
Ալի Իհսան 462, 541:
Ալի Արսլան 681:
Ակնունի (Մալումյան խ.) 167, 74, 7,
86, 8:
Ահարոնյան Ա. 149, 53, 4, 68, 79, 329,
442, 9, 61, 86, 520, 639—40, 78:
Ահարոնյան Վ. 316, 9, 24, 5, 9—32,
89—92:
Ահմեդ 340:
Ահմեդեյով 451:
Աղամալյան Տ. 463:
Աղայան Ղ. 150:
Աղբալյան Ն. 7, 212, 28, 74, 449:
Աղբյուր Սերոբ (Վարդանյան Ա.) 5, 43,
7, 9, 50, 60, 61, 70, 8, 81, 4, 5, 107,
20, 50, 9, 432, 527, 678:
Աղուկյան Ա. 251:
Աճառյան Հ. 412, 3:
Ամարո Տ. 662:
Ամիրյան Գ. 302:
Ամիրյան Թ. 244:
Անդրանիկ (Օզանյան Ա. Թ., Պարույր)
5—686:
Աշոտ-Թաթուլ. տե՛ս Թաթուլ:
Ապրու (Աբրու, Սահակյան Մ.) 19, 34—
6, 42—4, 53, 8, 159, 473, 4:
Առաքելյան Համբ. 353, 4:
Առաքելյան Հովհ. 613:
Առուշանյան Հ. 590:
Ավե 84:
Ավետիս 108, 23:
Ավշարով (Ավշարյան) Գ. 211, 77:
Ավո 241, 2, 3:
Արարո (Առաքել) 26, 33, 58, 9:
Արեշով Մ. (Արեշյան) 447, 50:
Արզումանյան 277:
Արուսթյան Հ. (Իշխան) 74, 210, 81,
315:
Արմենակ 134:
Արմեն Գարո (Գ. Փաստրմաճյան) 271,
381, 401, 657:
Արմենուհի 190, 1:
Արշակ (Գալֆայան Ա.), տե՛ս Զեռի:
Արսեն 134:
Արսեն Կիսուր 535—8:
Արտաշես 227:
Արտաշես (տե՛ս Սուլյան Ա.)
Արտուշ 560:
Բաբախանյան Ա. տե՛ս Լեռ:
Բաբերդի Ա., տե՛ս Սեպուհ:
Բագրատունի Հ. 638—45, 57:
Բաղդասարյան Գ. Ս. 541:
Բաղդասարյան Վ., տե՛ս Կայծակ Վա-
ղարշակ:
Բաղդասարով 479:
Բաղեջյան Հ. (Սալման) 168:
Բաղրամյան Հ. խ. 142:
Բարմաղուկ Ավո 151:
Բարսեղ 51:
Բեժանքեկով 486, 9, 504:
Բեկսաղյան Տ. Հ. 492, 506:
Բեկ-Մամիկոնյան 449:
Բեկ-Փիրումով 490:

* Ցանկերի առաջին թվերից հաջորդների փոքր լիցեյու դեպքում հաջորդ-
ների սկզբում պետք է նկատի ունենալ նախորդի տասնավորը կամ հարյուրավորը,
կամ երկուսն էլ: Օրինակ՝ «Աբաղիս» 313, 19, 33, 75—404, 76, նշանակում է՝
313, 319, 333, 375—404, 476: Կամ «Աղբյուր Սերոբ» 5, 43, 47, 49, 50, 60, 61,
81, 4, 5, 109, 20, 50, 9, 432, 437, 678: Նշանակում է՝ 5, 43, 47, 49, 60, 60, 61,
70, 78, 81, 84, 85, 109, 120, 150, 159, 432, 537, 673:

Բշարե խալիլ 65, 6, 7, 85, 522:
 Բոլիվուր Ս. 682:
 Բոլիվիտով 210:
 Բոլոդ Հովհաննես 34:
 Բոլաջիկ 199:
 Բոլաջյան Հ. (Մուրադ) 29, 30,
 3, 4, 7, 47:
 Բոնապարտյան Հ. 538, 60, 72, 640, 1,
 2, 53:
 Բոնապարտ Ն. 115, 42, 487:
 Բորյան Բ. 304:
 Բորոյան Ա. 54, 87:
 Բորտ 538, 44, 54, 87:
 Գալֆայան Ա., տե՛ս Գալֆ:
 Գարիբալդի Ջ. 12, 142, 412, 691:
 Գեգեճկորի 633:
 Գելման 337:
 Գեղամյան 214:
 Գեղեկ 194:
 Գևորգ V Սիսիլիանց 220, 92, 60, 641:
 Գևորգ Չամչյան (Վարդանյան Գ.) 5,
 34, 43, 70, 5, 82, 3, 5, 95, 8—100,
 2, 4, 110, 2, 4, 23, 4, 7, 74, 91,
 432, 678:
 Գիբբոն 593, 623—25, 7, 8, 33:
 Գինյան 21:
 Գլադստոն 608—9:
 Գլոբե 458:
 Գոբին 127:
 Գոիգորյան Ս. 251:
 Գոճեյան Գ. 156:
 Գուրգեն (Մալյան Բ.) 5, 43, 50, 4,
 70, 8, 80, 2, 96, 141, 50, 89:
 Դավիթ Բեկ 683:
 Դարբինյան Ա. 422—4:
 Դեյվանով 212:
 Դեմիրճյան Դ. 155:
 Դեմստերլի 626:
 Դե Վանտոն 361:
 Դեռոյան Տ. (Վալդեն) 43, 6, 7, 50,
 54, 80:
 Դիմիտրով Վ. 195:
 Դոլուխանով 476:
 Դոկուչան 372:
 Դրո, տե՛ս Կարապետ (Կանաքապետ) Դ.:
 Դուման Ն. տե՛ս Նիկոլ Դուման:
 Դուրյան Սրբազան 178:
 Եգոր 108:
 Եզնիկ Կողպացի 444:
 Եղպուս 150:
 Եղիազարյան Ս. 447:
 Եղիշե 12:
 Եկտարյան Ա. 663:
 Եմալյան Զ. 835:
 Երվանդ 676:
 Երեմյան Խան 212:

Զախարյենկո 554:
 Զայց 233, 6, 7, 328:
 Զառապ Ա. 151:
 Զավարյան Ս. 168, 83:
 Զավրին, տե՛ս Զավրյան Հ.:
 Զավրյան Հ. (Զավրին) 168, 9, 87,
 227, 31, 343, 6, 7, 423, 59, 76:
 Զատիկ 567:
 Զարդարյան Ռ. 167, 8, 83, 5:
 Զարդար (Հովհաննիսյան Հ.) 79:
 Զաքար 64:
 Զաքարյան 33:
 Զեմցով 344, 70:
 Զաքի փաշա 140:
 Զինկիչ 269, 460, 76, 9:
 Զոդյան Ս., տե՛ս Ռոմանով:
 Էնկեր 464, 84, 581:
 Էնկեր Վ. 39:
 Էդուարդ Ս. (Սանտուց) 46, 73:
 Էդարդ (Աշոտ-Թաթև) 34, 43, 69:
 Էյլենբերգ 199, 514:
 Թամարյան Մ. 32—4, 56, 7, 9, 68, 70,
 2, 7, 81, 682, 3, 4:
 Թաշյան Ա. 9, 15, 678:
 Թաշյան Գ. 678:
 Թաշյան Ս. 15, 7, 678:
 Թաշյան Վ. 15, 7, 678:
 Թաշյան Տ. 678:
 Թահիր 145:
 Թեքեճյան Վ. 635:
 Թիրաքյան (Խան) 79:
 Թոթովենց Վ. 420, 1, 52, 60, 71 (տե՛ս
 «Ուղղումը»):
 Թոմսոն 593, 4, 605—13, 17, 21, 2, 3,
 6, 8:
 Թովմասյան, տե՛ս Տեո-Թովմասյան:
 Թորոն 106, 8, 111, 2, 125, 167, 217,
 470, 1, 4—6, 8, 89:
 Թովչյան Ե. 168, 9:
 Թոնցիկ Գ. 331, 2:
 Թուրթոն 117:
 Թուման 108:
 Թումանյան Համիկ 486:
 Թումանյան Հովհ. 12, 150, 1, 383,
 400—3, 23, 4, 45, 54, 5, 8, 60, 82,
 5, 6, 503, 9, 10, 22, 90, 616, 7, 33,
 4, 41, 664, 73, 6, 8:
 Թումանյան Պ., տե՛ս Օվանյան-Թո-
 մանյան Պ.:
 Ժորժանիս Ն. 481:
 Իգալով Մ. 682:
 Իլյեն 514:
 Իլյենյան Մ. 540, 1:
 Ինտոն, տե՛ս Արցուխյան Հ.:
 Ինսանյան Բ. 335:
 Ինսանյան Ավ. 168:
 Լալմար 494:

Լեբեդինսկի 401, 59, 81, 6:
 Լենին Վ. Ի. 417, 38, 64, 496, 548, 51,
 79, 681:
 Լեոն Թեմուր 681:
 Լեո (Բաբախանյան Ա.) 204, 469, 70:
 Լեոնարդո Դա Վինչի 117:
 Լևոն 33:
 Լևոնյան Հ. 251:
 Լևոնյան Պ. 357, 486:
 Լևոն Շանթ 425:
 Լիսիցյան Ս. Դ. 204:
 Լյուդ Զորց 425:
 Լյախով 127—40, 224, 44, 402:
 Լոռի-Մեխիբով Մ. Տ. 11, 2, 212, 410,
 94:
 Խալիլ բեյ 262, 350, 1, 3, 6:
 Խալիլ Փաշա 121, 527, 31, 82:
 Խան, տե՛ս Թիրաքյան Բ.:
 Խանաթորի Վարդան 168:
 Խան Դիարբեքիոսկի 553:
 Խան Խոյսկի 606, 7:
 Խանմանեճյան 635:
 Խատիսյան Ա. 205, 376, 97, 416, 511,
 2, 3, 5, 8, 31, 612, 3, 39, 42, 4, 50—
 2, 678:
 Խարապյան Ե. 545:
 Խարախանյան Ն. 59:
 Խեչո 272, 81, 93, 387:
 Խլդաթյան Ն. Ս. 543:
 Խոսե Բ. 682:
 Խորենացի Մ. 12:
 Խրիմյան Հ. 13:
 Խրիմյան Մ. (Մուրադ), տե՛ս Սեբաս-
 տացի Մ.:
 Խատուրյան Ա. 411:
 Կամառական 216:
 Կամառական Ս. 674:
 Կայծակ Վաղարշակ (Բաղդասարյան
 Վ.) 102, 4, 6, 8, 12:
 Կանայան Դ. (Դրո) 68, 208, 10, 20,
 71, 2, 9, 80, 1, 307, 8, 10, 13, 20,
 23, 6, 7, 59, 81, 4, 7, 401, 50, 1,
 3, 90, 507, 630, 1:
 Կապակա Մ. 682:
 Կասպիկո 607:
 Կարապետյան Լ. Մ. 151:
 Կարապետյան Մ. 251:
 Կեսար Հ. 142, 442, 681:
 Կեսարացի Մ. 50:
 Կերենսկի Ա. Ֆ. 417, 22, 6, 38:
 Կիսելով Ն. 265:
 Կիրո Գեմո 123:
 Կովակով 538, 44, 85:
 Կոստանյան 447:
 Կոտ Հաջի Հակոբ 101, 2, 12, 23, 51:
 Կրասոս 442:
 Կրեմիստով 134:
 Կրպո 123:
 Կուլեբյակին 316, 7, 20, 2, 94, 5, 6:
 Կուստուլով Մ. Ի. 115, 42:
 Կուրո 662:
 Հախիմյան Հ. 251:
 Համապասպ, տե՛ս Սրվանձադյան Հ.:
 Համիդ բեյ 254:
 Հանգիբալ 142:
 Հանս Ֆիդեր 74:
 Հաջի Գեվո 151:
 Հաջի Հակոբ 95, 8:
 Հաջի Նապար 215:
 Հանկել Վ. 636, 49:
 Հարությունյան Ա. 273:
 Հարությունյան Մ. 385:
 Հարությունյան Ս. 376:
 Հեդիգի Պոռոս 34:
 Հյուսելով 558:
 Հյուսիսի Փաշա 145:
 Հովարդ 32:
 Հովակիմյան Վ. 242, 96:
 Հովհաննես (Վանահայր) 94:
 Հովհաննես (Վանահայր) 94:
 Հովհաննիսյան Հ. տե՛ս Զաքարյան:
 Հովհաննիսյան Ղ. 115:
 Հովսեփյան Ա. 229, 60, 343, 4, 65—
 71, 451, 90:
 Հոփիսիմ 677:
 Հրայր Դժոխք (Ղապարյան Ա.) 33, 6,
 7, 41, 5, 8, 52, 3, 68—70, 81—3, 9,
 90, 101—4, 8, 11, 12, 14—16, 23,
 4, 34, 50, 9:
 Ղապանյան Տ. 258, 9:
 Ղարաբյան (Կորգանով) Գ. 313, 502:
 Ճգնավորյան Ս. 19:
 Մադաթով 494:
 Մակար 19:
 Մակարով Ռ. 535, 8, 58:
 Մամեդ 378:
 Մամեդ Յավեր, տե՛ս Յավեր Մ.:
 Մամիկոնյան Վ. 12, 155, 445, 524, 40,
 633:
 Մանսկի 107, 40:
 Մանասյան Ս. 530:
 Մինասյան Ս. 168:
 Մանգասարյան Հ. 384, 5:
 Մանթաշով Ա. 186:
 Մանուկ 49, 84, 473:
 Մանուկյան Ա. 168, 9, 75, 287, 93, 807,
 10, 2, 83, 422, 582:
 Մաշտոց 12:
 Մատո 123:
 Մարգար 33, 96:
 Մարթա Կ. 434:
 Մաքիմով 680:
 Մաքսիմով Վ. 20, 21:

Մելիք-Շահնազարյան Ա. 562, 97, 601, 4, 5, 8, 16:
 Մելիակ 147:
 Մեծ Իշխան 572:
 Մեհրաբյան Վ. 74:
 Մեսրոպ 203—5, 376, 402:
 Միկոյան Ա. Հ. 372:
 Միշլանսկի Ա. Գ. 205:
 Միքայելյան Կ. 674:
 Միքայելյան Բր. 46, 74:
 Միքո 53:
 Մխեն 63:
 Մկրտչյան Հ. 273:
 Մոսո Դոնե 84:
 Մովսեսով 450:
 Մոր Թ. 434:
 Մորել 474, 6:
 Մորենո Մ. 682:
 Մուրի 313:
 Մովսթար 95:
 Մուսա Բեկ 334:
 Մուստաֆա Բեկ 254:
 Մուրադ, տե՛ս Բոլաջյան Հ.:
 Մուրադ (Մ. Խրիմյան), տե՛ս Սեբաստացի Մ.
 Յակովլև 217:
 Յապոն (Հ. Պարոնյան) 272, 3:
 Յակեր Մ. 193, 577:
 Յուդենիչ Ն. Ն. 205, 293, 312, 77, 97:
 Նազարբեկյան Թ. Հ. (Նապարբեկով Ժ. Ի.) 6, 223, 9, 35, 6, 9, 42, 51, 4, 6, 62, 8, 71, 2, 280, 4, 6, 7, 94—6, 300, 6, 35—65, 68, 9, 75, 8, 9, 82, 93, 4, 441, 7, 50—2, 466, 80, 4, 6, 501, 2, 4, 24, 80:
 Նապելի, տե՛ս Օգանյան Ն.:
 Նապիբ 235:
 Նապիմ 254:
 Նալբանդյան Մ. 150:
 Նալգին 265, 311, 2:
 Նախիջևանսկի Ջ. 554:
 Նապոլեոն Բ., տե՛ս Բոնապարտ Ն.:
 Նեկիդով Ա. 20, 1, 128, 46:
 Նեստերովսկի 262:
 Նևսկի Ա. 142:
 Ներկարարյան Հ. 202:
 Ներսես Եպիսկոպոս 289:
 Ներսես Մեծ 8:
 Նոյեմ Գ. (Տեր-Հարությունյան Գ.) 167, 192—4, 501, 624:
 Նիկոլ (վաշտապետ) 230, 43, 49, 258:
 Նիկոլ Դոման (Ն. Տեր-Հովհաննիսյան) 26, 68, 73—5, 149, 150, 227:
 Նիկոլայ II 133, 293:
 Նիկոլան 280, 93, 383, 476:
 Նոսկով 320, 24, 6:
 Նորատունկյան 651:

Նուրի Փաշա 531, 75, 7, 8, 92, 5, 610:
 Շահմալյան Ա. 614:
 Շահումյան Ա. 272:
 Շահումյան Ս. Գ. 304, 436, 8, 46, 64, 548—51, 661:
 Շամշադինով Ռ. 375:
 Շարդենի 452:
 Շատորբիան 313:
 Շարափանտե 308, 13, 4:
 Շերիֆ Բեկ 232, 46:
 Շեքսպիր Վ. 244, 458, 635:
 Շիխինսկի 451, 481:
 Շիրապ Հ. 322:
 Շիրիջյան Ա. 599, 603:
 Շիրկով 128, 9, 46—8:
 Շիրվանզադե Ա. 188, 428:
 Շնորհալի Մ. 9:
 Շոր 452, 466:
 Չավուշ Գ., տե՛ս Գևորգ Չավուշ:
 Չարենց Ե. 424:
 Չելեպյան Ա. 465, 641:
 Չեռնուկովով 214, 7, 24, 9, 31, 47, 8, 55—9, 65, 80, 2, 4, 6—9, 94, 5, 311, 6, 40, 1, 3, 6, 354, 61, 68, 71, 9, 80, 96, 8, 406—8, 76:
 Չերապ Մ. 188:
 Չերմախը 31:
 Չիլենկիրյան Ե. 120:
 Չոպանյան Ա. 635, 63:
 Չումարով 447:
 Պալեզյան Ս. 185:
 Պանդուխտ, տե՛ս Սաֆարյան Մ. Գ.:
 Պապաջանով (Պապաջանյան) Հ. 515, 635, 51:
 Պարոնյան Հ., տե՛ս Յապոն:
 Պարոնյան Մ. 565, 74, 88, 9:
 Պետո, տե՛ս Պետրոսյան Ա.:
 Պետրոսյան Ա. (Պետո) 26, 78:
 Պերեվյակով 355:
 Պոպով 447:
 Պոդոս Նուբար 261, 448, 66, 520, 635, 6—40, 2, 51, 61, 3, 4:
 Պոմպեոս Գ. 442:
 Պոպով 296, 356:
 Պոստո 313:
 Պրեսան 154:
 Պրեմյակի 275:
 Պրոտոգերով 196, 200:
 Պուանկարե 635:
 Պուգաչով Ե. 681:
 Պուշկին Ա. Ս. 458:
 Պուշնով 447:
 Ջահիդ Ջ. 592, 3, 606, 21:
 Ջամալյան Ա. 582:
 Ջանգիրյան 210, 1, 16, 77:
 Ջափարիձե Ա. 304:
 Ջաֆար Բեկ 339:

Ջաֆարով 584—5:
 Ջելալյան Թ. 168:
 Ջուդեթ 270, 81, 2, 91, 2, 6, 8, 9, 349, 80:
 Ջրանգիր Բեկ 235, 55, 340:
 Ռասուլ Բեկ 254:
 Ռասու Պ. 165:
 Ռաֆայել 117:
 Ռոմանով Ն., տե՛ս Նիկոլայ II:
 Ռոմանով Ն. Ն. 378:
 Ռուպեն 617:
 Ռուսոմ (Ջորյան Ս.) 155, 68, 9, 71, 364, 5, 437:
 Ռուբեն 445, 453:
 Սադիմ 254:
 Սադիխ 236:
 Սադուն 235:
 Սալոմով Ս. Գ. 388:
 Սալման, տե՛ս Բաղեջյան Հ.:
 Սահակյան Մ., տե՛ս Ապրո:
 Սահակյան Ս. 582:
 Սահակ Պարթև 8:
 Սամարյան (Սամարցի) 466, 473, 4:
 Սամսոն, տե՛ս Թադևոսյան Ս.:
 Սասունի Գ. 473:
 Սատուն Բեկ 339:
 Սարաֆով Բ. 167, 85:
 Սարգիս 568:
 Սարգսյան Պ. 251:
 Սաքո 74:
 Սաֆարյան Մ. Գ. (Պանդուխտ) 210, 1, 4, 5:
 Սաֆրաստյան 432:
 Սեբաստացի Մուրադ, (Խրիմյան Մ.) 82, 3, 106, 8, 12—4, 123, 151, 68, 74, 437, 53, 67, 88:
 Սենցեբրիմ 8:
 Սեքարեցի Ս. 168:
 Սեպուհ 43, 106, 112, 43, 51, 68, 213, 27, 30, 3, 6—9, 249, 52, 7—9, 64, 7—9, 97—303, 14—30, 70, 73, 80, 90, 424, 36, 7, 42, 451, 3, 4, 67, 70, 4, 87, 583, 678:
 Սիամանթ 154:
 Սիլիկյան (Սիլիկով) 272, 371, 2, 450, 1, 507, 46, 50, 599:
 Սիլոն 47, 54:
 Սլո (մատնիչ) 49:
 Սլո (ոչ) 51:
 Սկուեր 607:
 Սմբատ (Բորոյան, Բորոյանց) 22, 55, 67, 85, 6, 100, 10—15, 18, 143, 227, 30, 2, 3, 43, 9, 58, 316, 25, 49, 404—7, 24, 30, 53, 66, 69, 73, 93, 544, 60, 66, 72, 9, 677:
 Սմիթ 421:
 Սմկո 300, 40, 79:

Սոսո 04, 7:
 Սպարանց Մ. 64, 101, 2:
 Սպարտակ 681:
 Ստալին (Ջուղաշվիլի) 373, 513:
 Ստեփանյան Հ. 601, 3:
 Սրապյան Հ. Ղ. 542:
 Սրվանձտյան Հ. (Համապատ) 168, 208, 10, 3, 20, 74, 5, 7, 81, 307, 8, 59, 80, 1, 4, 7, 413, 47, 51:
 Սուլթանով 613, 5—7, 20, 1:
 Սուլջան Ա. (Արտաշես) 230—2, 6, 43, 9, 58, 64, 7, 303:
 Սուվորով Ա. Վ. 142, 631:
 Սուրենյան Գ. 219:
 Սուրխայ Բեկ 589:
 Վազգեն, տե՛ս Դերոյան Ս.:
 Վաղարշակ 95, 98:
 Վասակ Սյունի 468:
 Վասիլ Կայսր 8:
 Վասիլ 297, 329, 30:
 Վարանդյան Մ. 74, 84, 168, 88, 411—3, 635:
 Վարդան 33:
 Վարդանյան Գ. 674:
 Վարդապետյան 215, 6:
 Վառժանետյան Ն. 13, 4:
 Վեհիբ Մահմեդ 530, 2:
 Վեհիբ Փաշա 476, 531:
 Վիլսոն Վ. 425:
 Վիշին Պ. Ի. 554:
 Վորոնցով-Դաշկով Ա. Ի. 225, 9, 19, 23, 46, 23, 347, 62, 77, 86, 413:
 Վրացյան Ս. 163, 211, 20, 1, 79, 386, 7, 459, 89, 90, 512, 9, 20, 83, 621, 31:
 Տալեյրան 178:
 Տաթևյան Վ. 168:
 Տարոնացի Հ. 490:
 Տեր-Ավետիսյանց Հ. 387:
 Տեր-Թովմասյան (Թովմասյան) 227, 31, 357:
 Տեր-Հովհաննիսյան Ն., տե՛ս Նիկոլ Դոման:
 Տիգրան 48:
 Տովաշև 110:
 Տվերդոպետով 476:
 Տրոցկի Լ. Բ. 514, 51:
 Տրուսին 296, 312, 3, 55, 6, 8—60, 84, 476:
 Ցիմերման 21:
 Փաստրմաձյան Գ., տե՛ս Արմեն Գարո:
 Փափալյան Ե. 670:
 Փափալյան Վ. 103, 4, 8, 44, 5, 442, 53, 86, 8, 505, 6:
 Փիլոս 473, 4:
 Փիրումյանց (Փիրումով) Դ. 451:
 Բալանթարյան Ա. 354:

Քաջապետունի Հ. 221, 515, 21, 82 639,
40—7, 51, 55, 9, 72, 3:
Քաջունի Ե. 495, 634, 6, 55, Ե:
Քալաշյան Գ. 524:
Քեհյան Ա. 184:
Քեմալ Ս. 664:
Քեռի (Գալֆայան Ա.) 26, 134,
215, 20, 75, 80, 94, 308, 10, 59, 413,
51:
Քերրի Ֆ. 31:
Քիյար 154:
Քիշմիշյան 447:
Քիպարյան Վ. 19, 189, 667:
Քյապիմ բեկ 334:
Քուշակ Ն. 445:
Քուրբջյան Ն. 667, 8, 9, 77:
Օբրապով 328, 48, 54, 75:
Օգանովսկի Պ. Ի. 218, 80, 307, 8, 57,
61, 2, 402, 3:
Օդեշևիձե 461, 75—8:
Օվանյան Ա. Թ., տե՛ս Անդրանիկ:
Օվանյան Ալ. 29:

Օվանյան Գ. 9:
Օվանյան Է. 29:
Օվանյան Թ. 9, 686:
Օվանյան Խ. 29:
Օվանյան Կ. 29:
Օվանյան Մ. 9, 686:
Օվանյան Ն. 9:
Օվանյան-Թումանյան Պահար 9, 203:
Օվանյան Պետրոս 29:
Օվանյան Ս. 29:
Օհան 134, 9:
Օհանջանյան Հ. 150, 657, 8:
Օրջոնիկիձե Գ. Կ. 577:
Օսլով 262:
Օրմանյան 120, 5:
Ֆահրադ 108:
Ֆերդինանդ 193, 8:
Ֆերիդ բեկ 120:
Ֆերիհ 99:
Ֆիլիպով 196, 323, 25, 90:
Ֆոշ 635:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Աբխազիա 438:
Ադրբեջան 214, 501, 10, 49, 50, 2, 68,
70, 1, 3, 5, 80—9, 93—5, 7, 601, 2,
5, 6, 8, 10, 11, 13, 5—7, 20, 2, 8:
Աբանա 663:
Ապի 544:
Աթենք 663, 76:
Ալագյուլ 274:
Ալաշկերտ 79, 210, 25, 74, 402, 58, 66,
628:
Ալբանիա 18:
Ալեք-պոլ 20, 34, 78, 87, 214—6, 415,
46, 9, 54, 60, 1, 7, 85, 6, 91—500,
4, 11, 9, 656, 61:
Ալեքսանդրիա 166:
Ալթայ 7:
Ալիանց 72:
Ալիբուլար 271, 94:
Ալիու 569:
Ալի Բեթել 317:
Ալոմիկ 55:
Ալպեր 433:
Ալքավալ 308, 22, 3:
Ալվարես 35:
Ախալցխա 467, 96, 502, 10:
Ախալքալաք 467, 95, 6, 9, 502, 10:
Ախթամար 106:
Ախլաթ 44, 69, 101, 2, 320, 84, 481:

Ախլաթյան 569:
Ախուրյան 493:
Ախրիլիա 215:
Ահաբոնք 69, 114:
Աղբաբա 216, 496, 9:
Աղբաշ 317:
Աղդամ 623:
Աղուդի 567, 9, 71, 3—5:
Աղրենք 567, 9:
Ամերիկա 79, 168, 207, 13, 425, 97,
579, 81, 640, 5, 8, 51, 5, 7, 64, 6,
673:
ԱՄՆ 425, 523, 637—42, 4—9, 50, 1—8
60, 6: 9, 70:
Ալեխտան 145:
Ալգի Տուն 112:
Անգեղակոթ 562, 7, 9, 90:
Անախա 108, 41, 87, 200, 7, 18, 26,
409, 21, 55, 97, 517, 28, 81, 93, 616,
9, 25—6, 37:
Անդրկոսկա 5, 21, 133—5, 72, 207,
61, 410, 20, 9, 61, 3, 81, 9, 516, 54,
605, 22, 80:
Աշնակ 229, 85, 339, 97:
Աշտարակ 501:
Ապարան 501, 7:
Ապրակունիս (Աբրակունիս) 544, 6,
56, 7:

Ասիա 126:
Ասկերան 611:
Ասպասարիկ 236:
Աստուճի 370, 1:
Ասուրի 238, 341:
Ավարայր 244, 540:
Ավգերմ (Ավգիարմ) 88, 117:
Ավստրալիա 207:
Ավստրո-Հունգարիա 199, 464, 96, 7,
585:
Ավրան 51:
Արապ 129:
Արագած 529:
Արագածոտն 529:
Արաղից 556, 7:
Առաուլ 286, 94, 397:
Արգենտինա 682:
Արդահան 464, 81, 97, 510, 513, 49:
Արևելյան Հայաստան 46, 105, 28, 33,
40, 80, 85, 386, 417, 99, 520, 605,
13, 4, 48, 54:
Արևմտյան Հայաստան 18, 23, 45, 6,
73, 4, 108, 113, 176, 85, 376, 8, 86,
410, 7, 9, 52, 63, 96—8, 515, 21, 9,
49, 59, 61, 91, 636, 9, 43, 54, 7,
74, 80:
Արթավազի 215:
Արձնեշ 139, 289, 313, 6, 7—20, 79, 84, 7:
Արմավիր 412, 3:
Արոս 43:
Արտիստ 115:
Արտիկոն 114:
Արցախ 511, 8, 9, 20, 27, 28, 42, 5, 59,
62, 9, 70—3, 7, 86, 9—96, 7, 8, 9,
600, 1—3, 12, 5, 7, 9, 20—24, 28, 9, 48:
Աֆղանստան 7:
Բաբերդ 226, 484:
Բաբշեն 62, 3, 79, 331:
Բազարյայ 569:
Բապել 94, 120, 7:
Բաթում 45, 6, 87, 168, 80, 1, 3, Ե. 224,
464, 6, 77, 8, 81, 4, 510, 1, 3, 5, 22,
5, 8, 30, 81, 634, 55:
Բալաթ 569:
Բաղդատ 350, 535:
Բաղեշ (Բիթլիս) 7, 13, 20, 31, 2, 5—
6, 120, 5, 7, 205, 20, 5, 48, 62, 82,
90, 306, 8, 15, 9, 20, 3, 4, 58, 61,
75, 84, 90, 1, 7, 9, 400, 4—6, 21, 66,
9, 78, 89, 528, 77, 651, 6:
Բայազետ 131, 225, 90, 400:
Բայրուրտ 328, 467:
Բաշկալե 246, 71, 81, 91, 4—6, 348:
Բասեն 79:
Բարթամբ 532:
Բաքու 42, 149, 50, 3, 5, 80, 1, 261, 6,
309, 53, 426, 38, 46, 64, 535, 38, 48,

30, 1, 9, 60, 11, 61, 33, 4, 303, 1,
8, 21, 6:
Բելաշուկ 238, 53, 341, 6, 97:
Բելգիա 187:
Բելրուք 662, 3:
Բելից 128:
Բեռն 388:
Բեսարաբիա 207:
Բերգուշուկ 284:
Բերդակ 35, 93, 143:
Բերկրի 384:
Բերկրի Կալա (Կալե) 313, 84:
Բիթս, տե՛ս Բիստ:
Բիստ 545, 96:
Բյուպանդիա 8:
Բնունիս 569:
Բողայ Բյուսան 537:
Բոստոն 309, 495, 642, 3, 4, 65, 9, 72:
Բորչալու 216:
Բորչալու 262, 499:
Բոնակոթ 567, 9:
Բանագ զավառ 76:
Բրեստ (Բրեստ-Լիտվսկ) 464, 5, 77,
8, 96, 7, 513, 4, 6—7, 26, 30, 1, 48—
9, 605:
Բուլանդ 79, 138:
Բուլղարիա 18, 165—7, 83, 5, 92, 8,
200, 3, 4, 7, 26, 496, 7:
Բուխարեստ 251:
Բուխենվալդ 682:
Բուրգաս 185, 8:
Բուրուշ Խորան 229, 30, 53, 9, 84—6,
95, 338, 97:
Գալիբոլու 195:
Գանձակ 440, 559, 69, 96:
Գելեբուկան 36, 43, 53, 5, 66, 7, 71,
72, 92, 132, 7, 8, 141, 203:
Գեղաշեն (Գյուղաշեն) 88, 117:
Գերինձոր 587:
Գերմանիա 199, 218, 306, 464, 75, 96,
7, 530, 85, 94:
Գյուլուտ 556:
Գյուլան 284:
Գյուլլի Բուլաղ 496, 9, 502, 6, 22, 658:
Գյուլմիր (Ջանգ.) 569:
Գյումուրձինա 194:
Գնդեվալ 572:
Գողթան 543, 44:
Գոմաձոր 44, 79:
Գոմեռ 128, 9, 47, 570, 2—5, 7, 8:
Գորիս 521, 58—60, 2—7, 70, 2—6, 84,
5, 7—9, 91—6, 8, 605, 10, 1, 4, 5,
7, 9, 22—9:
Գրգուտ 389:
Դաստան 353:
Դաշալուղ 35, 49, 64, 112:
Դավալու 629, 30:

* Տե՛ս 687 էջի ներքևի ծանոթությունը:

Դավիթ 541:
 Դատվան 143, 326, 89, 97:
 Դարաբա 569:
 Դարալագյակ 529, 32, 7, 71, 4, 622, 3, 649:
 Դեյիր 229, 95, 354:
 Դեվերդի 328, 476:
 Դեր 223:
 Դերիկ 286, 95:
 Դիադի 382:
 Դիարբեքիր 328:
 Դիպակ 592, 603—5, 10:
 Դիլիջան 491, 502, 8—12, 5, 6, 21, 22—25, 76:
 Դիլման 214, 29, 51, 64, 5, 7, 9, 77, 83, 4, 8, 309, 38, 9, 48, 9, 51—3, 60, 74, 6, 95—8, 439, 90, 522—5, 32, 80:
 Դիսնելանդ 654:
 Դսեղ 502, 3, 508—11:
 Դոնի-Ռոստով 207, 429, 89, 530:
 Դուլադուկ 249, 251:
 Դուլդադ 252:
 Դուլթախ 401:
 Եգիպտոս 75, 117, 66, 83, 4, 207, 45, 663, 74:
 Ելենովկա 525, 32:
 Ելիպվետսկոյ 353, 592:
 Ենգիջան 284:
 Եսառ (Իսառ) 578:
 Եվլադ 623:
 Եվրոպա 126, 41, 50, 2, 64, 70, 1, 190, 457, 531, 619:
 Երևան 20, 46, 75, 145, 68, 209, 14, 17, 24, 78, 9, 80, 309, 14, 19, 36, 72, 6, 409, 24, 6, 501, 2, 4, 5, 11, 22, 9, 30, 2, 5, 45, 6, 50, 4, 9, 60, 79, 82, 91, 9, 612—4, 20, 3—5, 7, 30, 1, 7, 61, 9, 22, 2, 4, 6—9, 33, 54, 56, 9, 61, 67, 72:
 Երզնկա 60, 132, 328, 423, 66, 84:
 Երիցանք 88, 117:
 Զաբուդ 571, 3, 6, 94, 600—5, 21, 4:
 Զանգեյուր 353, 511, 8, 28, 9, 20, 8, 37, 42, 56, 8, 9, 60, 61, 2, 4—6, 9, 70, 1, 7, 579, 82, 4, 6, 594—7, 610—2, 14, 16, 7, 8, 9, 21, 1, 4, 5, 6, 8, 9, 32, 637, 43, 4, 5, 8:
 Զեդեկան 402:
 Զեյթուն 246:
 Զելցիցե 117:
 Զելվա 358—60:
 Զիլան դարասի 316:
 Զմյուռնիա 184:
 Էլպաս-Լոթարինգիա 562:
 Էջմիածին 105, 209, 363, 511, 32, 629—33:

Էրպրուս 20, 6, 35, 42, 60, 75, 319, 28, 453, 504, 11, 13, 19, 25, 34, 657, 8:
 Ընկուպնակ 82, 114:
 Թապազյուր 569:
 Թապաքենդ 385, 557:
 Թավրիկ 46, 73, 5, 149, 224, 40, 5, 7, 379:
 Թաբուր 235:
 Թեքիր Մենդես 23:
 Թեհրան 187:
 Թեղուս 61, 326:
 Թիֆլիս 53, 73, 5, 145, 50, 168, 76, 86, 99, 203, 12, 4, 6, 20, 2, 3, 8, 49—51, 79, 80, 302, 4, 9, 14—5, 36, 72—3, 6, 82, 5, 397, 402, 4, 7, 10, 21, 4, 6, 8, 31, 9, 40, 1, 6, 8, 52, 75, 81, 4, 91, 2, 3, 7, 15, 502, 4, 5, 59, 77, 616, 7, 33, 76:
 Թուրան 582:
 Թուրքական Ռուրդասան 224:
 Թուրքեստան 7, 207:
 Թուրքիա (տե՛ս նաև Տաճկաստան) 23, 108, 22, 4—8, 130, 2, 8, 40, 59, 72, 83, 92, 4, 9, 205, 9, 18, 9, 52, 77, 82, 9, 90, 348, 78, 83, 94, 462, 4, 81, 2, 4, 96, 7, 504, 10, 2, 8, 25, 30, 8, 46, 52, 60, 81, 2, 5, 91, 3, 9, 604, 55—7, 9, 60—4, 9, 74, 80:
 Ժնև 74, 149, 52, 3, 5, 9, 63, 4, 6, 71, 6, 83:
 Իգդիր 205, 225, 73, 309, 13—5, 31, 84, 493, 538, 39, 656:
 Իլպիր 663:
 Իլիջա 473, 87, 8:
 Իշխանդր 31, 71, 82, 8, 102, 114:
 Իտալիա 12, 200, 306, 412, 681:
 Իրկուտսկ 492:
 Լա Պլատա 682:
 Լավդեպոր 275:
 Լատինական Ամերիկա 142, 682:
 Լեհաստան 222, 306:
 Լեոնային Ղարաբաղ (տե՛ս նաև Արցախ) 584, 8, 9, 610:
 Լիպ 79:
 Լծենի 569:
 Լույան 671:
 Լոնդոն 164, 466, 635, 46, 66, 9:
 Լոռի 491, 500, 2, 3, 8, 9, 10, 29, 609:
 Լոս Անջելես 651, 71:
 Խաճաբադ 593:
 Խանաձախ 565:
 Խանասոր 233, 95:
 Խանիկ 233, 53:
 Խանձաձոր 611:
 Խանքենդ 611:
 Խաչեն 73, 592, 3, 604:
 Խան 51:

Խաստուր 79:
 Խասքույ 333, 99:
 Խարբեդր 13, 328:
 Խանձախ 563, 72, 89, 95, 600:
 Խանդորեսկ 565, 90:
 Խնուս 48, 473:
 Խնուս Կալա 319, 20:
 Խուլմալար 572, 3, 5, 85, 95, 600:
 Խոյ 149, 224, 35, 41, 5, 50, 82, 6, 313, 6, 43, 51, 84, 532, 5, 9, 41, 2, 77, 96:
 Խոշաբ 147, 237:
 Խ. Հայաստան 630, 68, 71, 2—7:
 Խ. Ռուսաստան 431, 496—9, 512—4:
 Խուր 389, 415:
 Խուր 69:
 Ծովասոր 115:
 Կալա Ղարասի 587:
 Կալաթա (Ղալաթա) 166, 7, 76, 8, 84, 91, 202:
 Կալիֆոռնիա 644, 69, 71, 7:
 Կահիրե 166:
 Կադվան 205, 24, 74:
 Կաշկուլ (Ղաշկուլ) 233:
 Կասպան (Ղափան) 521, 45, 58, 62, 9, 73, 85, 90, 604, 7, 15, 22, 3, 23, 41:
 Կատվե Շամե 271:
 Կարաբաշ 307:
 Կարա թափե 247, 345:
 Կարին (Էրզրում) 7, 205, 25, 6, 471, 7:
 Կարճառ 537:
 Կարմուղ 326:
 Կարս (Ղարս) 7, 20, 46, 50, 68, 168, 216, 77, 305, 460, 4, 78, 81, 91, 3, 4, 6, 7, 51, 3, 4, 9, 20, 43, 9, 628, 32, 61...
 Կելիե Կերման 115:
 Կենտրոն 349:
 Կեսարիա 225:
 Կլմուր (Կուլմուր) 167, 546, 56:
 Կիլիկիա 58, 72, 168, 84, 638, 61, 2, 3, 4:
 Կիսլովոդսկ 410:
 Կիրովական (տե՛ս նաև Ղարաբեյլիսա) (Վ.) 501, 617:
 Կծվակ 48, 62:
 Կոչանա 195:
 Կոպենհագեն 75:
 Կ. Պոլիս 13, 5, 20, 2, 7, 30, 2, 56, 68, 71, 5, 9, 97, 105, 20, 7—9, 47, 77, 8, 82, 4, 92, 201, 580, 612, 80:
 Կովկաս 34, 58, 70, 8, 80, 7, 107, 11, 2, 26, 39, 40, 8, 55, 62, 8, 70, 1, 85, 8, 203, 5, 9, 18, 62, 304, 12, 37, 86, 8, 414, 7, 22, 52, 3, 70, 579, 85, 93, 616, 8, 9, 32, 3:

Կորնեձոր (Կոռնեձոր) 5/2, 4, 89, 90, 600:
 Կոփ 117:
 Կուրա 233:
 Կուրավու 145, 6:
 Հաբեշտան 636, 7:
 Հադրուբ 597, 603:
 Հալեպ 76:
 Հալիձոր 569:
 Հաճն 72:
 Համադան 541, 602:
 Համամու 501, 7:
 Հայաստան 5, 7, 33, 126, 37, 50, 64, 5, 205, 9, 10, 20, 308, 72, 88, 413, 5, 449, 54, 63, 6, 73, 5, 86, 502, 8, 12, 6, 7, 9, 26, 32, 48, 50, 7, 78, 84, 9, 91, 3, 6, 9, 611, 28, 35, 74, 7:
 Հայաստան Հանրապետություն 640—50, 5—7:
 Հայդարբեկ 139:
 Հայկաձոր 239:
 Հայ Զուղա 226:
 Հասան Կալա 474:
 Հասպիսթան 371:
 Հավատորիկ 35:
 Հարաթեյ 234, 5, 53, 339:
 Հարավային Ադրբեջան 353:
 Հարավային 18:
 Հեդին 82, 114, 19:
 Հեթինք 88:
 Հերհեր 572:
 Հիլիս 593:
 Հին Գորիս 566:
 Հին Թաղար 608, 11:
 Հնդկաստան 636, 7:
 Հս. Կովկաս 73, 207, 377, 410, 20, 64:
 Հս. Պարսկաստան 527, 8, 94:
 Հոյդ 400:
 Հոսնուտ 112:
 Հոռմ 679:
 Հունաստան 679:
 Ղապախ 501, 9:
 Ղապաճի 496, 505, 57:
 Ղալադարասի 569:
 Ղարաբաղ, տե՛ս Արցախ:
 Ղարաշլաղ 594, 5, 6, 601:
 Ղարախուր 532:
 Ղարաքիլիսա (Ամ. Հ.) 402:
 Ղարաքիլիսա (Ն. Բ.) 614:
 Ղարաքիլիսա (Զ.) 569:
 Ղարաքիլիսա (Վ.) 486, 98, 500—3, 7—11, 18, 22, 5:
 Ղափան (Կապան) 569, 639:
 Ղալաքիլիսա 275:
 Ղալափան 138:
 Ղալափ 569:
 Ղոթուր 205, 34, 8, 44, 53, 339—41:

'Լշխաղ 13:
 Ղղիմ 45:
 Ղուշի Բիլագ 572:
 Ճորոխ 224:
 Մալրա 569:
 Մալիշկա 532, 624, 5, 8:
 Մակեդոնիա 582:
 Մակու 244, 91, 341:
 Մահմեդյար 218:
 Մամախաթուն 467:
 Մամրտանք 281:
 Մանապկերտ 312, 7, 87, 466, 632, 3,
 52, 7, 60, 3:
 Մանչեստր 187, 636, 7, 61, 5, 9:
 Մարաղա 224:
 Մարանդ 247—9, 262:
 Մարզվան 10, 676:
 Մարնիկ 85, 404:
 Մարսել 634, 5:
 Մարտիրոս 532:
 Մեծ Բրիտանիա 125, 591, 608, 16, 8, 9:
 Մեղրի 607:
 Մեծ Բլափանակ 215:
 Մերդինեկ 277:
 Մերկերիու 236, 7:
 Մերհամլե 193:
 Մերսիկա 664, 9, 82:
 Մինքեմ 601:
 Միջագետք 290, 661:
 Միջին Ասիա 126:
 Միրվանա 296:
 Մլած 235:
 Մխիթար 66:
 Մկտինք 34, 76:
 Մյուրեֆտե 194:
 Մոլլա Ամենուլու 601:
 Մոլլա Հասան 236, 53:
 Մոսկվա 142, 207, 52, 336, 475, 514,
 48, 50, 1, 2, 77, 9, 671, 6:
 Մոսուլ 224, 90, 356:
 Մոքս 281, 94:
 Մուդրոս 511:
 Մուխաթարյան 569:
 Մուրադնուղ 262, 5, 7, 84, 5, 349, 53,
 589:
 Մուր 7, 20, 31, 5, 6, 8—60, 9, 73, 5,
 85, 92, 4, 7, 105, 20, 1, 5—7, 9, 130,
 2, 5, 6, 8, 40, 3, 7, 8, 78, 220, 5, 6,
 9, 248, 62, 90, 307, 8, 9, 15, 9, 28,
 30, 1, 3, 61, 3, 4, 75, 93, 400, 66,
 89, 528, 77, 651, 6, 72:
 Մուշախշեն 143:
 Յալթա 45, 87, 183, 203:
 Յալի 542—6:
 Յավա 636:
 Յարոմջա 556:
 Նապիկ 326, 553:

Նախիջևան 167, 209, 429, 511, 32, 5,
 7—8, 42, 5, 6, 8, 9, 50—8, 53, 8,
 70, 7, 82, 8, 94, 623, 4, 7, 8, 48, 9:
 Նախիջևանիկ 593, 4:
 Նեհրամ 544:
 Նեմրուզ 62:
 Ներքին Ախուրիկ 255:
 Ներքին Չախմախ 276:
 Նիկոլսկ 414:
 Նյու Յորք 79, 636, 8, 40, 2, 4, 6, 51,
 69, 70, 4:
 Նյու Ջերսի 634, 44:
 Նոկ 334:
 Նորաշեն 557:
 Նոր Բալայետ 532, 4, 5, 6, 8, 51, 2,
 8, 78, 617:
 Նոր Բուխարա 213:
 Նորդուկ 287, 98:
 Նոր Ջելանդիա 207:
 Նոր Նախիջևան 168, 207, 412, 62, 8,
 75, 80, 83—4, 590—1, 4, 619, 24,
 644, 5:
 Նորշեն 322:
 Շաբադ 558:
 Շառաթ 569:
 Շահթախտ 267, 550, 627:
 Շամբ 569:
 Շամխու 446:
 Շամսեն 235:
 Շապինկարահսար 7, 12, 16, 9, 22, 34,
 42, 3, 150, 2, 246, 610, 51, 62, 5,
 70, 86:
 Շատախ 281, 94, 349:
 Շարաբխանե 236:
 Շարուր-Պարավազյալ 511:
 Շարքիոլ 194:
 Շաքար Յալու 251:
 Շաքի 569:
 Շենթան Ավա (Շենթան) 284:
 Շենիկ 31, 43, 52, 66, 71, 2, 88, 9, 107,
 12:
 Շվեյցարիա 155, 66, 85, 388:
 Շուշի 559, 69, 71, 5, 6—8, 84, 7, 90,
 94—98, 604, 5, 6—8, 15, 6, 7—9,
 621—3, 9:
 Շուշմամբեր 88, 117:
 Ռոտտան 569:
 Չանանք 544:
 Չարուշախ 236:
 Չուկան 363:
 Չիկազո 651:
 Չիլի 682:
 Չիկո Ռիչարդսոն 677:
 Չուխա Գլադուկ 295:
 Պաղեստին 661:
 Պարագվայ 682:
 Պարսկական Ադրբեջան 224:

Պարսկաստան 21, 80, 148, 9, 62, 205,
 12, 18, 61, 81, 2, 90—1, 348, 53, 528,
 32, 5, 9, 41, 2, 91:
 Պետերբուրգ (Պետրոգրադ) 127, 67, 83,
 207, 52, 414, 8, 22, 5, 63, 514, 48,
 640:
 Պերմ 413:
 Պերու 682:
 Պլովդիվ 163, 6, 85:
 Պլատիգորսկ 411:
 Պոնտուս 254:
 Պրագա 672:
 Ջալալովի 491, 500—2, 8, 9, 15, 23,
 576:
 Ջաջուտ 215:
 Ջիվանջիր 604:
 Ջրաբերդ 592, 93, 613:
 Ջուլամերկ (Ջուլամերիկ) 281, 306, 56,
 7, 397:
 Ջուլֆա 46, 200, 9, 14, 24, 6, 38, 44,
 99, 338, 9, 498, 527, 8, 32, 3, 7, 8,
 9, 41, 4—7, 50, 4, 6, 7, 72, 8, 80, 1,
 627, 33:
 Ռազի 234, 8, 371:
 Ռահմե Դուտան 330:
 Ռևանդուկ 215, 81:
 Ռիպե 107:
 Ռոդոպոլ 195:
 Ռոստով, տե՛ս Դոնի Ռոստով:
 Ռշկներ 112:
 Ռումինիա 22, 61, 8, 70, 9, 207:
 Ռուսաստան (Ռուսիա) 10, 20, 7, 87,
 126, 8, 31, 2, 3, 40, 64, 6, 70, 1, 2,
 290, 304, 5, 6, 37, 404, 11, 46, 7, 8,
 53, 5, 63, 8, 74, 6, 96, 99, 504, 12,
 6, 7, 9, 45, 48, 50, 1, 81, 605, 16,
 57, 9:
 Սաթմանց 234:
 Սալմաստ 46, 200, 14, 25, 6, 7, 41, 43—
 5, 83, 4, 6, 331, 65, 74, 528, 32:
 Սամոն 676:
 Սան Ֆրանցիսկո 665, 70, 6, 7:
 Սասուն 7, 19, 29, 30, 4, 5, 8, 42, 3,
 6, 8, 42, 3, 6, 8, 9, 52, 3, 6, 7, 60,
 8, 71, 2, 83, 5, 8, 9, 92, 101—3, 5—
 7, 9, 13, 7, 21, 29, 30, 2, 5, 40, 3,
 6, 50, 68, 70, 8, 246, 303, 33, 415,
 528, 608, 70, 694, 6:
 Սալրա 226, 7:
 Սարալ 236, 8, 46, 51, 53, 91, 340, 1,
 8, 71, 2:
 Սարդարաբադ 226, 502, 7, 22, 23:
 Սարիղամիշ 35, 65, 181, 205, 24, 39,
 460, 91, 4, 86, 491:
 Սեբաստիա 7, 8, 19, 20, 23, 151, 184:
 Սելանիկ 634:
 Սելիմ 532:

Սեմալ 31, 65, 71, 2, 7, 83, 9, 100, 2,
 11, 5, 32, 46, 203:
 Սեմյոնովկա 526, 32:
 Սելեմկար 244, 50, 82, 533, 40, 2:
 Սևան 528, 9, 32, 59, 576, 627, 39:
 Սևաստոպոլ 45, 87, 676:
 Սևր 643:
 Սիբիր 413, 4, 92:
 Սիմֆերոպոլ 87, 183:
 Սինաթ 379:
 Սինոպ 59:
 Սիսիան 521, 37, 62, 6, 7, 8, 70, 1, 4,
 6, 86, 94—99, 607, 12, 5, 8, 22, 4,
 6, 7:
 Սիրիա 462, 662:
 Սիփան 320:
 Սլեբդ 13, 395, 400:
 Սյունիք 519, 27, 60, 87, 624:
 Սոխորդ 61, 7:
 Սոֆիա Բուլղար 224, 94, 5:
 Սոֆիա 166, 7, 8, 85, 92, 4:
 Սոֆյան 247, 8:
 Սպադան (Սպադանք) 48, 64, 112:
 Սվալ 8:
 Ստամբուլ 513:
 Սուլթանբեկ 532:
 Սուլիմա 61, 8:
 Սուլիմիա 355:
 Սաֆեմեթիկ 254:
 Սուրբաբար 601:
 Սուրբ Հովնաթեն 234:
 Սուրբուտ 511:
 Վառուդ 567, 9, 71, 3—5:
 Վառուդ Չոլ 532:
 Վան 7, 13, 20, 31, 44, 53, 73, 4, 5, 78,
 112, 20, 5, 31, 49, 151, 75, 205, 9,
 10, 34, 7, 8, 40, 6, 62, 9, 70, 1, 81—
 4, 6—92, 5, 8, 9, 303, 7, 9, 13—6,
 20, 3, 8, 31—3, 39, 42, 9, 57, 8, 61,
 80, 2, 3, 96, 7, 8, 402, 8, 9, 17, 22,
 3, 58, 66, 519, 27, 8, 30, 2, 9, 41,
 2, 7, 58, 9, 79, 628, 51, 6, 80:
 Վաշիգդուրդ 642, 46, 66:
 Վառնա 97, 166, 7, 85—7, 99, 201, 634,
 76:
 Վապուրանան 8, 168, 71, 3:
 Վարանդա 589, 92, 3, 7, 604, 5, 10, 1,
 6:
 Վարդան 271, 84, 94:
 Վարդենիս 59, 333:
 Վենեսուելա 682:
 Վենետիկ 636:
 Վերին Ալի 223:
 Վերին Ախուրիկ 255:
 Վերին Չախմախ 276:
 Վինենա 150, 67, 8, 74, 9, 86:
 Վլադիկավկա 410, 48, 62, 89, 511:

Վորոնցովկա 502:
 Վրաստան 510, 84, 99, 601, 18, 19, 33:
 Տավրոփիկ 30, 2, 59, 71, 7, 88, 9, 112,
 4, 34, 8, 78, 203:
 Տաճկահայաստան 26, 170, 458, 561:
 Տաճկաստան 162, 561:
 Տարոն 42, 61, 145, 277, 473:
 Տափուր 108, 12, 17:
 Տեղ 565, 600:
 Տերկևանք 128, 9, 48:
 Տիգրանակերտ 7, 13, 58, 177, 421,
 Տղմուտ 244:
 Տոլորս 569:
 Տոսպ 266:
 Տրապիզոն 13, 75, 224, 423, 515, 6,
 30, 1:
 Տուափս 201:
 Ցամաքաբերդ 525:
 Ցղնա 571:
 Ցրոնք 49, 51:
 Ուկ 564, 9:
 Ուլովսանու 230:
 Ուղթաթ 308, 97:
 Ուրմիա 210, 24, 6, 45, 50, 82, 3, 316,
 532:
 Փայաջուկ 47, 226, 7:
 Փարաբար 630:
 Փարիզ 127, 9, 52, 4, 64, 79, 83, 7, 8,
 270, 83, 428, 518, 20, 23, 634—5, 7,
 61—67, 71, 76, 78:
 Փոթի 203:
 Փոթ Ափա 125:
 Փոքր Հայք 7, 12:

Փսանք 415:
 Փրջամալ 593:
 Քանաքեռ 278, 80, 303, 9, 14, 580:
 Քաջարան 553:
 Քարազուխ 532:
 Քեմերիջ 644:
 Քեհրիկ 370:
 Քեշիշքենդ 532:
 Քլաթանդամիշլար 557:
 Քլափանակ 274:
 Քլոհնա Շահար 46, 229, 271, 94:
 Քյոփրի Բույ 69, 276, 319, 478:
 Քոթուկ 593:
 Քոլագիրան 560:
 Քոփ 88:
 Քուրդստան 131, 256:
 Քարազուխ 532:
 Ռեշա 48, 79, 183, 7, 203, 493:
 Օպան 9:
 Օլթի 203, 24, 5, 76, 7:
 Օրդուբադ 544:
 Օրթաքիլիս 496:
 Օրդակու 525:
 Օսվենցիմ 677:
 Օրլանդոյ 672:
 Ֆիլադելֆիա 644:
 Ֆիլիպպոլ 125:
 Ֆլորիդա 672:
 Ֆրանսիա 10, 27, 115, 187, 200, 7, 18,
 306, 421, 55, 97, 517, 28, 60, 79, 81,
 634, 5, 6, 62, 4:
 Ֆրեզոն 651, 69, 70, 5, 7, 86:

Ուղղում: 1-ին պրակի էջ 143. Աերքևից 9-րդ տողում տպված է՝
 Վ. Թոթովենցը, կարդալ՝ դեպքերի ժամանակակից Լևոն Թու-
 թոնցյանը: Էջ 203. վերևից 11-րդ տողում. կարդալ՝ պատրաս-
 տակամություն: Էջ 205. վերևից 22-րդ տողում տպված է՝ թե,
 կարդալ՝ թեև:

2-րդ պրակի էջ 404. Աերքևից 7-րդ տողում տպված է Թիֆ-
 լիս, կարդալ՝ Բիթլիս:

Ցանկ «Անդրանիկ» գրքի նախապատրաստությանն ու տպագրմանը զուգընթաց հեղինակի հրապարակումների

Առանձին հրատարակություններ
 Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի պատմական ակունքները
 Հովհ. Թումանյանի ուսումնասիրությամբ. Ե., 1982 թ.:
 Հայ դեմոկրատական-առաջադիմական. մարքսիստական միություն
 նի եւ ռուս ժողովրդի մասին. Ե., 1981 թ.: (Տե՛ս «Խաչատուր Աբովյան (ակնկա-
 լություններ Ռուսաստանից եւ պատգամներ հայրենակիցներին)». «Միջալեզ Նա-
 բանդյան», «Հովհաննես Թումանյան (գրող-հրապարակախոսը Ռուսաստանի եւ
 ռուս ժողովրդի մասին)» բաժինները):
 Լեհներ եւ Հայաստանը. գ. 2. Ե., 1989 թ.: Անգրանիկի մասին տե՛ս 87, 151.
 152. 173—178, 184, 187, 402, 403, 473, 483 էջերը:
 A. Karapetian, Talking to Lenin. Տե՛ս Վ. Բ. Լենինի մասին լրագրողների
 միջազգային մրցույթում առաջնություն շահած հոդվածների գերմաներեն, անգլերեն
 եւ այլ լեզուներով հրատարակված ժողովածուներում (Consulting Lenin [Сове-
 тьясь с Лениным] Moskov.):
Ամսագրային
 Նա ազգն էր փրկում, «Սով. մանկավարժ», № 4, 1989 թ.: էջ 45—60:
 Վերակառուցումը նորովի կառուցումն է. «Կուս. խոսք», № 5, 1989 թ.:
 Գիտական ճշմարտության ուղիներում [ՀԿԳ պատմության նորովի լուսա-
 բանման խնդիրների մասին], «Հայացք», №№ 1, 2, 1990 թ.:
 Ատրեական մտորումներ, «Քաղ. պրոցակից» № 23—24, 1990 թ.:
 Հարյուրամյա ուղի (Պատմություն եւ հարցադրումներ Հայ Հեղափոխական
 Դաշնակցության հոբելյանի առթիվ), «Հայացք», № 11, 1990 թ.:
 Նապարեկով եւ Անդրանիկ, «Գարուն», № 10, 1991 թ. (Անհրակի կրճա-
 տումներով):
Լրագրային
 Ժողովրդի երաժշտակերտ պատմությունը [Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակի
 առթիվ], «Սով. Հայաստան», 20.10.1989 թ.: № 271:
 Ալցախ: 1918—1921 թթ.: Դժվարին տարիներ, «Եր. Երեւան», 27. 28.06.
 1988 թ.:
 Նախիջևան: 14-ը հուլիսի 1918 թ.: «Ս. Հայաստան», 14.07. 1988 թ.:
 Ժողովրդի անանց սերը [Անդրանիկ], «Սով. Հայաստան», 20.11.1988 թ.:
 Հայկական հանրապետության ստեղծման եւ գոյատևման պատմությունից
 (28-ը մայիսի 1918 թ.— 2-ը դեկտեմբերի 1920 թ.), «Եր. Երեւան», 26.05.1989 թ.:
 Երկու չարաքառստիկ պայմանագիր [1918-ի Բրեստ-Լիտովսկի եւ 1921-ի մարտի
 16-ի], «Ավանգարդ», 8.10.1989 թ.:
 Չայրված փաստաթուղթ, «Ավանգարդ», 15.09.1989 թ.:
 Փաստերն ու փաստաթղթերը Հայաստան-Ալցախ պետական միավորման մա-
 սին (1918—1920), «Ս. Ղարաբաղ», 4.6.10.1989 թ.: Նաեւ «Եր. Երեւան», 10.
 10. 1989 թ.:
 Մի՛ վհատիր մինչեւ վերջը, հայ ժողովուրդ, «Ս. Հ.», 25.02. 1990 թ.:
 Սխրանք հանուն ազատության, «Հայրենիքի ձայն», №№ 12, 13, 1990 թ.:
 Պատմության դառն փորձով, «Հայաստան», 28.09.1990 թ.:

- Наш собеседник Ленин. «Голос Армении», 7. 11. 1990 г.
 Նոյեմբերի 29-ը (անապատ մտորումներ), «Հ.», 29.11. 1990 թ.:
 Անդրանիկ, Գ. տ., №№ 262—264 1990 թ.:
 Պահանջվում է սովորեն պետությունների կոնֆեդերացիա, «Հ.», 29.12. 1990 թ. [Նույնի լիակատար տարբերակը տե՛ս ստորև (ռուսերեն)]:
 Требование времени конфедерация государств. Критические замечания на полях проекта Союзного договора. «Голос Армении», 5.05. 1991 г.
 ...Մենք մի ժողովուրդ ենք, «Հ.», 23.05 1991 թ.:
 Դաշնակցությունը եւ Անդրանիկը, «Դաշնակցություն», №№ 34—36, 1991 թ., № 38, 1992 թ.:
 «Ըլլալ միաբան եւ համերաշխ...», «Հ.», 27.02. 1992 թ.:
 Օգտագործենք մտավորականության ուժերը, «Հ.», 24.04. 1992 թ.:
 Շարունակում է հնչել պատմության ձայնը, Ն. Տ., 12.08. 1992 թ.:
 Այդպես հայրենիք չեն պահում, այդպես կործանում են, Ն. Տ., 2.09. 1992 թ.:
 Պատմությունը նաեւ հրամայում է... Ն. Տ., 15.09. 1992 թ.:
 Թերթը եւ ժամանակը (Զրույց խմբագրատանը), «Հ.», 3.09.1992 թ.:
 Դարձյալ արցախյան հարցի մասին: Լուծման ինչ տարբերակներ կան, «Հ.», 11 (12).10. 1993 թ.:
 Ճակատագրով ու գործով մեր անբաժան ժամանակակիցը [Ա. Օսանյանի ծր. Երեւոյան 129-ամյակի առթիվ], «Հ. Հանրապետություն», 26.02. 1994 թ.:
 Դեպքերը ընթացիկ օրվա աչքերով (պատմաբանի առօրեական մտորումներ). «Հայաստան», 17-ը մայիսի—7-ը հուլիսի 1994 թ., №№ 53—68:

Գրքի տպագրությանը օժանդակել են ՀՀ արդյունաբերության, պարենի ու մթերումների, առևտրի, շինարարության մախարարությունների ձեռնարկություններ, պետական և առևտրային բանկեր, կոոպերատիվներ, գրքի մախագնորդ ընթերցողներ, հեղինակի ընկերներ ու բարեկամներ: